व्याकरण प्रलाकन

काथय

सभ्याभरणपञ्जिकाविवृतिर्भ सूत्रमाला

६२ पत्राणि

१२६ २४

व्याकरणं

सन्ध्याभरणटीकामयूखमाला

२४७२

सं॰ प्रा॰ ... | उपकारप्र॰

५१

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथोपकारप्रकरणं सापेक्षत्वेऽप्यवयवैः परार्थपरतामध्यापिता ये चिरं हंते तान्स्तुतिगोचरं नगम
याम्येवं न निंदामि च ॥ तेजीवं नु परं परार्थपरतास्वाचार्यकं स्वीकृतं ये यांत पूरुषस्य तेऽवयवैः स्वार्थादरे राणोऽक्षिते ॥ १ ॥ इह खल्व
न्यग्रोधाविस्मादिषु द्वंद्वपदेषु खल्वपदस्थैस्यस्वार्थमिलितपरार्थेसति न्यग्रोधपदस्यस्वस्वार्थमिलितलत्वार्थ इति वैया
करणमतं साहित्येऽलत्वलोतिमीमांसकाभिमतेऽदमुच्यते ॥ ये द्वंद्वावयवैः परार्थपरतां शिक्षिताः स्वार्थाविरोधेन परार्थं साधयं
तीति यावत् ॥ तान्नन्दामो नापि क्षमः ॥ यतः परार्थपरा ननिंद्याः स्वार्थपरा नस्तुत्याः सेषु चोभयं वर्त्तते इति नोभयविषयो
इत्यर्थः ॥ एतेन सामान्यपुरुषाउक्ताउत्तरा द्वंद्वे नोत्तमाना हा [illegible] विवक्षिता ॥ आचार्यस्य भाव आचार्यकं वोपधादिति वुञ्राखु
पुंशोभनमाचार्यकं स्वाचार्यकं परार्थपरता यां स्वाचार्यकं परार्थपरतास्वाचार्यकं खुपदेन उपदेशस्याति प्रशंसनीय
त्वान्नस्वाचार्यकं शोभनं द्वंद्वपदेषु नुनेव मिश्रकं भवति ॥ राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे राजपदस्य
परोयः पुरुषशब्दस्तदर्थो यो वाक्यावस्थायामनुक्तस्तदभिधायकत्वात्परार्थाभिधानं वृत्तिरिति वृत्तिलक्षणात्परार्थ
परता स्वार्थपरित्यागेन ॥ तथा च स्वार्थतिरस्कारेण परार्थपराणां सतां तत्पुरुषपदेस्वत्राचार्यकं कृतमित्युच्यते ॥ ननु य
दिजहत्स्वार्थावृत्तिस्तदा राजपुरुषपदयोर्वाचवाचकशब्दयोरिव पर्यायत्वमेव स्यान्नविशेषणत्वं राज्ञः स्यादिति चेत् ॥ य
था राज्ञा हूत्ये नियुक्तस्तात्स्वं कर्म जहाति तथा स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थांतरोपादानासंभवाद्वश्यं जहाति राजपदं

राम
१

त्तौ स्वार्थमित्याश्रयणीयं किंतु यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवृत्तस्तद्विरोधितक्षकर्मैव जहाति न त्वसितादीनि प्राणिध
र्मभूतानां तेषां त्यागे राजकर्मविच्छित्तेरभावात् तथा स्वार्थं जहदपि राजपदं षः परार्थ्यविरोधी स्वार्थस्तमेव जहाति न वि
शेषणत्वमपि तत्त्यागे च परोपकारासंपादनादनुपादानमेव तस्य स्वास्य प्रयोजनाभावात्। नन्वेवं वाक्येपि राज्ञो यो
विशेषणांशस्तत्रापि त्याविशेषप्रसंग इति चेत्। उच्यते। समस्तस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजपदस्य विशेषणांशे संबंधसम
वाधिगमे सामर्थ्यमविहतं। वृत्तौ तु उपसर्जनभावं गतेन स्वार्थेन प्रधानमुपकृतमिति ब्रह्मणाश्व। निर्विशेषस्य विशे
षणप्रतिपत्तिसामर्थ्याभावश्च पाचत्यागमात्रमभिसंधायाजहत्स्वार्थत्वमुच्यते न तु सर्वात्मना त्यागस्तदिदमपि सं
धायोक्तं स्वार्थौ हरेणोपेक्षितेरिति। स्वार्थादरस्तु प्राधान्यमेवेति दिक्। अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे तु विद्यमानस्वार्थ
योर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति दोषस्तत्रोत्तरं। राजपुरुष इति संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यं। संघातेन च विशिष्ट
एकत्वसंख्यायुक्तोर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनमेव भवति न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमिति। अत्र
शाब्दा नित्यत्ववादिनो वाक्यादेव वृत्तिर्विकल्पेन निष्पद्यते वृत्तेः स्वतंत्रलक्षणमिति मन्यन्ते। नित्यत्वपक्षे तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विवि
क्तविषये राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि रघुपतिपदप्रयोजपराशुवानां शरीराणि ववर्णवदनर्थका
वयवान्येव तत्त्वतो निरवयवानि केवलमसत्याः प्रक्रियायामा। श्रित्य व्युत्पाद्यंत इति तेषां। अत्र ढेढेयदुक्तं त ५ क्रम

दारश्रंशंसायां। समर्थानां ये षां किमपि न पदानामिव भवेत्परार्थसामर्थ्ये किमहं कषाया तद्धतधियां। स्वमुखत्वं दत्ते सु
पश्वयश्रामं त्रितमिवापरस्मै तस्मै स्यात् क्रशालमिहकस्मै च न चि रं॥ २॥ ते च ते हतधियश्च तद्धतधियस्तेषां हतधियां कुर
६३ दृष्टेन विनष्टबुद्धीनां अहङ्कृतिरवेदे किं कषायाकषायाविचलु पापानामपलमश्रेयः सेयं तदिति स्यायान्ते षां वान्तो पि न वान्ते ये त्व
लमलं तयेत्यर्थः केत इत्यत आह। समर्थानामिति। संगतार्थानामित्यर्थः। अर्थ्यते इत्यर्थशब्देन धनजनविद्यादिक मुच्य
ते। परार्थे परेषे असमर्थास्तदर्थे न सामर्थ्यं धनजनविद्यादितरप कृतये षेषां न भवेदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः पदानामिवेति।
२ यथा राज्ञः पुरुष इत्यादि पदानां सामर्थ्य[illegible]म समर्थस्य कस्य चिदपि पदस्य नो पयुज्यते तथायेषां किं ते षां कषाये त्यर्थः।
तस्याच कषायात्र अविषयायेकथ्यते आशीर्विषयाइतिभावः। ननु पदानां किं सामर्थ्यं नाम उच्यते राज्ञः पुरुष इति
वाक्ये परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यं। न च स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभूतयोः शब्दयोः का नाम परस्परापेक्षेति वाच्यं। प्रमातृग
ताया व्यपेक्षाया अर्थे समारोपाच्छब्दानां संस्कार इत्यर्थारोपितायास्तस्याः शब्देषु पचारात्। तत्र राज्ञः पुरुष इत्युक्ते रा
जा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोप्यहमस्येति राजानमपेक्षत इत्येषा व्यपेक्षा तयोरभिसंबन्धस्य नु षष्ठी वाचि राम
का भवति राजपुरुष इति वृत्तौ त्वेकार्थीभावः सामर्थ्यं वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राज्ञ इति पदं राजार्थमेव तत्संबन्धि २
विशेषणाभावमापन्नमभिदधाति पुरुषपदं पुरुषार्थमात्राभिधायकमपि भिदधातीत्यस्मिन्पार्थ गर्थ्यं वृत्तौ तु राजशब्दो

त२

पि पुरुषा थमाचष्ट इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । तत्र च भेदनिवृत्तौ तदधिष्ठानस्य संबंधस्यांतर्भावो भवति भवति
च तत्र स्वाभाविकी षष्ठी निवृत्तिः सैव प्रत्ययलक्षणेन षिद्धये सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते । वाक्ये तु भेदाधिष्ठानस्य
संबंधस्य प्रत्याययितव्यत्वाद्विभक्त्या विना च तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वात्सुपो निवृत्तिर्नास्ति । तथा च सुपो भावाभावा सं
वाक्यसमासयोरर्थस्य भावो भावो वानुयातव्यः । सत्येकार्थीभावे व्यवधानं देवदत्तपद्मध्य इव राजपुरुष इति पदमध्ये पदां
तरस्य प्रवृत्ते सुमध्यत्वात्र दृष्टं सति त्वर्थभेदे राज्ञो भार्यापुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ व्यवधानमवलोकितं तथा राज्ञस्त्र
ड्स्य पुरुष इति तथा वृत्तावर्थाभेदनिवंधनो नियतपौर्वापर्यः पदप्रयोगो राजपुरुष इति । वाक्ये तु भेदाद्भवति पुरुषो रा
ज्ञ इत्यनियतपौर्वापर्यप्रयोगः एवमर्थभेदः स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त गामभ्याजेत्यादौ कारकाउत्तरयोर्दत्तश्रुतयो
राशिष्यं तदुदात्त इत्यर्थकेन कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यनेन देवा एनं देयो घरित्याशिषे देवदत्तशब्दोंतोदात्तः गो
शब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः अभ्याजेत्यत्र तिङः तिङ् इति तिङनुदात्तः निपाता आद्युदात्ता इत्यप्युदात्तः भिगतावित्यत्नि
राद्युदात्तः तत एव राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययांतत्वे नद्वित्यादिर्नित्यमिति पुरुषशब्दस्य फिट्स्वरे
तिः णाद्युदात्तत्वेऽपि पदे आद्युदात्ते राजपुरुष इत्येकार्थीभावे तु समासांतोदात्तत्वमेक एव स्वर इत्यमयं एकार्थीभाव
कृतो विशेषस्तत्र राजपुरुषमानय राज्ञः पुरुषमानयेति वृत्तिवाक्ययोरेक एव विशिष्टोर्थः प्रतीयत इति कथं साम

स॰उ॰

॥३॥

र्थभेदे कथं च षष्ठ्यर्थगर्पिता वाक्ये सर्वत्र राजसंबंधि पुरुषस्यैवानयनप्रतीतेरिति न शंकनीयं। शतं ब्राह्मणा मोऽर्पिता
ऽयं२ ब्राह्मणानां शतं मे[illegible]तामित्यादौ सत्यपि कार्यस्य भेदे शब्दार्थभेदो यथा तथेहापि संभवादेकार्थीभाव कृतविशेषाणा
मभिधानाच्चानन्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरुपसर्जने पूर्वं समासस्यो तत्र हान्नोभवतीति वचनं कृतं सुब्लोपादिकं चानि
3 वाराणां पार्थभेदानुपापकं। अस्ति हितस्पुरुषे कृतिबहुलमिति सुब्लोपेपि गोषु चर इत्यादावर्थस्याभेदः प्रयोगस्यानि
यमोपि हन्तावेताद्यौ आघंताविस्यादौ दृष्टः वाक्येपि प्रयोगनियमो धव खदिरश्च नतु भवति खदिरश्च धवश्चेति।
तीक्ष्णोन परशुना [illegible] छिन्नीसैवाक्ये प्येकस्य पशु वामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यनेन तत्तीपांतद्वयस्य परांगवद्भावात्स्व
ति कर्तवेऽइस्य तुमर्थे तवे प्रत्ययस्याद्यावंते चोदात्तद्वयं मंतश्च तवै युगपदित्यनेनार्थाभेदेपि भवति तथा च पयः पयो
जरयतीत्यत्र वाच्यकविभक्तिलोपे प्यर्थभेददर्शनाद्राजपुरुष इत्यत्रापि राजपदस्यैव संबंधाभिधायकत्वादर्थभेदः
किं न स्यादिति कृपणकार्थी भावकृतो विशेष इति चेत्। उच्यते। अयमेकार्थीभावकृतो विशेषो यत्र वाक्ये विभक्त्यर्थान्वि
तस्वार्थाभिधायित्वादुपसर्जनपदानि राज्ञः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति संख्याविशेषोचितं स्वार्थं समर्पयेति। वृत्तौ तु स्वार्थीभू राम
तभीव्यप्रधानार्थमभिदधतीस्य भेदैकत्वसंख्यामवगमयेति भेदानां संख्याविशेषाणामवगमेन एकत्वसामान्यरू 3
पेणावस्थानमभेदैकत्वं संख्यायथोक्तं। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः अविभागेन वर्त्तते तां संख्यां तादृशीं वि

डुरिति द्विपुत्रइत्यादौ संख्याविशेषः प्रातिपदिकार्थ एव तावत् कीनइत्यादौ तु एकमनेकार्थे एकवचनइत्यादेशात् मिथ्यांगपमे

कत्वे। एवं ब्राह्मणा ब्रह्मस्य केवलस्थितिरिति वाक्ये व्यक्ताभिधानं भवति। ब्राह्मणकंबलइति समासे तु अंतर्वर्तिनी षष्ठी सम्बं

सोवेति संदेहः। यद्यप्यत्रैतद्वक्तव्यं ऋद्धेः पशोर्देवदत्तस्येत्यत्र वाक्येपि संदेहो भवति पशुगुणस्य देवदत्तस्य च पदर्थे संगी

भूतपशोर्देवाद्वमिति। वृत्तौ तु तत्र व्यक्ताभिधानं भवति ऋद्धपशुर्देवदत्तस्येतित था वनायें विशेषइति चेत् मा भूदयं दृष्टौ

कस्तु विशेषः।। एकार्थ्येव भवति विशेषः भिन्नाः पदार्था वाक्ये इति चशब्दो भेदनिबंधनसमुच्चयद्योतनाय घटश्च पटश्चे

ति प्रयुज्यते। वृत्तौ तु समस्तरूपार्थः प्रादुर्भवतीति भेदनिवृत्तेर्द्योत्याभावइति द्योतकचशब्दस्यापि निवृत्तिरिति टीकायाद्य

पोरुदकवत् विभागः। यत्रान्य एव अवयवार्थान्वितः समुदायार्थ प्रादुरस्ति तितदपेक्षया एकार्थीभावउच्यते। वृत्तिस्तु शब्दांतर

मेव वर्णविरहनर्थकत्वमवयवानां तत्र सादृश्यात् तत्वाधावमायं पदानामाभिरत्यपदव्यगव्यो नामेकार्थीभावइत्युक्तं। अथोत्त

मं पुरुषमनघं तस्मा आशिषं प्रयच्छन्स्तोत्रि शोर्डुलमतां सूचयति। स्वमुखत्वमिति किस्मै विदितिविशिष्याशक्तकपनगुणागो

रवायतस्मै कुशलमाधिव्याधिवैधुर्यरूपादि तत्पर्थः मकरंदस्तत्राह। स्वमुखत्वमिति। यः पुरुषवरः स्वसमुच्चलेस्वसंबंधिम

हत्वमपरस्मै दत्ते सममधिकविनयविराजितस्नेहसुधामधुरावलोकललितालापदानमानादिना निरतिशयगुणागौ

रवख्यापनेन संगं तं येकमपि महांतं करोतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः आमंत्रितमिव धुपेदिति। सुबंतस्य अपरस्मेनपरम

धिकयिनपविभ्रजितकेस्तुवाममुत्तपसोफललितासोपदानमानोदिनानिरतिशयगुतागरिमरव्याथमेनसंगमनंयेक
मयिमत्तंकारोतीम्यवेभसत्रेस्य्यंतः आवेनितमिवस्तुयेसति। सुवंताय अपरस्मैनपरमपरं पूर्वस्मैइति यावत।उद्वत्व
२३ मुदात्तत्वंतथाच यपामंत्रितपदं सुबंताय पूर्वस्येउदात्तत्वंतंइसर्थः। यद्यपितत्रकुंडेनाटनपरशुनावृश्चन्निसादौसु
वेतस्यामंत्रितेपरेपरांगवद्भावेमहत्यिंडवदेकीभावेविदधतासुवामंत्रितेपरांगवत्स्वरेइति सूत्रेणाकुंडेनेत्यादिपूर्वसुबंत
स्यपरामंत्रितताद्गत्म्यातिदेशात्समुदायस्यैकामंत्रितत्वमापादयताकुंडेनेत्यादिपरात्परत्वेनप्राप्तामामंत्रितनिघातं नि
वार्यसुबंतस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वंक्रियतेनत्वामंत्रितपदेनक्रियतेतथाप्यामंत्रितेप्राप्तमुदात्तत्वमामंत्रितसंनिधौसुबं
तेभवतिनान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामामंत्रितेनदीपतइत्युपचारादभिधीयतइति दिक्। अत्रकल्पमधिकमुक्तंस
त्यशंसाचो॥यद्दिष्क्रियोजेचिरमनुस्मृतानामुपकृतिं विधातुंतद्वीतिविविदिषुरशंकंघनरसोत्तदाचार्यैकुर्याद्नु
स्मृतमुवामंत्रितपदंपदाधत्तेतत्रस्वाविलसदुदात्तश्रियमपि। चिरकालमाश्रितानामुपकृतिमुपाकारंयोविधातुमि
च्छेदुपकारःकपाराणामविशेषेयइतिचयो जिज्ञासुर्भवति। असौघृमानूलदितिशाघ्रप्राप्तिरूपामंत्रिपदमाचार्येकु राम
र्यादुपकारःप्रकारमस्माच्छिद्देदित्यर्थः। अनुस्मृतंसुपसुबंतपदंहृयेमित्यनुस्मृतसुविलामंत्रितविशेषणंसुबंतप ४
रास्थितामित्यर्थः। तत्किमित्यतआहृयदाधत्तइतियदामंत्रितपदंस्वाभ्मिनविलसंतींप्राप्तामुदात्तश्रियमुदात्तस्वरशो

मांपरांगवऋावान्तत्रसुबंतेमव्राणांराजान्त्रितिमद्गपदेआधत्नेआरोपयीत्यर्थः तथाचस्वकीयामपिमह् तीम।पिश्रियमर्पि
पित्वाचिरमाश्रितानांदारिद्र्यमेवह्लकरणीयमितिभावः॥ आनर्थक्यमुपेद्दृतेचिरतरंयःस्वाश्रितानामिहव्यर्थे तत्पुरुषोय
थासपुरुषोप्यर्थान्वितोजीवति। तस्मात्पुरुषःपरमेधवतांवझतरंसाधोर्बहुव्रीहिवर्धस्वार्थेगुणतांनयत्रनुसरत्यन्यथां। थ
मेकंततः४॥ अखंडोप्यएवसमासार्थः पूर्वोक्तपद्यो मूलस्यविदानर्थकामितिसिद्धांताद्यथातत्पुरुषःस्वाश्रितानांपद
नामानर्थक्यमुपेद्दृतेतथायःस्वाश्रितानामानर्थक्यमर्थराहित्यंदारिद्र्यमुपेद्दृतेसपुरुषोर्थान्वितोपितेनार्थेनपुरुषा
र्थमसाधयन्निष्फलेवजीवतीत्यर्थः यथाबहुव्रीहिसमासःस्वार्थंगुणतामप्रधानतांनयत्यतितमामन्यार्थमन्यप
दार्थमेवप्रधानंतयाकरोतितथायःस्वार्थंस्वस्यधनस्यार्थेप्रयोजनंलोकत्रसिद्धंयदुपभोगरूपंतदमुख्यतांप्राप
नृ५ यैततोधनादेकंमुख्यमन्यार्थेपरार्थेसंपादयतितस्यसाधोर्वद्धतरमाधुरेवतांवर्धतामित्यन्वरार्द्धार्थः अनेकम
न्यपदार्थइत्यत्रान्यग्रहणमकृत्वायदिपदार्थेबहुव्रीहिरित्युच्यतेततद्ययघप्यंतरंगत्वात्स्वपदार्थेसमाससिद्धवन्य
पदार्थएवपदार्थग्रहणसामर्थ्याल्लब्धुंशक्यःपदार्थग्रहणाद्व्याप्तिसमाश्रयणेस्वपदार्थान्यपदार्थयोर्बहुव्रीहिर
न्यपदमंतरेणाप्यादित्यापिचवक्रमशक्तेस्वपदार्थेतत्पुरुषस्यबाधकत्वादेकसंज्ञाधिकारेसंज्ञयोःसमावेशाभा
वात्तथाप्यन्यपदाकरणेयथास्वपदार्थेराजपुरुषइत्यादौवहुव्रीहिस्तत्पुरुषोबाधतएवंविशेषानुपादानीत्रीलोत्व

स० उ०
॥५॥

त्वं सर इत्यत्रान्यपदार्थेऽपि समानाधिकरणास्तत्पुरुषो शङ्केव कर्मधारयो बाध्येत बहुव्रीहिं च निरवकाशो बहु-
व्रीहिः। कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे तस्य सावकाशत्वात्। अन्यग्रहणेनुसरति परत्वाद्बहुव्रीहिः स्वपदार्थे सा-
वकाशं तत्पुरुषं बाधेत इत्येतस्य ग्रहणं पदग्रहणमकृत्वा पदान्यार्थ इत्युच्येत तदा वाक्यार्थे वर्त्तमानानां नञ्ग्रहः
संति यथा मे माता तथा मे पितेत्यादिपदानां समासः स्यात्तेन नघ्नो सिध्यासु प्रतिकेन चिदुक्तस्य ग्राहाः संतीत्य-
स्य मा भूदासीरित्यस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः स्यादितिकेनचिदुक्तं यथा सुरक्तकला माता तथा मे पिता पीत्यमिजनं स्रुच्छिर-
पि सुप्तानं किं बाधेन ते नेत्व मिप्रायेणोक्तानां पद्यान्यर्थे तीनां पदानां सुप्तांतमोद्दृत्येतद्वाक्यार्थे वृत्तिरिति पदग्रहणं।
अनेकग्रहणं तु सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससे त्वा हो ध्वरवादिस्य पलाशादि तिष्ठन्द्वै बहूनां समाससिद्धर्थ-
मेन्यथा सुपुष्टेति सुत्रे संख्याया विवक्षितत्वात्तत्पुरुषादिवत् द्वयोरेव स्यात्। तत्र सुपुष्ट सूक्ष्माजलाः केशाय स्येति
वत्तुर्णो बैहुव्रीहो आपोः सत्तान्छंदसोर्वङ्कलमिति वङ्कलवचनाद्धस्वत्वं। पद्यासुपुष्टसूक्ष्माजलायेषु तेषु सूक्ष्मजटाका-
द्दशाः केशा यस्येतिपुनर्बहुव्रीहिः एवं सुष्टुनतमाजिनं वासश्राछादनं यस्येति विग्रहः। पञ्चतद्धितार्थेनंतर पदे परतो द्वि- रम्
गुविधानं ज्ञापकं बहूनां समासस्येति। तत्राद्यम्हभ्रातरित्यादो द्विगौ सावयवविशेषण् उत्तरपदे परतः समासविधानं बहू- ५
नां समासस्य ज्ञापकमिति। तदपि न तत्पुरुषेति प्रसंगात्। यदपि चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञाप्रयोज-
सावकाशत्वेनेतस्य ज्ञापकत्वाभावात्। यदपि दिशः समानाधिकरणेनसमा २

नमनेकग्रहणात्स्यात् सति हि यस्मिंस्तु बिसे वानुवर्त्तेते न तु सुपेति तत्रिहृत्यर्थत्वात्तस्य । ननु अश्वो न्तरमदृष्ट्वा नेकग्रहणं नैव
प्रत्यय्य त इति तत्समासः शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनगोशब्दे ह्रस्वसिद्धिरिति । तदपि ना चित्रा गुः स्थिष्ठति चित्रगु
पश्येति चित्रा गावो यस्येति त्वेवं वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादन्यपदार्थस्य प्रधानस्यानेकक्रियायोगात्तन्नानाविभ
क्तियोगे प्येकविभक्तौ सुपसर्जनसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । ननु यथावार्थे द्वंद्वविधानात् द्वंद्वे च शब्दस्योक्तार्थस्य प्रयोगो न भ
वति तथेहान्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विधीयते वे चित्रगुर्देवदत्त इत्युक्तार्थस्य देवदत्तपदस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत् । चित्रगु
शब्देन चित्रा गावो यस्य तन्मात्रस्याभिधानात् कश्चित्रगुर्देवदत्त इति विशेषानुप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । चित्रा गावो स्य दे
वदत्तस्येति विशिष्टेन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति तु वक्तुमयुक्तं वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यप्रयोगाभावात्समासस्य च शब्दस्य शक्तिस्व
भावादन्यपदार्थसामान्य एव शक्तेः प्रक्रियायामपि सामान्येनैव विग्रहस्य कर्त्तुं युक्तत्वात् । हं तेवं चित्रगुः कश्चिदिति
सामान्यानुप्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत् चित्रगुः सर्वो वा कश्चिद्देवदत्तो वेति संदेहे कश्चिदित्युक्ते सर्वत्वात् त्रिसिद्धेर्विशेषे निवृत्ते
कस्य सामान्यस्यापि तत्र विशेषत्वात् । अथ वा पदेन प्रकृतस्यार्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भिधीयत इति विभक्त्यर्थः संबंधा
दिरेवान्यपदार्थः समासेनाभिधीयते तदा तद्वाचिन्या विभक्तेर्मीनुप्रयोगो भूतपरं तु द्रव्यमनभिहितमिति तद्वाचिनो नुप्र
योगो न वारयितुं शक्यः । कथं तर्हि सत्त्वप्रत्यस्य विभक्त्यर्थस्यालिंगसंख्यानां अवद्वार इति चेत् । गुणवचनानामाश्र

तोलिंगवचनानियथा शुक्लं वासः शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलाविति भवति तथाद्रव्यमाश्रितः संबंधादि
गुणेन इति समासस्यापि द्रव्यगतलिंगादियोगस्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबंधोभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संबंधि
नोभिधानमेवं च द्विष्ठे संबंधे पि प्रधानत्वात्स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्य मिति तत्कृत लिंगसंख्योपपत्तिः। नन्वेवं यथा शुक्ल प्र२
शब्दे न कदाचिद्गुणो गुणी च कदाचिदभिधीयते तथा चित्रगुशब्दे न कदाचित्केवलः संबंधोप्यभिधीयते इति चेत्।। षष्ठ्यादि
6 शब्दैर्धिवनित्यगुणाभिधेयता भविष्यति नहि देवदत्तस्य पडरिति कदापि भवति किंच यादिविभक्त्यर्थस्येव प्रधानस्य ग्रहणं
अभिमतं स्यात्तदानेकमन्यपदार्थोपि इत्यर्थग्रहणं तत्कृपी द्विनाप्यर्थग्रहणाच्छब्दे असंभवादर्थ एव कार्यसंभवादित्यर्थग्रह
णं सङ्ख्यः सलिंगः ससंख्यः पदार्थो यथाभिधीयते त्वेवमर्थेन चैवं यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थोभिहित इति षष्ठ्याहीना
मप्रयोगस्तथा लिंगसंख्ययोरभिधानेन तयोर्वाचकः प्रत्ययान्तस्पृरिति वाच्यं प्रातिपदिकस्य स्त्रियां वृत्ते टावादीनां स्वार्थिकाना
यथासंभव एवमभिहितेपि बहुव्रीहिणा स्त्रीत्वे टावादीनां संभवान्न चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्ति
रहितस्योक्ता एकत्वादय इति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति कर्मादिगतेकत्वादि इति प्रतिपादनाय वचनसंभवाच्च समासे राम
न संख्याथा अभिधानात्प्रथमापि तर्हि न प्राप्नोतीति चेत्।। न केवला प्रकृतिर्न केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति नियमस्य पर ६
श्चैव स्यारंभेणलाभात्तामयिकी प्रथमा भविष्यति। समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि तर्हि प्राप्नुवंति प्रथमयैव समय

ता

परिपालनमित्यत्रनियामकाभावादितिचेत्॥कर्मणपेवद्वितीयेप्रत्ययेवंकर्मादिषुद्वितीयादीनांनियतत्वेनतदभावेतद
भावात्॥प्रातिपदिकार्थमात्रस्यप्रथमाविधावुपयोगान्नास्तिशेषत्वमितिशेषलक्षणषष्ठ्यभावः।नन्वेवंद्विवचनेनापिसम
यपरिपालनप्रसंगइतिचेत्।यथात्यत्रैकत्वादिषेकवचनादीनिद्दिष्टानितथैवात्रभवितुंयुक्तमित्येकत्वादौद्विवचनादिन
भविष्यतिततश्चैवंसमर्थयः परिपालितोर्थश्चानुसृतोभवेत्।किंचएकस्मिन्नेकवचनमित्यादौवचनग्रहणस्यप्रयो
जनमेकोद्वौबहवइत्यादिष्विवोक्तेष्वप्येकत्वादिष्वेकवचनंभवत्विति।तथाचसमासोक्तेप्येकत्वेप्रथमास्यात्।तत्रयद्य
पिसंबंधसत्वात्षष्ठीप्रसंगस्तथापिसमासाभिहितःसंबंधोंतर्भूतःप्रातिपदिकार्थतांगतइतिप्रथमैवभवति।चित्रगो
र्देवदत्तस्येतितुषष्ठीवाच्यमधर्मापेक्षभवतिगोरन्यपदार्थसमयःसंबंधस्यैवसमासेंतर्भूतत्वादितिदिक्।अथ
किंसब्रह्मचारीत्यत्रकःसमासःयदिबहुव्रीहिस्तदाकेसब्रह्मचारिणोस्येतिविग्रहेकठोहमितिप्रतिवचनमेकत्वयुक्तेना
न्यपदार्थविशेषणेननोपपद्यतेवर्त्तिपदार्थानांबहुत्वसंख्यायुक्तानांदर्शनात्।यदिचकेषांसब्रह्मचारीकिंसब्रह्मचा
रीत्युक्तेततदापिकठानामितिप्रतिवचनंस्यान्नतुकठइतितथासमासांतोदात्तत्वंस्यादाद्युदात्तत्वंचेष्यतेयदिचकःसब्र
ह्मचारीकिंसब्रह्मचारीतिसुप्सुपेतिसमासस्तदाकठोहमितिप्रतिवचनमुपपद्यतेकिंतुस्वरदोषएवेतिचेत्॥बहुव्रीहिरे
वायंकेसब्रह्मचारिणोस्येतितुविग्रहस्तत्राग्रेकरवाणीत्यत्रकर्त्तृत्वेनिर्विकर्त्रयेनुज्ञातेयथाकर्मोप्यनुज्ञातंभवतितथेहापिक

स० उ०

॥७॥ न२

२वचनम्। अथार्द्धतृतीयास्त्वत्र यदि बहुव्रीहिस्तदार्द्धतृतीया येषामिति (न १) विग्रहे येषामिति ५

ऽहमिति प्रतिवचनेनैषामपि कर्तृत्वमभिहितं भवति तेषां कर्तृत्वे विना न तस्य कर्तृत्वोपपत्तिर्यतः समाने ब्रह्मणि व्र
तचारी सब्रह्मचारीति कथ्यते तस्मादेकवचनान्तमेव प्रतिवचनं न तु कठा इति बहुवचनान्तं भवति वन्निपदार्थानामुपसर्ज
नानां किं सब्रह्मचारीति समासेनाभिधातुमशक्यत्वान्नेपलक्षितान्यपदार्थस्यैव प्राधान्येनाभिधानात्। प्रश्ने तु के सब्रह्म
चारिणो ऽस्येति वाक्येन प्रश्नस्तदा कठा इति बहुवचनान्तमेव प्रतिवचनमन्यथानुपपन्नात् द्वयोरर्थस्य वाच्यपदार्थत्वे वक्त
व्यं। तद्वेनसे भवति अर्धस्य वर्तिपदार्थान्तर्भावाद् वृत्तिपदार्थव्यतिरिक्तस्यैव वाच्यपदार्थत्वात्। यदि वार्धतृतीयमनयो
रिति विग्रहस्तदा द्विवचनप्रसंगः किं च यदर्धं तत्तृतीयस्यैवेति द्वाभ्यां तस्य संबन्धो ऽवयवावयविभावलक्षणो नास्ति स्वस्वामि
भावलक्षणो वा संबन्धे बहुव्रीहिरनभिधानादेव न भवतीति समासानुपपत्तिः यद्यप्यर्धस्य द्वयोः स्वपः समुदायः समासार्थः
समुदाये ऽवयवास्तु कदाचिद् भेदेन विवक्ष्यन्ते यथा ब्राह्मणाः संघी भवन्तीति कदाचिदभेदेनापि यथा ब्राह्मणानां संघ इति त
थार्धतृतीया येषामित्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति समाधीयते तदा समुदायस्यैकत्वे वनमिल्लादिवदेक
वचनादेकवचनप्रसंगः। अथ धवखदिरपलाशा इत्यादाविवोद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्याभिधेयत्वाद् बहुवचनोपपत्ति
स्तर्हि असि द्वितीयो ऽनुससार पाण्डवमित्यत्रार्थो ऽपूरणयोर्द्वितीयः स च ध्यात्मकसमुदायावयव इति तदवयवस्य समु राम
दायस्य समासेनाभिधा द्विवचनप्रसंग इति उच्यते उद्भूतावयवभेदः समुदाय एव समासार्थः द्विवचनं त्वसि द्वितीय इत्य ७

त्रत्रवतिद्विती १

पशादस्य सहाय वाचिनो ग्रहणात् अर्धं तृतीयमनयोरिति विग्रहे यद्यपि न षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः यस्मादेव दत्तस्य भ्राता तेस्य त्र
जन्यजनकभावस्यापि तत्स्वामेव सत्त्वेन भ्रात्रोः परस्पर[म]समसंबंधे पि समानोदरे शयितत्वमात्रेण काल्पनिकः संबंधः
षष्ठ्यर्थस्तथेहाप्यर्द्धस्य द्वाभ्यामेकवप्रदेशा[व]स्थानादिनिमित्तस्य संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वात् अर्द्धतृतीया आनीयंतामि
त्युक्ते द्वयोरेव समासार्थत्वादर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीत्ययमपि न दोषः संयोगसमवायलक्षणसंबंधे यदा वृकुक्षी हि स्त्रदामु
~~रूढ्वास समानय [illegible]~~
लंबकर्णमानयेत्यादौ यथोतस्यापि पदार्थस्य योगुणो वस्त्रादिस्तस्यापि कथितत्वेन संविज्ञानं भवति तथेहाप्युपलक्षणं यदर्धं
तत्सहितयोर्द्वयोरानयनसंभवात्तथाप्यत्र पदद्वयोः समासार्थत्वाद्द्विवचनप्रसंगो दोषः इति दिक्॥ अत्र मीमांसकाः
बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणा वचित्रगुमानयेत्यादौ वाक्यार्थस्य चित्रगोः स्वामिनः संबंधितयैव प्रतीतेः। यत्तु चित्रा गावो य
स्येति विग्रहवाक्यस्थ यस्येति पदं स्मृतं सदन्यपदार्थधियमुपनयति यथा दधि पश्येत्यत्र लुप्तास्मृता हि ति या कर्मत्वं
लक्षणां विनैव बोधयति विग्रहमनुज्ञानतरूत्र अन्यपदार्थधीः शक्तिभ्रमाद्भवतीति। तन्न। स्मृतयस्य पदात उपस्थितेन्य
पदार्थे कर्मत्वाभावेनानयनान्वयाभावप्रसंगात। न च चित्रा गावो यस्य तमानयेति तत्सदार्थस्याक्रियान्वयः स्यादि
ति वाच्यं। वाक्यार्थद्वयाननुभावात्तत्पदार्थस्य विग्रहेऽप्रयोगाभावेन स्मृतेरभावाच्च। यत्र दो नित्यसंबंधेन तत्पदार्थस्मर

णोलक्ष्याहारापत्तेः॥ ननुप्रकृतेध्याहारावश्यकत्वमात्रोक्तदोषइतिचेत्॥ तर्हिविभक्त्यर्थगतस्वार्थबोधक
त्वस्यत्रेगौणं तमेवकर्मत्वंविभक्तिरूपेण तुमलेनत्यंतदार्थानुगतमितिदोषोदुर्वारः किंचबहुव्रीहौनित्यसमासत्वेनक
थंविग्रहस्तदभावेचकथंयत्पदोपस्थितिःस्यात्तथाचयस्येतिपदमन्यार्थबोधकमितिनविचारसहं तत्रचित्रापदं
गोस्वामिलक्षकमितितुनयुक्तंगोपदार्थानन्वयात्रापिगोपदेलक्षणाकंगोस्वामिनिचित्रापदार्थान्वयानुपपत्तेस्तत्सा
दनन्यलभ्यस्येवशक्यार्थलाभः बहुव्रीहौवाक्यलक्षणैवान्यपदार्थधीरिति॥ तार्किकास्तुवाप्यसंबंधाभावेनवाक्येलक्ष
णानाश्रयणात्कोपदमेवचित्रगोस्वामिलक्षकं। चित्रगोपदयोस्तुप्रथममेवान्वयबोधस्तथाचस्वज्ञाप्यचित्रगोसंबंधेन
तत्स्वामिस्मारकंभवतिगोपदं चित्रापदंतुगवान्वितंस्वार्थंबोधयन्मुख्यार्थमेव। नचैवंवाक्यभेदः संबंधस्योपस्थितिहेतुचि
त्रगव्युपस्थित्यनुकूलत्वादितरपदमहिम्नैवविशेषस्यलक्षणीयत्वमतोनगोमात्रपदलक्षणायामितरपदवैयर्थ्य
मितिशंकनीयं चित्रापदंनस्वार्थसंबंधिनीगौरित्यागोपदंतुतत्रतात्पर्यग्राहकंचित्रगवीचस्वामिनंलक्षयतीति
लक्षितार्थस्यलक्षकतयालक्षितलक्षणयान्यपदार्थधीरितिनव्यक्रमाश्रयितुलक्षितलक्षणायाएकपदलक्षणाये
त्यात्रघटत्वाल्लक्षणायाःपदधर्मत्वाच्च॥ ननुचित्रापदस्यापिपरंपरयाचित्रगोस्वामिसंबंधाच्चित्रापदएवलक्ष
णास्त्वितिचेत्। साक्षात्संबंधेनगोपदस्यतदुपस्थापकत्वेसंभवतिपरंपराश्रयणेगौरवात्। नन्वेवंचित्रगुमानयेत्य

बभ्रूवादयो धातवो मैत्रादीनभोजनयत् लंबकर्णमानय प्रमुत्क्रव मक मानयेत्यादौ विशेषणस्य वर्त्तिपदार्थस्य वि
धेयान्वयो न स्यादिति उच्यते। चित्रगुमानयेत्यादौ अजहत्स्वार्थपक्षे तथात्वेप्यजहत्स्वार्थायां शकलस्य साधारणरूपेणोभयो
रपि काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादौ दध्युपघातकत्वेन विधेयान्वयो दृष्टः प्रकृते च शक्तिपावाचित्वनिमित्तत्वविशिष्टादिरूपेण
विशेषणविशेष्योभयसाधारणेनोभयत्रापि कार्यान्वयस्तत्र विशेषणतया कार्यान्वयेपि स्वार्थान्वयादजहत्स्वार्थतेति तद्गु
णसंविज्ञानो बहुव्रीहिः संभवति तस्यान्यपदार्थस्य गुणो यो विशेषणं तस्य कार्यित्वेन संविज्ञानात्। चित्रगुमानयेत्यत्र तु
चित्रगोः संबंधित्वेनोपस्थितावपि स्वार्थस्योपलक्षणतया विधेयान्वयो नास्तीत्यतद्गुणसंविज्ञानोऽस्मिन्नत्रेति दिक्। अत्र
वैय्याकरणाः मुख्यासंभवे लक्षणाभ्युपगमनीया प्रकृते च चित्रगुसमुदायस्यान्यपदार्थे शक्तिकल्पनायां न किंचिदनुपप
न्नं। न च समुदायस्यान्यपदार्थे शक्तावयवयवार्थस्य तत्र तत्रानुपस्थितेपलक्षणे वशरणे शाकोपस्थितिमुपादाय च चित्रत्वगोत्वा
दिना तदानेकार्थत्वे प्रसज्येत अवयवार्थपरित्यागश्च स्यादिति वाच्यं। उद्भूतपदपदार्थसंबंधिनो योगरूढ्यान्यपदार्थस्य चित्रगोः
संबंधित्वेनोपस्थितेश्चित्रत्वादिनोपस्थित्यसंभवेनोक्तदोषाभावात्। मेडुपेनोजयेत्यादौ त्ववयवार्थनिरपेक्षैव रूढिर्विशे
षधीरित्यनवयवार्थे एव समुदाये रूढिः मंडपानकर्तृत्वरूपावयवशक्तिस्तु गृहविशेषसमुदायशक्त्या विरोधाद्बाध्य
ते प्रकृते तु अवयवार्थज्ञाने तत्संबंधिनो नज्ञानमित्यवयवशक्तेः समुदायशक्त्यानुकूल्यमेवेति चित्रग्वादिपदस्यान्यप

विभागात्समुदायादन्योन्यार्थान्वितावयवार्थः ४

दार्थे नियतं तात्पर्यं शक्त्यैव निर्वाह्यते। लक्षणाया तात्पर्यनिर्वाहे तु न वाक्यकल्पनोयावता शक्यलक्ष्यसंबंधो लक्षणेति
क्वचिच्छक्यमन्यत्र लाक्षणिकं भवति पदं न केवललाक्षणिकं। बहुव्रीहिस्तु चौर इव केवलमन्यपदार्थे तात्पर्यपर्याकु
लस्तत्कथमशक्यतात्पर्यनिर्वाहपर्याप्तो भवेत्। किंच। यजमानपंचमा ऋत्विजो लोहितोष्णीषा ऋत्विजः इत्यत्र यजमान
९ पंचमत्वलोहितत्वयोर्विधेयत्वेन तत्रैव तात्पर्यादन्यपदार्थे तात्पर्याभावात्तात्पर्यानुपपत्तिं विना लक्षणाया अप्रपि तु मश
क्तेः। शक्तेरेवव्यक्तमाश्रयः कथमन्यथा तत्रान्यपदार्थबुद्धिः स्यादिति। यद्यपि तत्र ऋत्विग्भिः सामानाधिकरण्यान्यथा
नुपपत्त्यान्यपदार्थान्वये तात्पर्यमस्तीत्यन्यपदार्थोपि तात्पर्येणवार्पित एव पापिविधेयतया न तात्पर्यं। ननु शक्तस्य क्वचिल्लक्षणे
पि तात्पर्यविच्छेद एव तात्पर्यमिति न सुवक्तव्यमिति चेत्। अस्त्वेवमन्यत्र बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थादन्यत्र प्रयोगाभावाच्छक्यार्थे ता
त्पर्यनियम एव। तत्र यद्यप्यवयवस्य विभागो रित्यादौ शाकेपि तात्पर्यं तथाप्यनेकमन्यपदार्थ इति वचनाद्बहुव्रीहिस्य
पदद्वयस्यान्यत्र प्रयोगाभावादन्यपदार्थे तात्पर्यनियमस्तत्र वाक्यस्य पदद्वयात्मकत्वात्तद्द्वये शक्तिरेव वाक्ये शक्ति
रिति समुदायनिष्ठत तात्पर्यनिर्वाहाय समुदायस्यान्यपदार्थे शक्तिः कल्प्यते। हंत तर्हि बहुव्रीहिस्य पदे निरूढलक्षणै छ राम
व कल्प्यतां तथैवान्यपदार्थे सुतात्पर्यनियमोपपत्तेर्न समुदायशक्तिः कल्पयितुमुचिता अन्यलभ्यस्यैव शक्यार्थ ९
त्वात्। तथा बहुव्रीहावन्यपदार्थे तात्पर्यनियमाच्छक्यान्तराभावादन्यपदार्थ एव शाकः केवललाक्षणिकस्याभावादिति वा

कपालत्वलक्षणाद्यादिनेमीमांसकेनप्रस्येववक्तुमुचितंननुपदस्यशक्यत्वात्तल्लक्षणावादिनेतार्किकेप्रतितत्रप्रामाणिके
नतदर्थमात्रपरतयालक्षणायाप्रयुज्यमानत्वेनिरूढलक्षणात्वंयथाघटंकरोतीत्यत्रघटःकर्मिकर्मतुकारकंकारकंतुक्रि
यानिमित्तंनिमित्तंतुकारणंतत्कारणंतुअनन्यथासिद्धत्वेसतिनियमेनप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वेसतएवत
याचाविद्यमानस्यघटस्यप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तितायाअसंभवेनघटपदेघटविशिष्टकपालरूपावयवार्थमात्रपरत
याप्रयुज्यतइतितत्रनिरूढलक्षणातत्रविशिष्टविषयकप्रत्ययेसिद्धेकपालरूपविशेषांशमादायकर्मत्वविशेषणांशेचो
त्पत्तिर्नचैवंगंगायांघोषःप्रतिवसतीत्यत्रापिनिरूढलक्षणास्यादितिवाच्यंयथाघटंकरोतीत्यादौकरोत्यर्थकपदसमभिव्या
हारेवयवार्थमात्रपरत्वेवनतथाप्रवसत्यर्थकपदसमभिव्याहारेगंगादिपदेतीरार्थपरत्वेवंगंगायांमत्स्यःप्रतिवसतीत्यत्र
व्यभिचारात्।नापिघोषकर्तृकवासक्रियासमभिव्याहारेप्यवश्यंलक्षणास्ति।वनेघोषःप्रतिवसतीत्यादावनावात्करो
त्यर्थकपदसमभिव्याहारेतुघटपदादिशब्देसर्वत्रलक्षणैवेतिनिरूढलक्षणाशक्तितुल्येतिवदंति।तथाचवज्रब्रीहादावन्य
तरपदेसर्वत्रनिरूढलक्षणयेवान्यपदार्थप्रतीतिरस्त्वितिचेत्।अत्रोच्यतेएवंहिपंकजपदेवैयाकरणाभिमतावयवपद
श्रो२ शक्त्यानादाभिमतकेवलरूढ्यावानियतपद्मोपस्थितिसंभवेकिमर्थंयोगरूढिकल्पनंयावतावज्रब्रीहावितत्रापिनि
रूढलक्षणायेवशक्तितुल्यायानियमतःपद्मोपस्थितिर्भविष्यतिनचवाक्येशक्त्यभावान्नलक्षणा।चित्रगुरित्यत्रगोपदइव

स०उ०
॥१०॥

पंकोत्तरत्नपदएवतत्संभवात् । न चैवं शक्यलक्ष्यसाधारणोकरूपाभावादजहल्लक्षणा या वक्रमशक्यतावगुगपद्वृत्तिद्वयवि
रोधो दोषः शक्या जनिकर्तृत्वस्य लक्षणया पद्मत्वस्योपस्थितस्य विशेषणाविशेष्यभावेनान्वयात् गंगायां मत्स्यघोषा वि
त्यत्र तु शक्यलक्ष्ययोस्तीरनीरयोस्तयोरुपस्थितयोरन्योन्यमनन्वयात्तन्न दोष इति वाच्यं । एकपदोपस्थापितयोः शक्यलक्ष्ययोः
राजपुरुष इत्यादिसंबंधिकपदार्थोतिरिक्तस्थले परस्परान्वये युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्यस्य परिभाषामात्रत्वेनादो
षत्वात् । अन्यलभ्ये शक्तभावनियमो बहुव्रीहाविवाचापि तुल्य एव । न च मे कुमुदे पंकजमिति प्रयोगः शक्यांगीकारे शक्यल
क्ष्ययोरान्वयाम्यभावसंबंधसंभवात् । कुमुदे पंकजनिकर्तृत्वं लक्षणया संभवति पद्मे लक्षणायां तु नयत्र लक्षणापत्तेः
कुमुदतुल्यतया नियता पद्मोपस्थितिर्न स्यादिति वाच्यं पद्मे निरूढलक्षणाया तत्र नियततोपपत्तेरत एव यदि पद्मकुमु
दयोस्तुल्यता तर्हि यथा गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहान्वयानुपपत्तिर्दृष्टैव केवतीरधीरूपजायते तथाग्रहीतपद्मयोगस्य द्र५
पद्मान्वयानुपपत्तिदृष्टैव केवकुमुदधीर्या संजायते सा न स्यात् वैपरीत्यमपि वस्यादिति निरस्तं । ननु पद्मे लाक्षणिकमेव
कुमुदे लाक्षणिकमित्यदृष्टं स्वरामीति चेत् । चित्रगुर्वनामित्यत्र लक्षितलक्षणाया अनंगीकाराल्लाक्षणिकस्येव चित्रगुप राम
दस्य यथा पुनः स्तत्पुरुषपूर्वपदत्वेन लक्षणा तथा प्रकृतेपि कुमुदे पुनर्जपदस्य लक्षणा स्यात् । यस्विमकृतान्वयानुपपत्त्य १०
भावात्तावर्षे शक्यापि निर्वा [illegible] ह्यत्र लक्षणेति तर्हि [illegible] बहुव्रीहावपि तुल्यमिति दिक् । ननु राजपुरुष इति तत्पुरुषे न वैयाकर

तोः शक्तिराश्रयितुं शक्या। अन [redacted] स्थलम्पस्येव शब्दार्थत्वादिति चेन्न तत्र पूर्वपदस्यैव षष्ठ्यर्थे निरूढलक्षणया राजसं
बंधिपुरुषबोधस्योपपत्तिः न चानुपपत्तिविरह इति वाच्यं। लक्षणाभावेन लघोः कर्मधारयस्याश्रये राजपुरुष इत्यत्र सा
मा [redacted] नाधिकरण्यधियोऽर्वारत्वाद्राजत्वविशिष्टपुरुषस्य कर्मत्वेऽस्मदादीनामनयनान्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्ते
र्वीप्रकटत्वात्। तथा च श्रुतविभक्त्यर्थासंभवे षष्ठ्यर्थसंबंधे लक्षणा संबंधी तु न लक्ष्य इति मणिकृन्मते। संबंधिनो लक्ष्यत्वे
तु समानसमानाधिकसमासारंभकपदसमूहस्य विग्रहत्वाद्राजसंबंधी पुरुष इति विग्रहः स्यान्न तु राज्ञः पुरुष इ
ति तथाभ्युपगमे तु समानाधिकरणतापत्तौ षष्ठीसमासोच्छेदापत्तिः न च शक्त्यमानेदृशप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय इति
वाच्यं। पदस्योपकारिकत्वे तदभावप्रसंगात्तस्मात्संबंध एव लक्षणा धर्मधर्मिभावेन च राजसंबंधपुरुषयोरन्वय इति
ज्ञेयं। ननु संसर्गविधया संबंधभाने संभवति किं लक्षणयेति चेत्। यद्विभक्त्यर्थी तत्र भावेन नामार्थयोरन्वयो विग्रहेणानु
भाव्यते समासेनापि तादृशार्थाभावेनानुभावनीय इत्येवं व्युत्पत्तेरिति सति विभक्तिलोपे विभक्त्यर्थलक्षणां विना न
स्यादाकांक्षेति तदर्थं समासे तदाश्रयणात्। न चैवं राजसंबंधितया भासमाने राज्ञो भाने च वक्रव्युत्पत्तिद्वयविरोध
इति वाच्यं संसंबंधिकपदार्थातिरिक्तस्थले पुनः पद्धतिद्वयविरोधस्याद्दोषत्वात्। ननु विभक्त्यर्थद्वारा नामार्थयोरन्वये ष
ष्ठ्यर्थस्थलक्षणया नामार्थत्वे कथमभेदेनाप्यन्वयः स्यादन्यस्य विभक्त्यर्थस्याभावादिति चेत् विभक्त्यर्थातिरिक्तनामार्थे

स॰ उ॰
॥११॥

तथा नियमात् । नन्वेवमपि नीलो घट इत्यत्र दोषव्यभिचारस्तत्र विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वेन विभक्त्यर्थद्वारान्वयाभावात्
तथाभिधाने च नीलघट इति कर्मधारयेऽपि विग्रहसमानार्थकतानियमाद्भिन्नार्थद्वारान्वयो विभक्त्यर्थलक्षणायैव स्यात् तथा
चेत् तथा निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र लक्षणोपेते गुरुं तत्पुरुषमपहाय लक्षणाभावाल्लघोः कर्मधारयस्याश्रयणामि
ति । निषादाधिकरणसिद्धान्तो व्याकुप्येत तत्पुरुष इव कर्मधारयेऽप्युपकारीभूतलक्षणाप्राप्तेरिति चेत् न नामार्थयोर्भेदेनान्वय एवो
क्तव्युत्पत्तेः घटो नेत्यादौ घटाभावयोः संबंधोऽन्वयप्रकारतयाभासात् इति न तदर्थं षष्ठ्यर्थलक्षणा तत्रापि विभक्त्यर्थसंख्यान्व
यानुभावकत्वे तद्द्वारैवोक्तव्युत्पत्तिर्घटः पद इत्यत्र तु संबंधलक्षणैवेति ज्ञेयं । नन्वेवम[illegible]पि सर्वनाम्नि लक्षणाविरहात् तद्धन
मित्यादौ का गतिरिति चेत् । तत्रापि शक्यसंबंधसत्त्वेन तस्य धनमिति पूर्वपदे लक्षणांगीकारादेतदतिरिक्तस्थले सर्वनाम्नि
सा ५ न लक्षणेति नियमः । ननु राज्ञः पुरुष इति विग्रहे या षष्ठी समासावस्थायां लुप्तास्मृता संबंधस्मारिकेति किं लक्षणयेति
चेत् समासात् पूर्वं विग्रहश्रवणे नियमाभावात् विग्रहाभिधाने तु शाब्दिकानां समाससार्थकपनपरं । विभाषाधिकारस्तु समा
सविग्रहयोः साधुत्वपर्यायत्वं च बोधयितुं न पुनर्विकल्पेन समाससाधुताभावं बोधयितुमतो नास्ति विग्रहश्रवणे नियमः राम ११
यत्र तु न विभाषाधिकारस्तत्र विग्रहस्यासाधुत्वे समास एव । चित्रगुरित्यादिप्रयोगे साधुर्विग्रहो नित्यसमास इत्यस्य तु
विग्रहोऽप्यत्रासाधुः स नित्यसमास इत्यर्थस्तथा च राजपुरुषमानय राज्ञः पुरुषमानयेति च पर्यायसाधुत्वादुभयं प्र

योक्तव्यं तथा चित्रगावो यस्य तथा मध्य चित्रगुमानयेत्यर्थे न प्रयोगार्हं वालानुप्रक्रियावाक्येन व्युत्पाद्येत इति चित्रा गावो य-
स्येत्यर्थकथनमात्रेन प्रयोगार्हं अथ व्याकरणं वाचकस्यानुशासनं न लक्षणेकस्वरा किंत्वव्युत्पत्त्या परंपरयैव लब्धसंस्कार
कस्य तस्य व्युत्पत्त्यंतरापेक्षाया अभावादिति चेत। साधुपदानामनुशासने व्याकरणे न तु गाव्यादेः साधुतावबोधक इव ला-
लाणिकेपि। किंच। लक्षणे पाप्येकवचनस्य द्वित्वादौ प्रसक्तौ प्रयोगो न साधुरिति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रारंभेण
ज्ञाप्यते अन्यथा तास्येकवचनाद्विवचनबहुवचनान्येकशब्दत्वन्त्वर्थैकवचनादिसंज्ञाविज्ञानो द्वित्वादावशक्तत्वादेवैक-
वचनाप्रयोगे तथ्यर्थे न कल्पनीयं स्यादेवं च विभक्तौ न लक्षणेत्यनेन ज्ञाप्यते न तु सामान्यतः समासादावपि लक्षणा-
भावो ज्ञाप्यते तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वाद्यद्यपि द्वित्वादावेकवचनादेर्न लक्षणया प्रयोग इत्येव ज्ञाप्यते तथापि तृतीयादेः
कर्मत्वादौ लक्षणया प्रयोगो मा भूदिति सामान्यतो ज्ञापकस्याभिलषनविभक्तौ लक्षणेत्युच्यते। ननु यदि विभक्तौ न लक्षणा तर्हि
कर्तौ यावयविन्याप इति प्रयोगो बहुत्वएकत्वलक्षणां विना कथं स्यात। न चावयवगतबहुत्वान्वय इति युक्तं पापः परमाणो-
वगतेः। न च तरु तरूपादयो बहव इति तदादायतदुपपत्तिरिति वाच्यो। विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेर्प्रकृ-
त्यर्थरूपादिबहुत्वाभिधाने विभक्तेः सामर्थ्याभावात। न च प्रकृत्यर्थलक्षणयैवोपपत्तिरिति वाच्यं। उभयसाधारणरूपाभा-
वादनह त्वार्थीयास्तस्यावकुमशक्यत्वत। न वापः पदपेस्तत्र मुख्यैव स्वाकयित्वाभिधाने लक्षणया चैकत्वबोधनेयुग

पत्तृत्रिद्वयविरोधइतिवाच्यं।एकत्वादिविशिष्टकर्मत्वेबहुवचनस्यमाद्यणिकत्वादितिमैवं।बहुष्वेबहुवचनंनैकस्मिन्द्वयो
रितिनियमनिरूपकेबहुषुबहुवचनमित्यनुशासनेनसत्यापइत्यादावेकत्वलक्षणपाच्राश्रयितुमशक्यत्वादन्यथा
तद्वैयर्थ्यप्रसंगादन्वर्थसंज्ञयैवतत्रप्राप्यभावस्यसिद्धस्यात्।अत्रेदंबोध्यं।पंचकप्रतिपदिकार्थदर्शनेद्वित्वबहुत्वयो
12 रपिप्रकृत्यर्थत्वादितिप्रसंगेएकस्मिन्नेवैकवचनमितिद्व्येकयोरित्यस्यआख्येनियामकत्वमंगीकृतं।तत्रविभक्तावशक्यायां
लक्षणायाअसंभवएवेतिनविभक्तौलक्षणेत्यनेनेनप्रयोजनमन्वर्थत्वेचसंज्ञायानसंभवति।इतीतुत्रिकप्रातिपदिकार्थदर्शि
नाश्रयेणद्व्येकयोरित्यस्यविधायकत्वमंगीकृतं।एकवचनादिसंज्ञातुसर्वनामस्थानसंज्ञावत्रान्वर्था।तत्रव्याकरणस्यवा
चकानुशासनत्वात्रविभक्तौलक्षणेननप्रयोजनं।मारिकृतानुलाक्षणिकानुशासनेत्वेङ्टयितुंत्रिकप्रातिपदिकार्थदर्शि
नेद्व्येकयोरित्येतत्रविभक्तौलक्षणेत्यस्यज्ञापकंस्वादिसूत्रंत्वेकत्वादिविधायकमित्यभिहितं।तत्रस्वादिमात्रविधायक
स्यकथमेकत्वादिविधायकत्वमित्याशंक्यतान्येकवचनद्विवचनेतिसूत्रेणान्वर्थसंज्ञाविधायकेनसहकृतेस्वादिसूत्रे राम
विधायकमितिमत्वामिश्राप्रभृतिभिर्व्याख्यातं।तथावान्वर्थसंज्ञयैवैकत्वविधिरित्यादिसूत्रेणगतं।तत्रयदिद्व्येकयोरिति
विधिरन्वर्थसंज्ञयावनियमइत्युच्येततदायस्यामन्वर्थसंज्ञायातदनुवादाधीनोविधिःस्यात्तिचविधावन्वर्थसंज्ञेतिपरस्प १२
राश्रयःस्यात्।किंचान्वर्थसंज्ञयानियमोद्व्येकयोरितिविधिरितिसर्वथाशंकितुमयुक्तंनियमेसत्यन्वर्थसंज्ञायाअपि

द्वन्वर्थसंज्ञायां च नियमासिद्धेस्तथा हि। एकत्ववाचकमेकवचनं संज्ञामिति संज्ञादिशेषणे नियमनिरूपकपदाभावो नि
यमेव संज्ञाविशेषणाभावः किंच। नियमोपि भवन्नयमनियमो वा संज्ञानियमो वा नाद्यः संज्ञाया असिद्धेः संज्ञाशब्दे
नप्रत्ययनियमासंभवात्। न द्वितीयः एकत्ववाचकमेवैकवचनं संज्ञमिति नियमे न विभक्ताविति ज्ञाप्यार्थस्य लघुमशक्यत्वा
त्। संज्ञायाश्च पूर्वमेवायं विधिरिति पाक्षिकप्राप्त्यभावेन नियमासंभवाद्द्व्येकवचनादिसंज्ञया विधिर्द्व्येकयोरिति नियामक
त्वाज्ज्ञापकमित्याश्रितं। एवं च कप्रतिपदिकार्थपक्षेप्यन्वर्थसंज्ञाया नियमाद्द्व्येकयोरिति न वक्तव्यमिति शकनीयमिति। अ
त्रान्वयर्थसंज्ञाया विधायकत्ववाचो युक्तिर्नयुक्तिमती। तथा हि। सकलं तु तस्य संज्ञाशब्दस्यार्थपरत्वसंज्ञिपरत्वयोरसंभवा
त्। सर्वादीनि सर्वनामानि प्रत्ययः परश्चेत्यादिवाक्याभ्यामर्थद्वयप्रत्यायनाय शब्दं तंत्रादिकं मंगीकरणीयं स्याद्द्विगीकृते
ष्येकवचनमेकवचनमिति शब्दद्वयप्रकृतेन निर्वाहः एकत्वसंख्यायाः स्वादिवाच्यत्वस्य केनचिद्विधानादेकत्ववाच
केषु वचनं संज्ञमिति विदितसंज्ञाविशेषणस्यानुवादासंभवात्। न च तिङ्क्ष्वप्येकत्वादिवाचकान्येकवचनादिसंज्ञानि चे
ति कथमपि विधिद्वयं पुरुषमाश्रयितुं। संज्ञाप्रकरणे विरुद्धस्यापविधः संज्ञासूत्रे तेंगितया तत्र लक्षणाप्यवितुमशक्यत्वाद्द्वेवमन्वर्थ
संज्ञात्वव्याघातरत्यन्वर्थसंज्ञाया संख्यावाच्यत्वकामद्दति स्ववचनविरोधश्च। अथैकत्वादिवाचकमेकवचनादिसंज्ञामि
ति वचनमेकान्यथानुपपद्यमानमेकत्वादिवाचकतां स्वादेर्बोधयिष्यतीत्युच्यते। हंतैवमनयैव दिशा प्राप्तं प्रतिपत्तिगौरव

स०उ०

॥१३॥

13

एवमपरीक्षितालक्ष्यकृता द्व्येकयोरिति विधायकमारब्धं किंत्वेवमप्यन्वर्थसंज्ञायाबाध्यत्वसंख्याया इति गतं। ज्ञापकादेवागत
त्वात्। अपि चैवमस्योन्यायः एकवचनशब्दस्यार्थ एव परत्वेकल्पिते तदन्यथानुपपत्त्या संख्याबाध्यत्वसिद्धिर्वाच्यत्वसिद्धेश्च
र्थपरत्वकल्पनं तस्यैति। किं च बहुषु बहुवचने द्व्येकयोरिति सूत्रद्वयमर्थविध्यर्थं। तत्र किमेकेनाविभक्तौ लक्षणेति सामान्यतो ज्ञा
पकं। द्वयमपि वा। नद्यः द्व्येकयोरित्यनेनेन न विभक्तौ लक्षणेति ज्ञापिते बहुवचनस्य लक्षणया द्व्येकयोरप्रसंगे बहुषु बहुवचनमि
त्यस्य वैयर्थ्यापातात्। बहुषु बहुवचनमित्यस्य ज्ञापकत्वे तु द्व्येकयोरित्यस्य वैयर्थ्याप्रसंगात्। किं च न विभक्तौ लक्षणे
ति ज्ञापनार्थमेव यद्द्व्येकयोरिति सूत्रं तदा एकस्मिन्नेकवचनमित्येव सूत्रं कर्तव्यं तेनैव सामान्यतो लक्षणाभावावावेदिते ष
षवैयर्थ्यमनिवार्यं। तथा च तथाकरणाभावादेव विधायकतामावेदयितुमीश्वरः। अपविशेषतो ज्ञापकेन सामान्यतस्तथा
बहुवचनं द्व्येकयोर्लक्षणाभावाभूदिति तदपि कल्प्यमेवेति चेत्। द्व्येकयोरेव द्विवचनैकवचने द्विवचनैकवचने एव द्व्येकयो
रित्युभयतो नियमाश्रयणादेवोक्तदोषप्रमोषात्। तथा बहुषु बहुवचनमित्येतदपि क्रियमाणं प्रमाणं विधायकतामेव
किं च। तान्येकवचनेति ङ विषयं कथं बहुत्वविषयं स्यात्। अथ सुप इति सूत्रे एकवचनादिसंज्ञानुवृत्तिमभिप्रायेणोदमुक्तं। तथापि राम
तान्येकवचने त्यन्वर्थसंज्ञया तिङि विवेली मेसति द्व्येकयोरित्यस्य तिङ्शेपि लक्षणाभावज्ञापकता यो प्राप्ताया सुपविभक्तौ १३
नलक्षणेति विशेषः कथं लब्धशकाः एकवचनादिसंज्ञानां सुपत्रसत्वे नोभयत्रापि द्व्येकयोरित्यस्य प्रवृत्तेरित्यलमतिपल्लवेन। अप

ति३

त्रुस्वादिसत्त्वेणैकत्वं विधीयते तथापि प्रथमोपस्थितत्वादेकत्वे एव तरूवतीसादि तर्कसहिते नेत्यर्थइति चिंतामणिकणिका
पुरुषोत्तमेन व्याख्यापि तदपि न युक्तं। यतः स्वादीनामविशेषोदकत्वादौ सति विधाने किं कुत्र स्यादिति विचारणे प्रथमोपस्थितत्वा
देकत्वएकवचनमिति वक्तुं युक्तं स्वादिसंख्ययोः परस्परवारित्रमभिन्नं तेनैव। पदः पिके स्थितं युक्तं। युपोधुयो भवंति तिङो तिङ इति स्वत्यया
नुशासनान्न विभक्तौलक्षणेति लभ्यमिति तदपि व्यत्ययेच्छंदोधिकारात् अयुक्तमिति कृतमधिकेन। द्वयथवबहुत्वादापइति प्रयोगे जल
परमाणौ तु बहुत्वारोपादिति केचित्। अन्ये तु बहुवचनांतएवापशब्दः साधुरिति साधुत्वापोपात्तमपि बहुवचनमयोग्यतयानान्वे
तिकमित्याघेयान्वेति तत्र त्रिकप्रातिपदिकार्थे दर्शनेबहुत्वबहुवचनमित्यादिना भिन्नवाक्यतयास्वादिस्वादिविधिवाक्ये न विहिताः
स्वादयो निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यो यथाप्सा धुत्वायोत्पद्यंते तथा प्रकृते पि साधुत्वाय बहुवचनं भवति। पंचकपक्षेपि स्वादिविधिवाक्ये
न विहितस्य बहुवचनस्य बहुष्वेव बहुवचनमिति प्रत्ययनियमेन न व्यावृत्तिः तुल्यजातीयस्यनियमेव न व्यावृत्तेरेकत्वादिसंख्याया एव
तेन व्यावर्तनात्। बहुषु बहुवचनमेवेत्यर्थे नियमेनु प्रत्ययमानामनियतत्वादव्ययेभ्यो निःसंख्येभ्यो यथास्वादयस्तथाप्रकृतेपिब
हुवचनमनिवारितमितिदिक्। ननु राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र राजपदात्संबंधुपस्थितावपि सामानाधिकरण्येपि विभक्तेः स्यादतोऽन्वयधीः कथं
स्यात् राजसंबंधिनश्च पुरुषस्य प्रकृत्यर्थताभावे कथं तत्र तं स्वार्थैकभिविभक्तिबोधकये हि भक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्ते
स्तथा राजसंबंधि पुरुषेशक्तिरेव समासस्य तथा च बहुव्रीह्यादावपि शक्तिरेवा न चैवं वाचके समासे व्यर्थवद्वक्तुरित्येव प्रातिपदिक

स०उ०
॥१४॥

संज्ञायां सिद्धायां कृतद्धितांतयोः प्रसक्यातत्वादप्राप्तेः कृतद्धितांतग्रहणसामर्थ्यं क्वापि समासग्रहणां कृतद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे
व्यर्थं स्यादिति न वाचकत्वे तस्य समासग्रहणसामर्थ्यादिति वाच्यं। समासग्रहणसमार्थ्यं वदादिसूत्रप्रपंचत्वेनाप्युपपत्तेः नन्व
पिवत्समुदायस्य यदि प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेत्येवं नियमार्थं समासग्रहणं तेन देवदत्तं गामभ्याजेत्यादिवाक्ये न प्राति
पदिकसंज्ञेति समासस्यैवेत्येवं नियमार्थं समासग्रहणं तेन देवदत्तं गामभ्याजेत्यादिवाक्येन प्रातिपदिकसंज्ञेति भाष्यकारादिभि
रभिहितं तत्कथं चिंतनयायोगप्रपंचार्थत्वमुक्तमिति चेत् उच्यते। अविदितपतंजलिवचोविलास एव तथाविधमशंकमा
नोयन मानो चित इत्युत्तराभासेनैव निरुत्तरतामायातिवो त्किमेतं प्रतिसद्धु उत्तरो वन्यासेनेत्याशयेन वैयाकरणप्रपं
चार्थत्वमेव समासग्रहणस्य पाणिनवानिति पाअत्रोच्यते। नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणविशेष्यपदाभ्यामेव यथाकों द्वा
दिसाचिभ्याद्न्वयोऽनुमाप्यते विशेषणे विभक्ति सुसाधुत्वाप्यीतया राजसंबंधस्य पस्यापकराजपदसन्निहितपुरुषपदस्य देवरा
जमेवं विपुरुषस्योपास्थितिः समासप्रातिपदिकावयवभूतायाः विभक्तेः सुपो धात्विति लोपे विभविष्यति किंविभक्त्या तादृश
पुरुषपदेव समासोत्यत्र विभक्त्यर्थान्वयः प्रकृत्यर्थान्वयव्युत्पत्ति सुसमासातिरिक्तविषया। तत्रतु समस्यमानपदार्थग
तस्वार्थबोधकत्वमेव विभक्तेः कल्प्यं। नन्वेवं राजसंबंधेपि पुरुषइवक मेत्वान्वयः स्यादिति चेत् समासे तात्पर्यविषयीभू
तसमस्यमानपदार्थस्वार्थबोधकत्वात्। नन्वेवं व्युत्पत्त्यंतरकल्पनागौरवमिति चेत्। अश्रुतहिसन्निहितपदार्थगतस्वा

राम
१४

र्थबोधकत्वं सर्वत्र विभक्तेः। ननु नीलो घट इति कर्मधारये न लक्षणा नापि शक्तिरिति तार्किकाणामभ्युपगमात्तथा
च पदार्थनीलघटयोः सामानाधिकरण्यमन्वयः प्रकारतया तत्र भासते तथा राजपुरुष इत्यादावपि तथैव षष्ठ्यर्थोपस्थि
तिरस्तु किं लक्षणयेति चेत्। उच्यते। नान्वयप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यं तत्र भासते नामार्थयोरभेदरूपस्या
नुभूयमानस्य तस्यान्वयत्वेनान्वयप्रतियोगित्वासंभवात्। अन्वयस्याभेदस्य प्रतियोगिनो रूपस्थितिस्तु नामपदशक्त्यै
वेति तदर्थं न लक्षणा। राजपुरुष इत्यत्र तु राजसंबंधपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते तत्रान्वयप्रतियोगिनो राजसंबंधस्योपस्थि
तिः षष्ठ्यर्थलक्षणान्तरेणानघटतरतित तत्र तदभ्युपगमः। एवं चेत्तन्निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषे षष्ठ्यर्थलक्षणा
पत्तेर्बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणापत्तेः सर्वपदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वान्निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारय एवाश्र
यणीयः। ननु निषादस्य निर्विद्यत्वात्कथं यागेऽधिकार इति चेत्। लिङ्गाद्व्याप्त्यैवैतेव निर्वाहकतया यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिरोऽस्य
रनिषादस्यापि प्रवृत्तेरस्मात्सौत्रात्। ननु अध्ययनविद्याप्रयुक्तिकल्पनातः षष्ठ्यर्थलक्षणाया लघुत्वादत्राध्यविद्यत्रैवर्णिके एव निषा
दानामीश्वरोऽधिकारी बोध्यते तत्र यद्यपि निषादानामीश्वरो निषादोऽपि संभवति तथापि लक्षणाविद्याप्रयुक्तिकल्पनाबलादविद्यत्रै
वर्णिक एव लभ्य इति चेत्। उच्यते। यथा वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेति रथकारादिस्थले मुख्यार्थानुरोधाल्लक्षणविद्याप्रयुक्तिः रथ
कारोऽसौ ग्रामादिकीतथा प्रकृतेऽप्यभेदान्वयबोधस्य प्राथमिकत्वान्निषादस्य मुख्यत्वसंभवात्तदन्वयबोधानुरोधेन कल्पितात्

स्वविधाप्रयुक्तेस्तत्फलत्वेन फलमुखगौरवस्य प्रमाणवतोन्याय्यत्वादोषत्वात्तायत्तथापि वेदं शृण्वतः शूद्रस्य त्रपु
जतुभ्यां श्रोत्रपूरणमुच्चारणे जिह्वाच्छेदस्य इत्यस्य का गतिरिति चेत्। उच्यते। तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानि निषेधोऽगम्यालम्भे
तेत्यत्र सामान्यतो निषेधस्य तद्विशेषविधानबलात्क्रत्वेतरवर्तिहिंसाप्रतिरिक्तहिंसापरत्वमेवं प्रकृते विशेषविधिबलादेव
15 पाठ निषेधस्येश्वरनिषादेतरशूद्रपरत्वमेवं चोपक्रममित्याद्यध्येयम्। मा वेद्दि पिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधाने तत्पुरुषे चकु
भस्य समीपे पिप्पल्या अर्धं च तात्पर्यमुत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणा न तु शक्तिः समासे इति अत्रेदं विचार्यं। लक्षणापि राजपु
रुषादौ पूर्वपदे अर्धपिप्पल्यादावुत्तरपदे कल्पनीया प्रकृतसमर्पितस्वार्थबोधकत्वमुत्पत्तिरणेि समासातिरिक्तवि
षयेति कल्पनीयमिति कथं न गौरवं। प्रकृते संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वकल्पने तत्पक्षे मर्द्धपिप्पलीत्यादौ त
दभावान्नयुक्तं तत्रानुशासिकसंनिधिविरहणायामपि गौरवमेव। शक्तौ तु समासत्वेन शक्तिकल्पनायुत्पत्तेः संकोचाच्च
लाघवमिति सैव कल्पयितुमुचिता। कथमपस्यारपकारादिशब्देऽपि शक्तिरस्तु पगं तु शक्ते तनिषादस्थपतिमित्यत्र
तर्हि कथं कर्मधारयत्वं स्यादिति चेत्। स्थपतिपदार्थस्येश्वरस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वेन तदपेक्षापूरणाय षष्ठीसमासे नि राम
षादपदमेव समर्थमिति निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषस्यैवाश्रयणौचित्यात्। तत्र च नरपतिपदान्नरपतिर्निरण्यपृथा १५
प्रतीयते तथा निषादस्थपतिपदान्निषादरूपेश्वरप्रतीतिरस्त्विति दिक्। ननु कृष्णतिला इत्यत्र कथं नित्यसमासः कर्मधारयः

स्यात्समुदायेन कृष्णतिलजातिबोधनात् कर्णातिलयोरभेदावबोधनान्न इति चेत् । अविग्रहत्वेन नित्यसमासत्वा
त् । केचित्तु । कृष्णतिलादौ योगारूढिरित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि कृष्णतिलशब्दौ द्वावपि गुणजातिनिमित्ताश्रयेण द्र
व्यवृत्ती तयोरपि च द्रव्याधीनैकक्रियायोगस्तुल्य इति विशेषणविशेष्ययोरनियमात् उपसर्जनत्वमप्यनियतं भवति प्राधा
न्यमपि जातिनिमित्तद्रव्यशब्दस्येव गुणनिमित्तद्रव्यशब्दस्यापि समानमायाति । तथापि गुणगुणिनोरभेदोपचा
राद्द्रव्याभिधायी । कृष्णशब्दो न साक्षात्क्रियायामभिसंबध्यते किन्तु द्रव्यद्वारा नापि गुणस्य द्रव्येणानित्ययोगत्वप्रज्ञनाप
पदर्शनाज्जातिस्तु स्वाश्रयत्या विनाश्रयद्रव्येणाव्यभिचरितसंबद्धेति तद्धितस्य द्रव्यस्यात्मवात्मकल्पेति साक्षादेव जा
तिमद्द्रव्यं द्रव्यक्रियया समन्वयमेति तथा च तिलशब्दो विशेष्यं प्रधानं च न तु गुणशब्दः उत्पलस्यरूपं परस्परतीत्वाद्द्वावपि व
स्तुतो गुणावच्छिन्नद्रव्यद्वारैव क्रियान्वयः संयुक्तसमवाया त । केचित्तु । यद्यपि वाक्ये गुणावच्छिन्नद्रव्यवचनस्तथापि वृत्तौ
कृष्णशब्दो गुणमात्रमेव द्रव्याभिधायि तिलविशेषणम् अतमाचष्टे यथा अजाद्यादेवदत्त इत्यत्राजाशब्दो रूपानियतजा
तीयद्रव्याभिधायिनोः परस्परमसंबंधाद्विद्यमानत्वमानोऽप्यस्येत्येवमजन्मलक्षणधर्ममात्रवचनत्वमजशब्दस्य वृत्तौ सं
बंधोपपन्नये सिध्यति तथा कृष्णशब्दस्याप्येकार्थीभाववृत्तौ वृत्तौ गुणमात्रवचनत्वमिति दिक् । अत्रोपसर्जनं प्रधानोपकारि
तया परितन्तं स्वार्थमाचष्टे इति राज्ञः पुरुष इति षष्ठीमुपादत्ते प्रधानं तु स्वात्मन्यवस्थितम् परोपकारीति प्रथमपायुस्य

स०उ०
॥१६॥

ज्यतोवीरःपुरुषइतिसमानाधिकरणेतुद्वावपिद्रव्यशब्दौरूपांतरेणापरिणतेस्वार्थमावच्छिन्नइतिप्रथमैवेतिएतद्
जतम्यरूपमित्यपरजनप्रयोगेसामानाधिकरण्यमेतत्पदरजतपदयोरेकार्थबोधनयोग्यत्वस्यसामानाधिकरण्यशब्दा
र्थत्वाद्योग्यताक्रमेणतत्रतत्संभवात्स्वसेयमितिदिक्॥ इहवपुरपरंवापत्यपरस्योपायुक्तंकथयतस्त्वशिष्टंनष्टमन्यतम
स्तं॥ कथमपिपरदंताग्रातऊंगीकृतोहिःकलयतिरविलोपगंलोपमन्यःप्रयाति॥४॥ इहसंसारेवपुःशरीरमपरंध
नवसनादिकंचयत्परस्योपयुक्तंपरार्थंज्ञातंतदवशिष्टमात्मार्थमुवरितंपद्यपरोपकारायनज्ञातंतत्समस्तमपिनष्ट
म्यागतमितिकथयेत्पन्वयः॥ धनजनदेहगेहादिसकलमितिविनश्वरमिवियाव्यतेनपरोपकारमेवनिरंतरंसाधयेस
रलोकादिहितायेतिभावः॥ उक्तंचमहाभारते विद्यातपोधनेशौर्येकुलीनत्वमरोगता॥ राज्यंस्वर्गश्चमोक्षश्चसर्वंधर्मादु
वाप्यते॥ यस्तुधर्मंपरित्यज्यलोभादर्थमभीप्सते॥ सहेमराशिमुत्सृज्यपांशुराशिंजिघृक्षति॥ किंधनेनविपन्नस्यपर
स्यैःपरिभुज्यते॥ परोधर्मःकृतोयस्तुमृतमप्यनुगच्छति॥ देवतामुनयोनागागंधर्वागुह्यकास्तथा॥ धार्मिकंपूजयंतीहन
धनाढ्यंनकामुकं॥ अर्थहीनोपिधर्मात्मास्वर्गंगच्छतिमानवः॥ अर्थवानधर्महीनस्तुनरकंप्रतिपद्यते॥ त्यजंतःसंचयान्
सर्वान्यांतिनाशमुपद्रवाः॥ नहिसंचयवान्कश्चिद्दृश्यतेननिरुपद्रवइति॥ श्रीमद्भागवतेपिवृत्रवधार्थमस्थीनियाच
मानोनदेवान्प्रतिप्रतिश्रुतदानेनदध्यङ्ङार्षिणानिहितं॥ योध्रुवैरात्मनानाथनधर्मंनयशःपुमान्॥ ईहेतभूतद

राम
१६

यपापसशोच्चः स्याद्वैरपि। अहो हेत्यमहो कष्टं पारकेः। द्रूण्णमंगुरोः यत्रोप कुर्यादित्यर्थे मत्यैः स्वज्ञातिविग्रहे रिति। प
रकेः स्वपरगलादिभह्नेः। अत्रार्थे रात्मो पयोगरहिते: स्वं वित्ते ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहो देहः। ते नोपकुर्यान्न देव्यमित्यर्थः
यतयस्मात् अहंतास्परोलोपम ध्ययमेकवचनं हि प्रत्ययस्मात् डाहेशेन यः कवलीकृतः। सस्यानिवद्भावाद्यतोहेरित्यनेन
लोपभवतादित्यादौन प्रयातिनात उ देशस्य विकल्पनान्न दभावपदे योहिः सन्तु लोपभवेत्यादौ प्रयातीत्यर्थः यद्यप्यतो हे
रित्यत्र उ प्सत नव्यो हो ह्रिरित्यतो हि ग्राहणमनुवर्त्तते तस्य च हिरेवयो हिर्न तु स्याकद्भावे न योहिः स्तस्यैवत्ये योनान्यस्येत्य
र्थः। उवतादित्यादौ न तल्लोपः। रूपापि कविना परोपपुक्तत्वमेवात्र हेतुरुक्ते द्वितइति दिक्। अत्र वक्तव्यमु कं नम्रमो
सार्पेतात उ॰ श्लोकव्याख्यायां श्लोकादिवत्स्वयमनेकविभक्तिलक्ष्म्यायुक्ताः स्फुरंति वहवोपि नतेपरं तु हरांतिकादि
६ वदिहोचितया नयायेगोभोग तावत परानपि शोभयंति। अनेकागजवाजिवसनविभूषणादिकायाविभक्तिर्विभाग
स्तद्वत्यालक्ष्म्यापे स्वयं शोभितास्ते वहवोपि संति किंवत् श्लोकादिवत्। यथा श्लोकादयः करोत न श्लोकाल्पक्लृप्तकतिप
यस्यासत्ववचनस्येति पाणिनिक पंचमी विधाना भ्दितीयायाश्चकरणे सिद्धत्वात् दनेकविभक्तिशोभया युक्ता बहवोपिस
ति। परं तु ते पुरुषा नव हव्वः किंतु विरला एव। ते केइत्यत आह। ये इह संसारे उचितया तथा नेकप्रकारिकपाल लक्ष्मा
शोभां स्वयं प्राप्ताः परानपि महोदारतया रूपालं तथा च शोभयंति। किंवत् हरांतिकादिवत्। यथा हरांतिकादिशब्दे

स॰उ॰
॥१७॥
17

रांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च सप्तम्यधिकरणे चेति द्वितीयापंचमीसप्तमीनां सिद्धत्वादनेकविभक्तिलक्ष्ययुक्ताः संतोदू
रांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति तद्योगे षष्ठी पंचम्यो विधानात् स्वरानपितादृशात्रकृतीति स्वार्थी । करणे च स्तोकाल्प
कृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके तृतीया भवति पंचम्य
त्र पक्षे विधीयते तृतीयानुकरणाइत्येव सिद्धा । अल्पादिव स्तोकादयोऽद्रव्यमात्रगुणं वर्तते अत्र पदाद्रव्यं गुणमुपसर्जनी
कृत्योच्यते तदासत्त्ववचनत्वात् स्तोकेन विशेषेणाहृतइति तृतीयेवापद्यानुगुणमभिधेयं । तदासत्त्ववचनेनेति स्तोका
न्मुक्तः स्तोकेन मुक्तइत्यपि भवति । स्तोकं चलतीत्यादौ क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूदिति करणग्रहणं । चलति चलनं
करोतीत्याख्यातेन क्रियायाः साध्यमानावस्थाया अभिधानस्तोकं चलनं करोतीत्येवं तद्विशेषणस्यापि कर्मत्वं भव
ति संसदर्शिनप्रार्थनाध्यवसायेराध्यमानत्वात् क्रियायाः कर्मत्वावद्विशेषणस्य कर्मत्वमिति कश्चित् । उभयथापि वि
शेष्यवचनस्य स्तोकशब्दस्य द्रव्यवचनत्वात् तृतीयादिप्रसंगात् एवनास्तीति किमर्थं करणग्रहणमिति चेत् । दूरांतिका
र्थैः शब्दे योगे षष्ठी विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पंचमी वा शेषत्वादेव षष्ठ्याः सिद्धत्वात् सूत्रे पंचम्यर्थमेव वचनं । नन्वेवं विनाप्य राम
न्यतरस्यां ग्रहणं षष्ठीमात्रविधौ मा च वचनवैयर्थ्यं मा भूदिति प्रकृतायाः पंचम्या अपि सामर्थ्याद्विधानं भविष्यतीति चेत् १७॥
। वचनसामर्थ्यात्पक्षकृत विधावाश्रीयमाणेत्तृतीयाया अपि पद्यदिनानाभिः तृतीयान्यतरस्यामित्यत प्रभृति तायाविधि

भिः स्यादित्यन्यतरस्यां ग्रहणं पंचम्याः समुच्चयार्थं तेन दूरया मा तदूरं ग्रामस्येति भवति। ननु समुच्चयार्थे ऽन्यतरस्यां ग्र
हणे तृतीया कस्मान्न पराड्डयेन तामपकृष्य पंचम्येव तेन समुच्चीयत इति चेत् एवमपि विनेत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणेन पंचम्या
समुच्चीयते इत्युक्तत्वा दिहाप्येकप्रकरणत्वा त्तत्समुच्चयस्यैव न्याय्यत्वा दिति दिक्। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। दूरान्ति
कार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति पंचमी च तृतीया समुच्चीयते दूरं दूरात् दूरेण ग्रामस्य। असत्ववचनग्रहणम
नुवर्त्तते तेन सत्ववचनेभ्यो यथाप्राप्तं विभक्तयः। दूरः पंथाः दूराय पथ इत्यादि भवति। ननु दूरात् ग्रामस्येत्यत्र पूर्वसू
त्रेणापि पंचम्येव भवति यथास्या दूरात् ग्रामादिति दूरशब्दयोगे पंचमी मा भूदिति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्य स्तथा प्रयोगद
र्शनादिति चेत्। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनं दूराच्च भाष्यं दस्युभ्यो दूराद्वक्रुपिता गुरोरित्यादौ दूरादावसथ
स्येत्यर्थे आवसथादेः पंचमीदर्शनाद्दूरात्प्रतिषेधानुपयोगात्। दूरादावसथा दित्यावसथस्य दूर इत्यर्थाद
धिकरणे पि दूरान्तिकार्थेभ्य इति पंचमीदर्शनात्प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानमिति नेयं। अविचारिता परा
धाः परानुपकुर्वन्ति किलोपकर्मिति शीलाः। न पुरस्कृतः प्रकृत्यात दपि तदर्थ्यवद्ध्वलवदिति।। पराधाः परानुपकुर्व
ते किलोपकृतिशीलाः। न पुरस्कृतः प्रकृत्या तदपि तदर्थ्यं व यद्यपि विभाषा सुपो वक्तव्य पुरस्कादित्यनेन प्रकृतेः प
र्वविधाना त्परत्नो वद्भ्लनं भवति तथापि प्रकृत्या न पुरस्कृतत्वाद् इति तु नव्यपेति। तत्र पुरस्कार भावो वक्तव्या लोके

दृष्टं रूपस्य बह्वादेस्तत्रोपचर्य्योच्यते तादृशोऽपि बहुवचप्रत्ययवस्तस्याः प्रकृतेरर्थमीषदसमाप्तः॥ पटुर्वैहृपटुरितिस्वा
र्थिकत्वादनुवदतीत्यर्थः स्वप्याचोपरक्तिशीलानामपेत्यभावोपत्यपरापराधमविचार्य्योपकुर्वत्येवेति॥ विभाषा
सुपोबहुच्पुरस्तात्तु॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात बहुच्भवति सच पुरस्तादेव न परः॥ अत्रम
हाविभाषावाक्यासिद्धेर्न्नतदर्थं विभाषाग्रहणं किंतु न तिङः तेषामवकाशातकल्पवादीनन कशो बहुवचमाना
धतामित्येतदर्थं सुबग्रहणं तुईषदसमाप्ताविति पूर्वत्राप्यसर्वनाम्न इत्यनुवृत्तेरुत्तरत्रच तिङः स्येत्यस्यानुवृत्ते
रावश्यकत्वादिहापितदनुवृत्त्यातिङः तात्स्यान्नन्याम्नदित्येवमर्थं ननु पदिसुबग्रहणं क्रियते वदावहूपरुवइत्यत्रांतो
दात्तत्वं चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थं इत्यविचनात प्रकृत्यवयवत्वेन जसः प्राप्नोति पटुशब्दोकारस्य चेष्यते प्रातिपदि
काद्युत्पत्त्यनुत्पत्त्यस्यातजसः प्रकृत्यवयवत्वाभावादितिचेत्॥ सुबंताद्बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य बहु
पटवइत्यस्यार्थवत्वादप्रत्ययो न त्वा प्रातिपदिकसंज्ञायामंतर्भूतायाः पूर्वोत्पत्त्याया विभक्तेर्लुकि
कृते पटुशब्दोकारस्योदात्तत्वसिद्धेः॥ प्रातिपदिकसंज्ञानंतरं उत्पन्नस्य जसः प्रकृत्यवयवत्वाभावाद्धोदात्तत्वाप्रसंगा राम
त्॥ नच कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासग्रहणस्यार्थवत्समुदायस्यचेत्संज्ञातर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात्प्रकृ १८
तिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञा कथमिति वाच्यं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञा समासग्रहणान्न निवर्त्तं पतिइत्य

स्वार्थिस्याप्रत्यय इति प्रतिषेधे न ज्ञापनात् स्वप्रात्वप्रत्यय इति प्रतिषेध एव वैयर्थ्यं स्यात्। तुग्रहणं तु पुरस्तादेव सर्वं
भवतीति नियमार्थं कोर्थः पूर्वमेव न सर्वं भवति प्राग्गुणाभ्यन्तरे ये लिंगवचने च तदुत्पत्ते विप्रत्यये भवतीति ते नेईषदस
माप्तो गुडो वद्गुगुडो द्राक्षा वद्गुपपीपवायुरित्यादि सिद्धं भवति। ननु स्वार्थिको वद्गुच् स्वार्थिकास्तु प्रकृति। वो लिंग
वचनान्यनुवर्त्तंत एवेति किं तुग्रहणेनेति चेत् उच्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्करोति तुग्रहणं तज्ज्ञापयत्यतिवर्त्तंते
पि स्वार्थिका लिंगवचनानीति इति। तथा च गुडकल्पा द्राक्षेत्यादि सिद्धमिति दिक्॥ अर्थिसमेताः समपेपद्यपिबद्ध
नोपितद्धिताः संति॥ विरलः सकोपिय स्माउदपतिसततं समाश्रितातिशयः।७। तेभ्यो र्थिभ्यो हिताहितकारिणो
बहवः संति अपूर्वत्वात्तेषां दूरभाजो भवंति बहवः किंतु समाश्रितानां नित्यप्रसारितकराणां निराश्रितानां दाने
मानादिसत्कारैरतिशयः प्रतिष्ठाद्यतिशयः सततमनुदिनमेवात्यंतपरिचयादनादरीहीणामपि यस्मादुदय
तिस विवेकी विरल इत्यर्थः। शाकुपर्देतु। अर्थिनो लक्षणया अर्थप्रत्यायने धावेन स्वदर्पितेः प्रयुक्तमानास्तद्धितप्रत्ययाः से
त्पणा द्य यो बहवः किंतु यस्मात्तद्धितप्रत्ययात्समाश्रि तस्य प्रकृतिभागस्यातिशा पउ देति स्वार्थिकस्य द्योतकत्वात् प्रकाशते स
तमवादिर्विरलः परिमितएवेत्यर्थः। ननु शुक्लतरः पटइत्यत्र प्रकृतिभागः शुक्लशब्दः सदाभिधेयगुणं गुणोत्कर्षप्रधान

सं० उ०
।।२६।।
1.9

सन्निधौ न स्वोपकारापेक्ष इति व कथं तत्प्रकर्षः सा पत्र च न गुणाभावस्तत्र भवति प्रकर्षयोग उच्चतरः शब्द इति यथा
।तथा च कथं प्रकृतिभाग स्यातिशयः शब्दे संभवात् दृष्टैकार्थे विभाष्यत इत्यपि न युक्तं।।शुक्लतर इत्यत्र शुक्लशब्दार्थे
पटे प्रकर्षाभावात् जातिगुणक्रियाद्यात्मकस्य वस्तुनः स्वातन्त्र्येणाभिधीयमानस्य प्रकर्षयोगो नास्तीति प्राप्य
कृताभिधानादिति चेत्।। सत्यं।अभिधेयविशेषणेनोपात्तस्य शुक्लादेर्द्रव्यस्य प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्षद्वारेणापव
रितो द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकर्षः शुक्लतरः पट इत्यादौ शब्देनाभिधीयते। तदुक्तं।। हरिणा। द्रव्यस्याव्यपदेशस्य
य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते। अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षे
ण गुणस्यापीष्यते तथेति। यद्यपि द्रव्ये संति गुणा बहवस्तथापि शुक्लतरः पट इत्यादावेतरगत्वात्प्रत्ययः प्रवृत्ति
निमित्तगुणप्रकर्षाश्रय एव। पाचकादिक्रियाशब्दे तु स्वाप्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्प्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। जातिशब्देभ्य
स्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। न च जातेः प्रकर्षाभावे गोतरो गोतरेत्यादिकं कथं सि
द्धेदिति वाच्यं। तत्रापि गुणप्रकर्षात्। तथा हि। गौरयं यः शकटं वहति गोतरोऽयं यः शकटं सीरं च वहतीति गौरियं या समां
समां विजायते गोतरेयं या समां समां गर्भं विजायते स्त्रीवत्सा चेति अवश्यं च गुणानामेव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति मंतव्यं। यतो

राम १२

लोके समानेश्रयामे विस्तारे राज्ञो भोग्या नामस्योत्पन्नश्च यामाराभोग्या नामपर्यो भवति वसनानां । यत्र मित्रज्ञाती योगुणो परि
स्पर्द्धिवे कत्र च परिपूर्णतरत्वं तत्र कस्मात्कुलतर इति न भवति समाने गुणे भिन्नाधिकरणे च विवक्षिते तदाश्रयायाः स्पर्द्धा
याः युक्तत्वात् । न ह्याद्यानिरूपो स्पर्द्धते यहानुस्पर्द्धाहेतुर्गुणः शाद्वेनाश्रीयते तेतद्दा तत्रापि भवति प्रत्ययश्रावण्याच्छिरूपयोरा
द्यः श्रेयानिति । उज्ज्वलतरः कस्माच्छुक्ला उत्पद्यपि भवति । न चैव मंधानां करणात्तम इति न स्यात्समानगुणस्यास्पर्द्धाहेतोरभावा
दिति चेत् । उच्यते । कार्णिश्यं सोऽश्मवन्ती तेतथा चार्कं चिद्दर्शिनो धा इति तेषां लोके प्रसिद्ध्यभावेऽपि वास्तवेकारणत्वमत एव ध्वानो
काणोराज्ञेति लोके प्रसिद्धिरिति दर्शिन प्रकर्षाश्रयएव कारणातम इति प्रत्ययः सर्पिषा मेरू मही हीयानिति न भवति । प्रकर्षप्र
त्ययः स्पर्द्धायाः अहरप्रकर्ष एवसंभवात् । पचतितरामित्यत्र क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे इति गुणाभूतसाधनप्रकर्षा
पेक्षाया अभावात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययोन साधनप्रकर्ष इति ज्ञेयं । ननु शुक्लत्वमेकं चैत्रे नैव तस्य स्पर्द्धा न संभवतीति चे
त् । एकत्वेऽपि क्वचिदाश्रयेभ्यः क्वचिन्मह इति विशेषसत्वात् स्पर्द्धायाः संभवान्न विशेषस्याप्येकस्य गुणान्तरेणामिश्रीकरम्यः
णे स्पर्द्धा संभवाद्य । ननु स्वार्थिको पेक्षेत । न हि सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्य इति कुमारितरेत्यादौ कुमारी अतिशेते इति प्रथमं
तावत्प्रत्ययेस्वार्थिकत्वे सञ्जातमिति प्रथमवयो विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्य तरपा द्योतितत्वात् वयसि प्रथम इति ङीप्रसंगः
यदि च कुमारीमातिशेते कुमार इति द्वितीयान्ताद् अतिशाय्यमानात्प्रत्ययः प्रत्ययार्थत्वमतिशायनस्याश्रीयेत तदा वयः

स० उ०
॥२०॥
२०

प्रकर्षे तेवासौ कुमारीमतिशेते न गुणान्तरेणेत्यर्थो वचः अतिशयविशिष्टशाद्धीतिपद्य धिडीयो न प्रसंगस्तथापि कुमारी
तरइति प्राप्नोति कुमारतरइति चेष्यते तथा कालीमतिशेते काल इति कालितरइति प्राप्नोति कालतरइति चेष्यत इति चे
त। अत्र केचित। कुमारशब्दाद्वयस्यत्रोङीप प्रथमवयोविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वमभिव्यक्तवानिति तरवे तेन केवलं स्त्रीत्वमभि
व्यक्तमिति लावेवम विष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात। साम पिकीप्रथमोत्पद्यते न सप्तमीत्या
दुः। भाष्यकारस्य तु मतं स्वार्थिकत्वेन सर्वमेत विनिगमकाभावाद् निर्व्यजनीयमिति निमित्तसन्निधानादापायवादेन
ङीपाभावं तस्मादतिशायपत्यने नेत्यतिशायनो गुणो विधीयते करणे ल्यप। स्वसमवेते गुणे ह्याश्रयप्रख्यानि वाविनः
प्रत्ययविधिस्तेन शुक्लतरपदद्वयस्यत्रयेन परः शुक्लान्तरोत्वात्मानमतिशाययति स प्रकृष्टः शुक्लो गुण एव तरपोच्यते। कु
मारितरेत्यादौ तु येन कुमारी स्वात्मानमतिशाययति स प्रकृष्टवयोलक्षणो गुण एव तरपोक्तो न स्त्रीत्वमिति वयोलक्षण
ङीबभावः गुणाभिधाने सामानाधिकरण्याभावात्कालितरेत्यत्र घादिति धि तिङ्स्योन प्राप्नोतीति चेत। वचनाद्धेयधिक
रणे पिभविष्यति गुणाभिधाने षष्ठीप्रसंगस्तु न दोनोदनीयः सर्वदा गुणगुणिनोरभेदस्य विवक्षितत्वात। नन्वभेदवि
वक्षायामपि स्वलिंगसंख्यापरित्यागप्रसंग इति चेत गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनोपपत्तेः अथवा अतिशाययती राम
त्यतिशायनो गुणः कर्त्तरि ल्युट् तत्रास्मात्मिरुत्कृष्टे स्वमासि शेषे तिनत्समर्थान्वरणात्लक्षणो वेतनानामप्यपि प्रयोजकत्वापा १३०

इति दिक्। यद्वा आतिशायोतिशायनमिति क्रियानिपातनात्तातदीर्घो णातिशायनशब्दो नोक्तः प्रत्ययार्थस्तत्राप्याश्र
यतो लिंगवचनानीति ज्ञेयं। अत्र पक्षे समाश्रितस्यासायतिशयस्य समाश्रितातिशयः समाश्रितायातिशयक्रियायाः सा
यस्माद्वाच्यतयोहेतीत्येस्यतिसतत्तं समाश्रितातिशायइत्यस्यार्थः। आश्रयतो यदि लिंगवचनानि तर्हि योतिशेते पश्चा
तिशय्यते तावुभावपि निवर्त्तकत्वेन क्रियाश्रयाविति द्विवचनप्रसंगइति नोद्यमपनेतुं समाश्रितेत्यतिशायक्रियाविशे
षणं। तत्र समुपसर्गमहिम्ना समवायसंबंधेनाश्रितत्वं लभ्यते। तेनातिशयक्रियाकर्त्रैव समवेता न कर्मणी इति कर्मा
श्रयलिंगसंख्यानावस्थायाचाश्रयतो लिंगवचनानि इत्यत्र समवायाश्रयस्य ग्रहणं न निवर्त्तकत्वेन क्रियाश्रयाविति द्वि
वचनप्रसंगइति नोद्यमपनेतुं समाश्रितेत्यतिशयक्रियाविशेषणं। तत्र समुपसर्गमहिम्ना समवायसंबंधेनाश्रित
त्वं लभ्यते। तेनातिशयक्रियाकर्त्रैव समवेता न कर्मणी इति कर्माश्रयलिंगसंख्यानावस्थायाचाश्रयतो लिंगव
चनानि इत्यत्र समवायाश्रयस्य ग्रहणं न निवर्त्तकस्येत्याशयः गुणपक्षे तु समाश्रितोतिशयोधिकरणेन यस्य। कुला
देः प्रथमवयवआदेर्वा गुणात्समाश्रितातिशायो यतस्तद्धितप्रत्ययादेतीत्यर्थः। अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणि यस्ये
ति विग्रहे सूक्ष्मशब्दात्तराशब्दप्राप्नोति बहुव्रीहिस्तत्र पूर्वविप्रतिषेधेनातिशायिकेभ्यो बहुव्रीहिरेव भवति तथा च सू
क्ष्मवस्त्रतरइत्येव साधु न तु सूक्ष्मतरवस्त्र इति ज्ञेयं। यथोक्तं। पूर्वपदातिशये अतिशायिकाद्बहुव्रीहिः। सूक्ष्मवस्त्रतराद्य

॥२१॥ र्थ इति तिरिक्त॥ कोवा न शक्नोति कृपापरिस्या समाश्रितस्योपचये यत्नं तु। यस्यास्ति विश्वोपचये प्रवृत्तिः स मित्रशब्दो
हि विभागतिक स्थित॥८ समाश्रितस्योपचये इह्को समाश्रितं वर्धयितुमिति यावत। कृपापरीत्या दानेन दायेन वा को वि
21 वेकी न शक्नोति। किं तु सर्व एव। परं तु यस्य विश्वोपचये सर्वस्याश्रितस्य वा इह्को प्रवृत्तिः स कश्चिदेव न सर्व इत्यर्थः। उक्तं च
। अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकमिति। हि शब्द इवार्थः। मित्रशब्द इवेति तत्र
दृष्टान्तः। यस्य मित्रशब्दस्य विश्वस्य विश्वशब्दस्याधिक्ये प्रवृत्तिर्यस्मिन्मित्रशब्दे परे विश्वशब्दस्य विश्वामित्र इति मित्रे
च वर्षा विति दीर्घो भवति स कश्चिदेव विश्वामित्र इत्यादा चन्द्रषाव मिघे परे दीर्घो नावादित्यर्थः। मित्रे वर्षो मित्रशब्द उत्तर
पदे ऋषावभिधेये विश्वशब्दस्य दीर्घो भवति साधयंतुधः मित्रे वर्षो। मित्रशब्द उत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वशब्दस्य दी
1. र्घ विधिः परकार्ये प्रत्ययः स्फुरति यावत्स्वाधः। अंगकार्यमिह हंत न शक्यं प्रत्ययेन सह सेव विसृष्टे॥१०॥ कार्यमितिजातावेक
वचनं। न विघते वा घोयस्यासावधाव स्या इहशः प्रत्ययो ज्ञाने यावद्दि। जरयें द्वियशक्ति वेकल्पस्त्रं तिथि वन्त्रो त्वन्त्रे त्यथे ता व सरे
षां कार्याणि परोपकाररहीनस्य। धिङ् मनुष्यस्य जीवितं पशवो येषां चर्माप्युपकरिष्यति। दानं वित्ता दृतं वाचः कीर्तिधर्मो राम
त थायुषः। परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् इत्यादि वचन विचारस्फुचिरं। धियं धारयेत् तः सुधियः साधयेयुस्तु विहाया लस्या ॥२१॥
हिकं मति यशाल्लेनापि सिद्धिं नयेत्वित्यर्थः। तत्र हेतुमाह अंगकार्यमिति इह जराख्यां स्थानाद्यंगकार्यं शक्तपगमा त्तुखे

ननु शक्नोति किंपुनः परकार्यं। ननु जरायां सर्वो ऽप्यपटुः स्यादिति नियमाभावात्तस्यामेव तत्कार्यमित्याशंक्याह। प्रत्यये चे
ति। चकारः समुच्चये। अपरं मरणमूर्छाप्रत्यये संज्ञाने सहसा विलुप्ते वदनांते प्रविशन्मात्रिकोत्सारणाद्यंगकार्यं न
शक्यते किंपुनः परकार्यमित्यर्थः। सहसेत्यनेन जराद्यधिगमे प्रमाणाभावात्तारुण्येप्येवायुःक्षयसंभवादुपकाररूपं धर्मं प्रति
त्वरैव कार्येत्युक्तं भवति। उक्तं च महाभारते अप्रमत्तेन सततं धर्मः कार्यो विजानता। सहसा मरणे प्राप्ते धर्मः कर्तुं न शक्यते। अ
द्यैव कुरुत श्रेयो मास्म कालो ऽत्यगादयं। अकृते ह्येव कार्ये ऽस्मिन्मृत्युर्वै संप्रकर्षति जरां व्याधिं तस्मात्तं च को हि जानाति चेतनः।
स्वस्थस्तिष्ठेन्निषीदेद्वा स्वपेद्वा वा पुनर्हसेत। म्रियते जन्मने मध्ये जायते मरणाय च। न धर्मायनमो ह्यायत्नाणि नोवेतरे जनाः
इदं जराकलेवरं विजर्जरं करोति ते बलं गरूपनाशिनी निधिस्त्वसौ कृतं निधिं धनस्य यस्य राजतो भयं न चौरतः स्त्रियोरतः। प
तश्च यत्र मुंचति त्वमर्जयस्व तद्धनं। सहस्रशोपि पुत्रक ब्रवीमि तन्न देवते। अशाश्वतं हि जीवितं कुरुध्व धर्ममादृत इति श्रु
के प्रतिव्यासोक्तेः। यस्य वा मृत्युना सख्यं यो वा स्यादजरामरः। तस्यैवं ध्रुवमुत्पत्ते वक्तुमिदं श्वो मे भविष्यति इदं श्वो ने दम घेति
नैतन्मर्त्यस्य युज्यते। अवश्यं भविता हि श्वो न तस्मिन्भविता भावात्। श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकं। न हि प्रती
क्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतं इति। शाकपार्थिवादिवत्पूर्वार्द्धे न प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यस्य लक्षणस्य प्रदोषोपन्यासः। सं
माधानं तत्र राद्धेन। तत्रायमर्थः। राजा। पुरुष इत्यत्र यावत्पुरुषस्यैकवचने स्फुरति अस्य तत्परो वयवापेक्षया उत्कृष्टोयः समु

22 योराजन्इतितस्यसुवंतंपदमितिपदसंज्ञारूपंकार्यसाधयंतु।राजपुरुषइत्यस्यांवृत्तौतुलुप्तेप्रत्ययेप्रत्ययलोपलक्ष
णेनप्रवर्त्तमानयानसंज्ञयाबाधितत्वेनसाविधातुमशक्या।ननुकोविशेषः अप्रमाणेपिप्रत्ययेस्वादोपदमित्येतांपद
संज्ञांबाधमानानासंज्ञासुवंतलक्षणामप्यविशेषाद्बाधेतेत्याशंक्यप्रत्ययविशेषणमाह।अबाधइति।नविद्यतेसुवंत
लक्षणायाबाधोयस्मिंस्सतीत्यबाधइत्यर्थः।अयमाशयः।अप्रमाणेप्रत्ययेस्वादोपदमितिपदसंज्ञामसंज्ञानपूर्वेनाग
स्यप्रवर्त्ततेइतिमुत्याबधिकपानवंसंज्ञपापेननाप्राप्तिन्यायेनस्वादोपदमित्येषाबाधितुमुचितासुवंतलक्षणातुरा
ज्ञेइतिसविसर्जनीयेसमुदायेप्रवर्त्तमानामित्रावधिकपानसंज्ञयानबाधनीया।लुप्तेतुप्रत्ययेराजपुरुषइत्यत्रप्रत्य
यलक्षणेनैकंपतिमिवावधिमधिकंतुमीहमानांसपत्नीमिवसुवंतलक्षणांस्वादिलक्षणामिवमसंज्ञाप्रत्ययलक्षणेन
प्रवर्त्तमानापरत्वाद्बाधतेइतिपदसंज्ञानिबंधनोनलोपोनस्याद्दृष्टोपश्चस्यादिति।दृष्टांतरमाह।अंगकार्यमित्यन्नरा
ईन।नकारस्यस्वरूपएवकारोननिषेधेनसंबध्यतेसहसेति।विधिबलेनविलुप्तेलुगादिशब्देरदर्शनंगमितेतुप्रत्ययेनलुमतां
गस्येतिनिषेधाद्दृष्टतोगस्यपश्चाप्तकार्यमांगमनागंवांतत्रैवशाक्यमित्यस्यैसथाचराजपुरुषइत्यत्रलुप्तेप्रत्ययेम राम
संज्ञापियविधमितिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वास्मिन्नप्रवर्त्तमानावस्तुतोगस्यैवेत्यंगकार्यत्वान्नभवतीतिनोक्तदोषः।अवश्य २२
वानांगमपिअंगस्यप्राप्तंप्रतिषेधनीयमित्याभ्रणायं।अन्यथापंथाः।प्रियोऽस्यपथिप्रियइत्यादौसुपोधात्वितिस

तिसर्वनामस्थाने लुकि पथिमथ्योः सर्वनामस्थान इत्यादिना विधीयमान आद्युदात्तत्वेनांगे प्रतिषेद्धुमिष्टमपि न प्रत्ययलक्षणं प्रति
षिध्येत। ननु यघनांगस्य स्थान इत्यादिना विधीयमान आद्युदात्तेनांगे प्रतिषेद्धुमिष्टमपि न प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिध्येत ननु
प घनेनांगमपि प्रतिषिध्यते तदा अवधिवत्स्वरगा पित्र्यामोऽध्यगा पिसवतानुवाक इत्यादौ चिणो लुगिति लुकि कृते लुङि
परतो गस्य हनइणइङ उन्स्य विधीयमाना वधादय आदेशाः कथं भवेयुरिति चेत्। उच्यते लुङिपदार्थं धान्तुकं तत्र तेषां वि
धानं न लुङि तत्र पक्ष्वङिनि णेतमंगं न तदादेशभाक् पद्यतं यथा हनादिन तल्लुङि। लब्धांगव्यपदेशं किं तु चिणि तथा च प्रत्ययलक्ष
णेन चिणो लुङः परत्व आश्रयणीये न निषेधाभावाद्भवेयुरेवादेशाः। न चादेशभाजो कथायांप्ये त्रापांगत्वसत्त्वेन त्रकथ्यो निषेध इ
ति वाच्यं। लुमता लुप्तेंगस्य प्रत्ययलक्षणं न भवतीयुक्ते प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययापेक्षया यत्ल्लभ्यांगसंज्ञं तस्य तन्निबंधनं न भवती
त्यर्थात्। अवश्यं चैतदाश्रयणीयं। अन्यथा जिगमिषेत्यादौ परस्मैपदलुकि लुप्ते परस्मैपदे सत्वं तमंगं न तस्येडागमो यस्ये
डागमोपस्योडागमो न तस्मात्स्मैपदं गमितिलुप्तेपि तास्मिन्प्रत्ययलक्षणेन गमे रिट्परस्मैपदेष्विति इडागमो गमे विधीय
मानः कथं स्यात्। न चैवमसं भवपदसंज्ञापि राजपुरुष इत्यत्र लुप्तप्रत्ययेगस्यैव भवतीति सापि प्रत्ययलक्षणेन न स्यादिति कथं न
लोपोपि स्यादिति चेत्। अवस्थितेप्रत्यये ततः पूर्वस्यांगस्य यत्संज्ञं तल्लुप्ते निषिध्यते राजपुरुष इत्यत्र लवस्थितेऽसि भसंज्ञा
वपूर्वस्य प्रामान नसुवं तलक्षणा पदसंज्ञेति भसंज्ञायामेव प्रत्ययलक्षणनिषेधो न सुवंतलक्षणमत एवमाहिहाता मित्यादौ

त्वप्रत्ययेपि सि विश्वादिसि चोन्यतस्यामिति षष्ठीनिर्देशात् सिजन्तस्य विधीयमानमाघकदान्तत्वं प्रत्ययलक्षणेन भवति। नन्वे
वमपि सर्वस्लोमइत्यत्र सर्वस्य सुपीति विधीयमानमाघकदान्तत्वं सप्तमीनिर्देशात् पूर्वस्य कार्यमिति सुपो लकि प्रत्य
पलक्षणेन तस्मादिति चेत्। तत्रापि सर्वस्य सुइति षष्ठीनिर्देशाभावीकारेण तदंतएव प्रवृत्तेः ननु यदि सुवंतलक्षणाकासुकरी
त्यानप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तर्हि परमवाचेत्यादो सुपो लुक पिप्रलयलक्षणापुत्तरपदस्य पदत्वमाश्रित्य चोः कुरिति
कुत्वादि कं स्येतस्मात्। भसंज्ञमात्वादि घिति समुदायप्रवृत्तायाः कुत्वावधिकार्या वा वेपि सुवंतलक्षणपाउत्तरपदस्मा
त्रमवृत्तया भित्रावधिकरणावाधितुमशक्यत्वादितिचेत्। अत्रोच्यते। सुप्तिङंतपदमिति सूत्रोपचितमिति यत्र सुवंतमित्यनु
वर्त्तते तेन यचादाधसर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवतीत्यत्र च समुदाये सुवंतमवयवत्वेन वर्त्तते तत्रतदपि
पज्ञादावनंतरेभसंज्ञमित्यन्यावयवशिष्टापयवस्य भसंतेतियत्त्रइत्यत्र। वयवसुवताभावेपि भवति भसंज्ञा। ननु पर
मवाचावितिसर्वनामस्थाने कथं पावतातत्र भसंज्ञाभावान्नापारः प्रतिषेधोप्यसर्वनामस्थान इति स्वादिष्विति समु
दायप्राप्तापाएवपदसंज्ञायाअसंतरत्वात्रत्ववयवसुवंतलक्षणपायतिचेत्। उच्यते। असर्वनामस्थानइतियस राम
त्यप्रतिषेधे सुवंतमिति वानुवर्त्तते तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्वस्य समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्तापदसंज्ञा न भवति २३
। तत्रवयवसुवंतमवयवस्यापि सुवंतमिति प्राप्तासंज्ञा भवतीत्यर्थः सर्वंतग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्यज्ञानानंच तरस्ये

तिस्याचावतारः। अथैवं सुत्रागित्यादौ कापि परसंज्ञानेस्यादिति चेत। अत्र रस्सूत्रादवीत्यस्य सर्वनामस्थान इत्यत्राप
कर्षीणाद्दनादौ सर्वनामस्थानेनाकाचित्स्वदस्सेसेत्यषाश्रयणादुभयोरपि पदसंज्ञया:सोसमावेशासंभवात। ननु
भद्रं करोषि गौरित्यत्रापदांतस्यौकारस्याप्लुतोप्लुतविकारो माभूतामित्येवमर्थी मध्यगृह्यस्य एवो ह्वराह्वूतवलिते प्लुतविष
ये होतव्यं दांत्रिति स्वगृह्यः। इत्यादौ पूर्वीईस्याकारादेशं विधाय केऽत्तरस्याईस्येकारोकाराद्देशं विधाय केएवो प्रगृ
ह्यस्या ह्वराह्वूते पूर्वस्याईस्यादुत्तरस्येदुतावितिसूत्रे पदांतग्रहणं नोदितं तद्देवमुक्तविधया श्रयमाणेपि सोदयदसंज्ञा
सद्भावात्पदांत एवोकार इति वेष्यर्थीभावहेदिति नोक्तं॥ वाक्यपदयोरंतस्य प्लुतविकार इत्यर्थीश्रयणात्प्लुते चौकारस्यप
पदांतत्वेपि वाक्यांतत्वाभावेन दोषात। नन्वनपादिशासमासेष्टत्रपदस्यनपदत्वमित्यागतं तथावसात्यहाघोरितिपदा
दिलत्वात: षष्ठत्वनिषेधो दधिसेचइत्यादौ कथंस्यादिति चेत। पदादि:पदादि:पदादेरन्यत्रैवं तत्रार्थसमाश्रयणात। न चैवम
ग्निर्षिच्यादौ षत्वं न स्यादिति वाच्यं। सात्पदाद्योरिति सात्प्रतिषेधेन स्वादौपदस्य देतत्:परस्यषत्वनिषेधो नेति ज्ञापना
त। यदिस्यान्नहासात्प्रतिषेधो व्यर्थः स्यादग्निसादित्यादौ यदाद्यदित्वेनैव प्रतिषेधसिद्धेः स्यादेतत तक्रसेचइत्यत्र वक्रस्य पस्य
पदात्वास्य हादात्तिल्वाभावेन षत्वनिषेधो नासिद्धेदिति॥ सत्यं सात्पदाद्योरित्यत्रन्यासातरान्प्रयणेन तत्सिद्धेः। तत्रद्वयंन्या
सः सातेः सातेः षो नेति। ततोवसत्त्वंसात्पदाद्योरित्यत्रन्यासातरान्प्रयेणेतदुक्त्वहाप्यो॥ वक्रचपदान्यो च परस षो नेति वक्रच

ग्रहणं चादिमहत्वेन निमीतव्यमिति तिङ्गोरवं तदेवं तान्त्पुरुष इति तृन्नोभसंज्ञापविभमिति सप्तमीनिर्देशात् पूर्वस्मि
न्प्रवर्त्तमानावरूढतोंगस्येवेत्यंगकापत्वात्रभवति प्रुवंतलुक्षणानुप्रुवतं परमिति तदंते प्रवर्त्तमानाल्लुक्ते प्रत्यये गे भवेत्स
२५ पिनवरूढतोमें विधिनाप्राप्ते तिनसा निषिध्यते ति स्थितं। किंच। यदि प्रत्ययलक्षणेइन भसंज्ञा स्यात्तदापदत्वमेपवादभूतप्रा
बधितमित्याईवमेनित्यत्रापदत्वात्त्रलोपस्यप्रसंगएव नास्ति। तिन ङिःसंज्ञयोरितिङो नलोपनिषेधारंभणमनर्थक
मेव स्यादिति तदपि तदभावेप्रमाणं। नन्वेवं भसंज्ञातिप्रसंगदोषसंगोभवति किंतु से तिप्र' त्ययलक्षणारंभेन्येदोषाः। त
थाहि चित्रायांजाता चित्रे स्यत्राणि तस्य चित्रारेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्या। नमिति लुकि लुक तद्धितलुकीतिटापि लुप्तेचि
त्रइति जाते प्रत्ययालक्षणेनाणंतत्वात् ङीपःप्रसंगस्तथा वतंडस्यापत्यंस्त्री वतंडीत्यत्र वतंडशब्दादंगिरसेपत्यविशेषे
गोत्रे वतंडाच्चेति विहितस्य यञो वतंडशब्दादांगिरस्यां स्त्रियां यञो लुग्विधायकेन लुक् स्त्रियामित्यनेन लुकि प्राचोप्यस्त
द्धितःसर्वत्रेति सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वत्रापकर्षणात्प्राच्यांचांमते प्रत्ययलक्षणेन यञंतलक्षणाप्प्रसंगस्तथा परिवीरित्य राम
त्र क्विपो लोपे परिपूर्वव्येञो यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते तु किं हलइति दीर्घत्वे च प्राप्ते विप्रतिषेधे परमिति दी २५
र्घत्वस्येष्यमाणस्याप्राप्तिसंगः कथमिति चेत्' अपतां लोपे प्रत्ययस्य तदाश्रितं कार्यं जातपर्यवपत्रांतच प्रत्ययलक्ष
णेन वानरसैन्यमिव सगवतां रामभद्रेणोवप्रत्युत्पाद्यते। तत्र तुगपि प्रत्ययलक्षणेन दीर्घेणापि प्रत्ययलक्षणेनेकयोग

लक्षणयोः कथं नाम विप्रतिषेधोपपद्येतेति कथं प्रत्ययलक्षणमुरीकर्तुं शक्यमिति । अत्रोच्यते । इहाणात्रिसूत्रात इत्य
नुवृत्तमणेणविशेषणत्वं । तेन अण्पोकारस्ततो ङीनित्युक्ते कारस्यैव ङीपो निमित्तत्वाश्रयणमणन्तद्विशेषणमिति
प्रत्ययलक्षणएव ङीप्न भवतीति कथं तेन तात्प्रसंगः । एवं वतंडीत्यत्रापि नाडीपदाधितुंशकोपावताप्राचां प्यसूद्वितइ
त्यत्राप्यनुवृत्तस्यातोपत्रा विशेषणाघञ्वषयोकारः तदंवादित्येवमकारस्यैव निमित्तत्ता अपरांपत्रनुनद्विषेवराणमिति
ष्योपि प्रत्ययलक्षणेन भवति । परिवारिस्त्रापि न दोषोपतः सति प्रत्यये पत्कार्यं भवश्यं तन्निमित्तकतयान्नवतितदेव प्रत्य
यलक्षणेन लुपेपि वतस्मिन्प्रत्यक्षतानुमर्हति । ननु पस्यप्राप्तिमात्रे तदपि । तथाच परिवीरित्यत्र सति प्रत्यये परत्वाद्दीर्घए
व भवति तिलु त्तेनास्मिन्परिवीरित्यत्र दीर्घ एव प्रवृत्तइष्यतेन तु नुगिति दोषाभावाद्दारंभणीयं प्रत्ययलक्षणं तु तथापि प्रयो
जनाभावान्नारंभणीयं पञ्चसंज्ञादिकार्याणां स्यानिवद्भावेनपि सिद्धेः । न्वततापि ङनामीत्यत्र तद्धृते परस्य जसः शि
शेश्छंद्दसि वङ्कलमिति लोपो नपुंसकस्य झलच इति नुम् सर्वनामस्थान इति दीर्घत्वं च भवति प्रत्ययलक्षणेन स्था
निवत्तु उप्रत्ययस्याल्लात्मकत्वान्न लभ्यमिति वाच्यं । यत्र कार्ये किंचिद्दल एव साधारणं रूपमाश्रयते तत्स्यैकाल्विधित्वा
तनुमादिविधौ तु यत्सर्वनामस्थान इति शाङ्के रूपमाश्रीयते तत्स्यानलसाधारण्येन त्विविधिकाभावात । उदाहरणे तु
तद्दलात्मकत्वेन दोषाय नापित्त हहि सिं सायामित्यस्य ल ङि ति पिश्चमिदइतश्चेत्तीकारलोपेति पो हल्म्यादिलोपेऽलो

एरिडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानो ल्विधिरेव तृणह इम् । इतिमागमः सकर्मप्रत्ययलक्षणमंतरेण
प्रलभः स्यात् । कथं चाशीरित्यत्र शास इद्ङ् हलोरिति विधीयमानमित्त्वं स्थानिवत्त्वेनाल्विधिरधिमं तु शक्यमिति वाच्यं ।
तृणह इम् इत्यत्र हलग्रहणस्य निवर्त्तयितुं शक्यत्वेनेमागमस्याल्विधित्वाभावात् । इङ् लग्रहणानिवृत्तो तृणहानीत्यत्राति
प्रसंगस्तनाम्पस्तस्याचि पिति इत्यतो नाचीत्यनुवृत्त्या निवर्त्तयितुं शक्यः । आशीरित्यत्र त्वेतु आशासः क्वावुपसंख्यानमि
त्यनेनापि वचनेन शक्ये नेलधुं । तद्यार ध्वेपि प्रत्ययलक्षणे वक्तव्यमवश्यं । शास इद् हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणे क्वावेवाश
सोनाशास्त इत्यादावितिनियमाय । यदि च तत्र सति शास्मर्त्ति स्पष्टेत्यङ्प्रकृतेरेव शासेर्ग्रहणे नेष्टार्थस्यत दाशास्त इत्यादा
विव क्विप्यपि दुर्लभमिति विध्यर्थं । विदस्यापत्यानि वह्ननि ति विवक्षिते ऽतष्यातं यतर्ये विदादिभ्यो ञित्यञि यत्रञो ष्णितिलु
कि विदास इति ज्ञाते बिदानाम पत्संयुवेति विवक्षिते ऽतइञितस्य कुर्वादिभ्यो ण्य इति कोरव्यादेर्णो स्यात् क्षत्रियगोत्रप्र राम
॥श्रीः॥ त्ययांतात् स्वाफल्लकादेराषीत ऋष्याणं तात्वा सिद्धादेर्शितो विदाद्यञंताद्वपरयोराणि ञोर्लु केविधायके न ण्य क्षत्रि २५
यार्वीत्रितोपूति लुगणित्रो रित्यनेन लुकि कृते गोत्रवत्त्वत्र त्यत्रस्याञो लुकि प्राप्ते गोत्रेऽलुगचीति ष्यामाणाः प्रतिषे
धो ज्ञाद्वा विति त्रिलुक्ते ल्विधित्वात् स्थानिवद्भावे प्रत्ययलक्षणादेव लभ्य इति तु न वक्तुं युक्तं । अचीति विषयसप्तम्याश्रयणा
दि त्रि विवक्षावाक्षिते तु स्यत्रिदशायामेव गोत्रे लुगवीति गोत्रप्रत्ययानाम लुको विधानादिति स्थानिवद्भावेनैव सिद्धेरनारंभ

णीयं प्रत्ययलक्षणमिति। अत्रोच्यते प्रत्ययलक्षणमेव कार्यं प्रत्ययलोपे यथा स्यात् अप्रत्ययाप्रत्ययलक्षणमा भूदिति नि
यमार्थं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यारभ्यते। तत्र चायमर्थः प्रत्ययस्यैवासाधारणं किंचिद्रूपं यत्र कार्ये निमित्तत्वेनाश्रीय
ते तद्देव प्रत्ययलोपे भवति प्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य विधीयमानं तु न भवति इति तेनेसो मिनसी अंतो मोषसी इत्यनेन न विधी
यमानमाधुदात्तत्वं शोभनाण् दृषद्धोऽस्य सद्दृषत्स्य पंत्र जसिलुप्ते पिस्यानिवत्त्वाद्दंसंततत्वमाश्रित्य न भवति। अनिनस्मिन्ग्रहणान्य
र्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वचनात्तत्प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येनास्मान्नस्य तत्र ग्रहणं द्दिति द्दिक्। नन्वेव
मपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यतां किं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेनेति चेत्। उच्यते। तल्लक्षणमित्युच्यमाने तच्छब्देन प्रत्ययमात्रपरा
मर्शो लभ्यते न तु तत्रावधारणं स लक्षणं यस्येति बहुव्रीहावपि प्रत्ययेवधारणं न लभ्यं त्वल्लक्षणमेवेति नियमेपि प्रत्ययस्य
प्रत्ययरूपाश्रये गावणीरूपताश्रयेणावातिनिमित्तता यो यत्र गवेहितं गोहितं रायः कुलं रैकुलमित्यादावनिमित्तके वा देशा
दिकार्ये तस्य व्यावृत्तिर्न स्यात् तस्याप्यवयवद्वारेण प्रत्ययनिमित्तकत्वादिति नियमनिःफलत्वं स्यात्। प्रत्ययग्रहणेनानुमति
पुनः करणसामर्थ्यात्प्रत्ययाश्रितमेव यदि त्ववधारणं लभ्येत तदेव भवति स्यानि च ङावेन नाम्पदिति नियमा हो हितमित्यादा
ववादेशनिवृत्तेः कार्यो को नियमस्याघ्रपाहिन धातुलोप आर्द्धधातुक इत्यत्र धातुलोप इत्विकृब्रीहिणो वार्धधातुकग्रहणे
लब्धे पुनरार्धधातुकग्रहणाद्दवधारणमाश्रीयते। आर्धधातुकस्यैवासाधारणं रूपं निमित्ततया यत्राश्रितं तत्र धातुलोप

॥२६॥ इतितथाचविधिन्विकरणयोरिदित्वान्नुमिविधिवेलोपेलोपोव्योर्वलीतिवलोपेप्रत्ययलोपेनलघूपधगुणेसुपूर्व
26 योस्तयोःसुधेनसुकरन्इतिस्थितेसोरुत्वाम्भां गतिसमासेसमासत्वात्त्वाद्युत्पत्तौहलङ्यादिलोपेपदान्तत्वाच्चलोपेचलोपस्य
वलनिमित्तत्वेनार्धधातुकत्वाभावाद्गुणनिषेधाप्रवृत्तौसुष्ठुधिनोतीतिसुधेसुष्ठुकरोतीतिसुकरितिभवतिगुणनिषेधेतु
सतिसुधिन्वसुइति।स्थितेइन्हन्पूषेत्तिवर्तमानेसौचेतिदीर्घेएवंवत्सुलोपनलोपयोःसुधीतिस्यात्सुकृवेःसुकृन्वसुइति
स्थितेसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घेउपधायाश्चेतित्वेसुनलोपयोर्वोरुपधायाइतिदीर्घेसुकीरितिस्यात्इतिदिक्॥ पारतंत्र्य
मपिसाधुगुणायस्वीकृतंभवतिशोभनमेव।येनताद्दगपिशास्त्रमहेशोभतेपरितद्वकपरिभाषा॥७१॥ साधुत्वंसमुरूपाणांगु
णायोपकारायस्वीकृतंसेवादिवारतंत्र्यमपिशोभनमेवधर्मयशःसाधनत्वात्केवलमुदरपूर्त्यैयत्तुस्वीकृतंतत्कर्मयशसोन्य
रिपंथित्वादशोभनमित्यर्थः।तत्रदृष्टांतमाह।येनताद्दगितियेनसाधुत्वंभवत्यादिशत्रूनांगुणायस्वीकृतंसाधावेतुका
र्धधातुकयोरित्यादिविधीनांपारतंत्र्यमिकइस्यस्यषष्ठीतस्यपदस्योपस्थानेऽनेगत्वमिकोगुणवृद्धीइतीकपरिभाषया राम
।ताद्दश्यपिचसाप्रथमप्रथमपादस्थापिशास्त्रसमूहेष्टाध्यायरूपेपरितःशोभतइत्यर्थस्तथाचकयापपिरीत्यावद्धना ॥२६॥
सुपकारकोपःसशोभीमिहलोकपरलोकयोर्यातीतिभावः।ननुहृस्वआदिश्यमानेएवचइदोवेतियथाएचइक्हूस्वा
देशइत्यस्यनियमरूपेणाप्रवृत्तिरेवंगुणवृद्धीइकएवेतिनियमरूपेणोवप्रवृत्तिरस्याःकिंनस्यात्इतिचेत्।सत्यं।एवंसि

असत्यामिक्परिभाषायां सार्वधातुकार्धधातुकयोः मिचि वृद्धिरिति विधीयमाने गुणवृद्धी अलोन्त्यस्य भवेतां तस्यावि
शेषितत्वात् दिकोनिकोपि प्रसक्तेः इत्यनियमप्रसंगात्तत्रैवास्यानियमकतास्यात् भिदिमृजिपुगंतलघूपधर्छिदृशिद्विप्रभृति
षु अलोन्त्यस्येत्यनिक एव प्रसंगादस्याप्रवृत्तेर्नेष्टं सिध्येत् यद्यपि चालोन्त्यपरिभाषेक्परिभाषयोरंगाधिकारादेकवाक्यता
क्रियते तदा विशेषणविशेष्यभावे कामचारादंगस्य गुण इत्यादौ षष्ठीनिर्देशेन लिंगेनालोन्त्यपरिभाषोपस्थिता किं
इत्यस्यागुणस्तु त्योपस्थितो यदि पूर्वमिकांगं विशेष्येत इगंतस्यांगस्य गुणो भवति समवयन वत्र लोन्त्यस्येत्यंतस्य तदा
लोन्त्यस्येत्येतदिक्परिभाषाया विशेषणत्वात् छेस्म तं यदि चालोन्त्यस्येत्यनेनांगं विशेष्येत इका वांत्यो विशेष्येत तदांगांत्य
स्येको गुण इत्यर्थादलोन्त्यशेषइक्परिभाषातद्विशेषणत्वात्प्रभवति । तत्र यद्यपि जुसि गुणे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणेन
च न दोषः किंतु मिदादिषु तेषामनिगंतत्वात् अलोन्त्यस्येत्येतदंगमिक्त्वग्रहणं न संनिपततीति कथं ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यादन्यथा
विधानसामर्थ्यात् सर्वादेशत्वं दुर्वारं मिदेर्गुण इत्यादौ मिद इति मिदिः सस्य मिदेरित्यादिप्रकारेण मिदादिषु स्थाननिर्देशा
श्रयेण कौरवप्रसंगः । न त्वंगस्येति गए षष्ठ्यावयवषष्ठी गुणवृद्धिविधावाश्रयणीया तथा चस्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्ये
त्यस्यानुपस्थानमिति तदपवाद एवाश्रीयतां कृतं मिदादिषु दोषप्रतिविधानप्रयासेनेति चेत् । सत्यं । एवं हि गुणो
त्पन्नं त्वं चेकम्भवलोकप्रवर्त्तेत तथा जुसि गुणे जुहुरित्यादौ भवति तथानेनिजुरित्यत्रापि स्यात् सर्वधातुकार्धधा

॥२७॥ धातुकयोरितियथेह भवति न पतितस्तीतीति तथाइहिताहि हितव्यमि त्यत्रापिस्यात्जसिगुणोपि वायवइत्यादौय
थाभवति तथाग्निचित इत्यादावपिस्यात्। स्यादेतत्॥ अंगस्येति गपेट्टयावयवषस्यामाश्रितायां मेत्रे त्यादौ गुणासि
27 द्धेरपार्थकं पुगंतलघूपधग्रहणं पुगंतलघूपधस्यैवानंतस्यस्य नान्यस्येति नियमापेक्षाश्रीयतामिति नैतद्युक्तं। एवं
हिसार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यस्यैव प्रकृतस्य सानियमः स्यात्तथा चे हितेत्यादावनतिप्रसंगे पि अग्निचित इत्यादौ
जसिगुणातिप्रसंगो दुर्वारः अथ पुगंतलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति नियमस्तर्हि जस्यनतिप्रसंगे पि हि
नेत्यादौ सार्वधातुकार्धधातुकयोरिगुणो निवारयितुं न शक्येत। यदि च सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव लघूपधस्य लघूप
। धस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्युभयतो नियमआहत्यादिन्याघाश्रयेण निरूप्येत तदा प्रतिपतिगौरवमनेनिर्जु
रित्यादौ लघूपधमंगं सार्वधातुकं चास्तीति जुसिगुणातिप्रसंगभंगश्च न सिध्येत् इति इक परिषये कपदोपस्थानमित्ये
वास्यातव्यं। तत्र जुसि चिद्वद्धिरित्यादाविकः संभवादुपस्थितेनेकपदेनांगे विशेषिते इगंतस्य गुण इति वाक्यार्थः पारेस्
ति प्रवृत्ते नालोत्यस्यं त्यनेनांगं। त्यस्य गुणः सिध्यति। भिदेर्गुण इत्यादौ यत्रांत्यस्ये कोनास्ति संभवस्तत्रांगे नेकि विषिते स्यानय राम
ध्यभावादलोत्यस्येत्यस्याप्रवृत्तौ भिदेरंगस्येको गुण इति वाक्यव्यापारादभिमतसिद्धिः। ननु गुणविधौ क्वचित्स्थान्यनिर्दे २७
शात्पुगंतगुणग्रहणं हर्षोवधो त्वतश्रपधायाइत्यादौ स्य नानिर्देशदर्शनात्किमिह वृद्धिग्रहणेनेति चेत्तङितिचेत्यनेनेग्लक्ष

द्वाणापवृद्धेः प्रतिषेधात्तन्मनु वीतन्यच्छुवी दित्यादो ङितीति सिचि वृद्धेः प्रतिषेधार्थे सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वस्य वृद्धिग्रह
णे नसिद्धेः। नचात्राप्यंतरंगत्वाङ्गुवङ् हलन्तत्वान्नेटीति प्रतिषेधः स्यादिति वाच्यं सिचि वृद्धेरंतरंगबाधकताया अवश्य
मभ्युपेयत्वादन्यथा चिरिजिरि हिंसायामनयोर्लुङि। सिचि अचिरायीद् ज्जिरायीदिति न स्यात् गुणायादेशयोरंतरंगत्वात्
कृतयोर्यांतानेति वृद्धिप्रतिषेधप्रसंगादिति दिक्। ननु स्वतंत्रमिदं वृद्धिमध्विन्त्यादेर्गुणहश्चो विधायकमपि संभवति
तत्कथमिहपारतंत्र्यवाचोयुक्तियुक्तिमती स्यात्। नचैवं सा विधातुकार्धधातुकयोरित्यादि विधिवैफल्यमापतेदिति वा
च्योपातावात्तेष्वाक्षावनिकोपि गुणार्थे तत्संभवेत्। नाप्येवमपि ह्रस्वस्य गुणः जसि च घेङिति सख्युरसंबुद्धौ इत्यादि वैय्य
र्थ्येकः प्रतीकार इति वाच्यं ह्रस्वस्यैव संबुद्धौ ह्रस्वस्येव जसि घेरेव ङिति सख्युरेव सर्वनामस्थाने वृद्धिर्वृद्धिरेव सर्वनामस्थाने सख्यु
रिति वा नियमसंभवात् इति चेत्। गुणवृद्ध्यधिकारेऽनगुणवृद्धिग्रहणाक्षविधिरन्यथा इकजुल्लेवस्वतंत्रः स्यादिति पारतंत्र्यमेकैकप
रिभाषयाः ऊलव धाइवपुक्कमिति दिक्। स्थानिवद्भाववद्भातिसाश्रयेणांचितः सदा। यः सदा परकार्याणां साधुः साधयि
तास्वयं॥१२ परेषां यानिकार्याणि तेषामात्मीयानामिव यः स्वयं साधयिता स्वयं।१२। परेषां यानि कार्याणि तेषामात्मीयान
मिव यः स्वयं साधयिता स एव साधुः सत्पुरुष इत्यभिधानीय इत्यर्थः। यस्तु तत्रोदासीनः स तु विषयमहर्शीन साधुशब्दाभिधेय
इतिभावः। किंच स एव सदा सर्वकाले लोकेश्चितो दानमानसत्कारैः पूजितो महत्तां सम्पाजे भाति। स एव स्वस्य धनस्याश्रये

णा अपतयासदाभाति सर्वकालमेवेह जन्मनि जन्मांतरे च शोभते। स्वाश्रयेणाभातीति सत्र श्लेषेण दृष्टांतः स्थानिवद्भाववदि
२८ 28 ति॥ स्थानिवद्भाव आदेशोऽस्थानिकार्यीति देशस्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इत्यादिना विहितस्तत्र चस्त्वाश्रयणादेशः प्रयुक्तमपि
कार्यं लभ्यत इति सस्त्वाश्रयेणाभाति। अत एव हृद्यायेस तत्र स्थानिकार्यं प्रपत्स्यते इति दिष्टे आदेशाश्रयं यणादित्वमाश्रित्य दीर्घो
भवति। युक्तं चैतत्। ब्राह्मणवदित्यतिदेशेन क्षत्रियेस्त्वाश्रयस्य युक्त्वा दूरनिवर्तनात्। तथा सोपि परपरोक्ष आदेशाद्ब्रन्यः स्थानीत
त्प्रयुक्तकार्याणां साधयिता साधुरपि भवति पाणिनिवचनाद्वेवित। इति प्रयोगसिद्ध्यर्थं शिष्टेराहृतश्च भवती त्यर्थः। न नु यथा व्री
हिस्थानापन्नानां नीवारादीनां वत्र घातादयो व्रीहिधर्म्मा भवंति यथा वा निषिक्ते न्यस्मिन्नपि राजनि राजधर्मा णा भवति ल भ
स्तथात्रापि भ्रष्टस्थानापन्नो ह्रिधर्मान् धातुत्वादीन् यास्यत्येवेति किमतिदेशारंभेणेति शंका परकार्याणामित्यन्य पर्या
मपराशब्दप्रयोगेणा निरस्यते। तथा हि अन्यदेव ह्रिरूपमादेशस्यादेशिनस्त्वान्यदेव तथा च स्वं रूपमिति वचनादस्ति
स्वरूपप्रयुक्ता नो धर्मा णां कथमादेशोऽतिदेशारंभमंतरेण सुलभ लता स्यात्। नीवारादौ त्वदृष्टसाधनत्वप्रयुक्तो अवघाता राम
दय इति तेषां सिद्धिरभिषिक्तता प्रयुक्ताश्च राजधर्मा इति राज्ञां तस्करं यंतेन भवेरन्निति दिति त्का। शिष्टेराहृतत्वरूपमचिंतत्वं त
त्रवदृता सुप्रबृहस्य हेरनादेश इति निषेधात् ज्ञापकाद् आदेशोस्थानिकार्यं सुलभमहो उ धिर्ल्येकिरी कितीसत्र ल्यवर्त्रहणा २९
द्रला अयं च न स्थानिवद्भावप्रयोजनं प्रयोजनमिति केती ति स्थानत्वाच स्थानिकार्यार्थमनल्विधाविति प्रतिषेधार्थं न रं भणापो पमतिदेश इति

शंका निरस्यते। तत्रायं भावः पदांतादिविधिप्रतिषेधं कर्तुमजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ स्थानिवत्स्यात्रेत्यमिधातु
मवश्यमारंभणीयोतिदेशः स तु स्थानिवदादेश इत्यत्रैवान्वयेः मक्रियत इति ज्ञापकानुसरणात्र गोरर्वं स्यादिति परकार्येण मि
तिकार्यपदोपादाने नचेत दुक्तं भवति। अप्रधानत्वान्न व्यपदेशातिदेशेनापि शास्त्रातिदेशो रूपातिदेशो वादेशविधानमनर्थकं स्या
द् लिटीति विकल्पारंभसामर्थ्याद् वचनग्रसामान्यापादिकल्पस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वात् सहावस्थितयोः सुसुवामं त्रितयोः स्थि
तदात्म्यातिदेशो भवति प्रकृते तु स्थानिनिवृत्तिरादेशेनानिमित्तं त्वतिदेशुमशक्यं ब्राह्मणवत् क्षत्रियेवर्तितमिति वत्यन्ये अत्र
नादेत्रि मिन्नम्पनवियेऽतिदेशासंभवात्। पूर्ववत्सन इति तु न सत्रैत प्रकृतिगताङात्वादिदेशः किंत्वात्मनेपदस्यानिमित्त
सनाव्यवहितमपि तद्भवति त्वेतावतानिमित्तातिदेशवाचो युक्तिस्ततश्च परिशेषात्साधान्याद्वस्थानिकार्यस्यैवायम
तिदेश इति। ननु गोतोणिति किं तङिति त्याहो यथा विनापि वतिमतिदेशो गम्यते तथेहापि स्यादिति किं वत्करणेनेति चेत्
उच्यते। स्थानी आदेश इत्युक्ते संज्ञाप्रकरणाद् आदेशस्य स्थानीसंज्ञैस्यपि विज्ञायेत यथा चञ्डो यम हन इत्यादावादेशसं
ज्ञा... तस्य यमो हनश्च स्वपमात्मनेपदयोः प्रकृतित्वं न स्यात् संज्ञायाः स्वयंकार्यनाप्त्काभावात् तथा चावधिस्तेस्यत्रैवात्म
नेपदं स्यात्तत्वाद् तेसादौ आत्मनेपदे च स्यात् स्यामिति तु विषयसप्तमी ततश्च स्थान्यात्रयं यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणं
स्थानिवदित्युक्ते हि स्थाननन्नादेशसंज्ञात्वाभावे स्थान्याश्रयं कार्यं लभ्यते नास्थानन्नेवमप्यादेशग्रहणं न कर्तव्यं याव

वतागोरः पितृवदित्युक्ते पुत्र एव प्रतीयते नान्यस्तथोहाप्यादेशापेक्षत्वात्स्थानिवत्स्यस्थानिवदित्युक्ते नाम्यदादेशात्र
तीति पथ्यमघरतीति चेत्त । आनुमानिकमप्यादेशं प्रत्याययितुमादेशग्रहणमन्यथानुप्रत्यक्ष एवास्ते भूरित्यादिरादेशः
प्रतीयते नानुमानिकएरु रित्यादिश्च प्रहोकारेणोकारांतःस्यान्यनुमीयते उकारेणाद्यादेशउकारांतस्तथा च ते स्तुरित्यर्थः
29 संपद्यते ते नतिङंतं पदमिति भवतीत्यादौ पदसंज्ञास्ति हि निर्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तत्र पदसंज्ञानुपपात्ते
रिति किमेरुरित्यत्र तदंतानुमानेन किं वादेशग्रहणेनेति चेत्त । सर्वानप्यादेशात्व्याप्तुमुरीकृतमादेशग्रहणमेकदेश
विकारः शास्त्रे नाश्रीयत इति ज्ञापयति तेन सर्वे सर्वपदादेशादी[illegible]पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत
इति सिद्धं भवति । ननु तथाप्यनल्विधाविति प्रतिषेधो न विधानीयः यावता ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यति
देशो ब्राह्मणसामान्यकार्यस्यैव न पुनर्ब्राह्मणविशेषकार्यस्यापि तथेह स्थानिवदादेश इत्युक्ते त्वामात्रप्रतिवद्धस्य
रूपस्य पत्वादिकार्यस्यैवातिदेशः स्यान्नवलादित्वादेर्विशेषस्यापि तथा चानल्विधाविति प्रतिषेधमंतरेणापि प्रपद्येत्या
दौ वलादित्वाभावोक्तोपि स्थानिवत्त्वेनेडागमो न स्यात् । न चाहद्युभ्यामित्यादौ छोः शूडिति वकारस्याविशेषस्ये राम
वस्थानित्वेनाश्रयणाल्लोपो व्योर्वलीति वलोपकृतः स्थानिवत्त्वात्स्यात्समाप्तमिदमनल्विधावित्यावश्यकः प्रति २९
षेध इति वाच्यं तत्रापि वकारांतस्यागस्य लोप्यस्योऽति स्थानिनो स्वरूपेण सामान्येनैवाश्रयणादिति ।। छ ।।

ओच्यते। एवमंतरेणाप्रतिषेधे संप्राप्यतिदेशेन सिद्धेपि यत्न। ल्विधाविति प्रतिषेधतीतदुपपद्यति भवति विशेषस्याप्यतिदे
श इति। अन्यथा दिवि ल्वेत्याद्यावकितोपि कः संभवास्तु गुणे स्थानी विशेषस्य किल्वस्याप्यतिदेशेन स्यात्तथा च से प्रस्तारणं तदुली
भे स्यात्। सेद्र्यपि चेति ज्ञापकात्तु नानुबंधकार्यमिति देशेने ल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यतीति दिक्॥ अनल्विधावित्यत्र अलाश्रयो
विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपि समासः आश्रयणीयत्ते न यत्र गुणभावेनाप्यलाश्रीयते तत्रापि प्रतिषेधो भवत्यन्यथा तु अप
धेत्यत्र वलादेरितीडागमे स्थानिवद्भावेन विधीयमाने प्रत्ययस्य प्राधान्यान्न हुरणभूतस्यालो न प्रतिषेधः स्यात्। उत्तरपदलो
पे त्वलाश्रयत्वादिदि विधेः स्यात्प्रतिषेधः एतेनाल्विधिरित्यत्र संबंधसामान्ये षष्ठी विज्ञानादलि विधिरलः परस्य विधिरलो वि
धिरला विधिरिति सुससर्वोप्यलाश्रय इति सर्वत्र निषेधः सिध्यतीति किमर्थमुत्तरपदलोपि समासाश्रयणमिति नाशंकनी
यं। अत्र यस्मिन्कार्ये लएव किंचिद्रूलिवालिङ्गे केवलमसाधारणेरूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते स एवाल्विधिरिति ज्ञेयं तेन दृष्टापे स्याद्वा
वेकारः स्यान्न लेवेति न द्यावश्रयमलाश्रयमेव शुद्धामिति न कर्ये प्रतिषेध इति न शंक्यं। तत्रोदाहरणोस्थानिनोलात्मकत्वे पु
क्रेरूपानाना हितिदिक्। परकार्यतापन्नलसः स्वराद्देशा तिदेशावत्। हेतवो प्यंगवद्धेतु साधयेत्साधुतो वहन्॥१३॥ साधुतो
स त्रुरूषतो वहन् सत्पुरुषतामिमानेव हन्नकुमानपरेषां कार्याणि साधयेदेवेत्यर्थः। अनलस इति। यदन्येकस्य कार्ये
कृते स्यस्यान्यस्येपतिपापरा प्रसंगे स्यादालस्यं तथापि सर्वत्रात्मधियाश्रये। साधनपरिपंथिनमलसभावमनाव यन्नि

त्यर्थः। अगारैकदेशे प्रिति। यद्यपि तानि साधनेकारचरणेषु घंगानां स्वेदेहेत्वस्थायात्मविद्या सर्वत्रानुग्रहशीलतारूपं सा
धुत्वमस्यास्थाननिर्वहेदित्यगाणितां गारवेदः साधयेदित्यर्थः हेतुशब्दोऽनिसपुल्लिंगः। अत्रप्रघणगारैकदेहेतुत्वे पित्तानि साधनी
यानि न हि इविणाघयमधिकमवगत्य साधुना साधनीयानीत्यत्र। किं पुनः क्वापि ति भावः। अत्रानलस इत्यत्रागारैकदे
शे इत्यत्र विश्लेषे माध्रिक्त स्थानादेशातिदेशवदिति दृष्टान्तः। स्वरादेशस्यातिदेशोऽनः परस्मिन् पूर्वविधाविति। यथानल
सोगारवेदेहेतवोपि परकार्याणि स्थानिकार्याणि साधयतीत्यर्थः। अत्र पदे नलस इति त्यस्यायमर्थः। अस्यतीत्यसः
30 पचाद्यच्। अलः अस अलसः न अलसोऽनलसः स्थानस्थाश्रये पिकार्ये प्रवर्त्तमान इति। एतेन यद्यपि पूर्वसूत्रेण
देशे स्थानिकार्यप्राप्ति दिष्टामिहतु स्थानिनि सति पतत्पूर्वस्य कार्यमादेशोपि सतीत तत्पूर्वस्य सवती स्यति देशतेतथापि
तत्रान्यस्य स्थानिनिमित्तं यत्र तदधातिदिश्यते अपि वेति दीर्घोयथा इत्यापेत्यत्र तथाचेदमनारंभयोग्यमप्यलि धर्म्य
कार्यभणीयमित्युक्तं भवति। ततसूत्रमध्ये त्रसंप्रसारणोरदत्वयोः कृतयोः स्यात्स्यानु। अयोपि न संप्रसारणे संप्रसारण
मिति वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधो कचनादस्याऽवाति तथाति त उमाचष्टे इति णिचि टिलोपे तस्य स्थानिवत्वाद तउ
पधाया इति स्थान्यलाश्रयाव द्विर्लिष्यते। सत्यां च वृद्धौ पुकि सति तितापयति इति भवाति। तत्र किं लुगुपधाद्धिःप्रति राम
षेधस्कृतत्यपावि धिविषयत्वात्र भवति। अंगारनदेघित्यनेना ल्विधेरुदाहरणमस्य चिन्तयाहि। पातेपंड तातक्रि वि अनो 30

लोपेयलोपविधिंप्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्यलोपेचपापाइति।स्थितेपङ्कारलोपस्यस्थानिवत्त्वादातोलोपइटिचेत्या
कारलोपेपुनर्यलोपवातिरितिभवतितत्रचाल्लोपेयलोपोप्रतिहेतुर्भवतातापङ्कारलोपस्यस्थानिवद्भावेनयातिरि
तियायाइत्यस्यांगस्यखेदादेरस्मिन्नित्यकारेसतियत्कारीमातोलोपलक्षणंतथापापाइत्यस्यांगस्यखेदादेर्न्यंतत्वात्ति
हेतुर्भवतिसचस्थानिवद्भावःस्याल्लाभयस्तत्रपुनराकारलोपःपुनर्यलोपइतिप्रत्ययमात्रश्रवणप्रसंगोनाशंक
नीयः।आतोलोपस्यस्थानिवत्त्वात्तद्विणोलुकस्यापेनासिद्धत्वाद्वा।तथातिष्ठतेपंडतानक्किचिअल्लोपयलोपयोस्स
न्नीइति।स्थितेअल्लोपस्यस्थानिवत्त्वादिपङ्भवतिकृतेचतस्मिन्यलोपेचतेष्ठितिरितिभवति।नचपुनरिपङ्अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वादितिवाच्यं।आदिष्टात्स्वरःपूर्वत्वात्।नचनादिष्टादचःपूर्वस्यपरविधिंप्रतिस्थानिवद्भावइतिकृतोलु
प्येतइतिचेत्।उच्यते।कर्मसाधुनोविधिशब्दाश्रीयतेतत्रहिपूर्वस्येतिशष्ठीपूर्वस्यव्यवस्थितस्यसतःसंबंधिनिका
र्येकर्तव्येइत्यर्थस्तत्रचाजपेक्षयापूर्वत्वमाश्रीयतेनादेशापेक्षयानापिनिमित्तापेक्षयातथाचाऽदेशःपरस्मिन्निमित्तक
स्यस्थोवादेशस्यैवादेशस्यस्थानिभूतोयोचतस्मिन्नवस्थितेपरंपूर्वस्तस्मिन्विधावित्यर्थएवंचादेशात्प्रागवस्थायाअनु
वादादङ्कतादेशस्यैवाचोवधित्वमुक्तंभवतीत्यनादिष्टादचःपूर्वस्यविधौस्थानिवत्त्वेनान्यत्रैवफलितं।नचआ
देशेनस्थानिवद्भावोदशायांयथानिवर्तितत्वात्कथयनादेशीदचःपूर्वस्यविधावितिनकुंपुक्तमितिवाच्यं।आदे

वस्थानद्शायां पूर्वत्वेनयोर्द्वस्तस्येत्यर्थो अपवाशत। अवश्यं वाजपेक्षायेतपूर्वत्वमाश्रयणीयं। आदेशापेक्षे निमित्तापे
क्षेव पूर्वत्वे आश्रीयमाणे वैयाकरणः। सोचप्रसङ्गस्तत्र परत्वात् स्थानिवद्भावोदेचो ययावो पूर्वो येरे स्थानं यतो ण देशा घण देशा
31 निमित्तादच्च पूर्वयोरेचोरायावादेशकार्ये न च बहिर्भूततद्धितापेक्षया बहिरंगयोरेचोरसिद्धत्वमायावौ प्रतीतिवाच्यं। नान्त
मंतयोर्बहिःप्रकृतेरितिवचनात्। अत्रापेक्षे यदि पूर्वत्वं तदा विश्राकरणमुख्यप्रसङ्गस्तत्र वस्थायां घोरभावादेचोर्नप्रसंगः
निमित्तत्वापेक्षे पूर्वत्वे हेतुद्व्यामित्यादावत्र निमित्तात्पूर्वंय इत्वं तस्य दीर्घविधौ तस्थानिवत्स्यात्। उभयोरपि पत्र्योर
पीपचदित्यत्रोपधाह्रस्वस्य स्थानिवत्वाल्लघुपरत्वेन सन्वद्भावलघुनि चङ्परे इति सन्वद्भावो न स्यात्। अत्रापेक्षे तु पूर्व
त्वे पाचि अत इति। स्थिते द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वणिलोपेषु प्राप्तेषु परत्वात् ह्रस्वत्वात्प्राक् णिलोपे परत्वात् ह्रस्वेत्वे वयपश्चा
द्विर्वचनेऽभ्यासस्य स्थानिनोऽचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वात् स्थानिवद्भावो न भवति तत्र अत्रापेक्षे पूर्वत्वाश्रयणात्त्वनादिष्टा
दचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भाव इति लभ्यं। तत्र भातत अत्रापेक्षे पूर्वत्वाश्रयणात्त्वनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भाव
इति लभ्यं। तत्र भावसाधनो विधिशब्दः न संभवति। तत्र पूर्वस्येति कर्मषष्ठी पूर्वस्य विधाने इति पूर्वस्मिन् विधातव्य
इत्यर्थः स्यात् द्वस्थिते चाचि परतस्ततः पूर्वस्य किंचिद्विधेयं प्रकृते चादेशः स्थानिवदितिवदितिवचनादादेशेनाचो नि राम
वर्तितत्वाद्धजायते देशः परनिमित्तकस्तस्यैवादेशस्य स्थानिभूतो यो चततः पूर्वस्मिन्विधातव्ये तस्यासंभवः। ननु ३१

पघञपेक्षं पूर्वत्वं तर्हि तत्वं तीत्यत्रार्धधातुकस्येडितीडागमो यास्ति कृते प्राप्नोति तत्र तीत्यत्र वस्था यापूर्वस्या गस्येडाग
मा प्राप्ते स्थानिवत्वाभावात् । निमित्तापेक्षे तु पूर्वत्वे कृत परणादेशस्योप्रत्ययस्येटः प्राप्ते रत्यं कारायणा निमित्तात्पूर्वस्य
परण इड्विधिरिति कर्मसाधने सिध्यति स्थानिवद्भावः भावसाधनेपि विधिशब्दे प्रत्ययभक्तस्येटो विधानमवपवहूरवप
विनएवेति सिध्यति । आदेशापेक्षोपि परा: पूर्वत्वेनेटो विधेयत्वाद्भावसाधने सिध्यतीति चेत् ॥ मा भूत्स्त्राजपेक्ष पूर्वत्वे
स्थानिवत्वं । आर्धधातुकस्येड्वलादेरि ७ ति अत्रोपदेशग्रहणानुवृत्तेरेव तन्वंतीत्यत्र न भविष्यति इडागमः नेदकइत्यत्र
तुनद्धुशिक्षति इत्यत्राप्युपदेशग्रहणानुवृत्तेः प्रतिषेधो भविष्यति । अपेद्धिधाउपदेशग्रहणानुवृत्तेश्चोरिष्यतइत्यत्रव
लादिलक्षणाइडनित्यइति विरावदिटेवे भवतिति स्यासिव सिपुटीत्यत्रा स्त्रेउक्तं नित्यश्चापवन्निमित्तो विघातिइतितदनु
पपत्रं वंस्मादुक्तविधेयावलादिलक्षणस्यापिइटो नित्यत्वादितिवेत्तर्हि बहिरंगलक्षणत्वाद्यणादेशो सिद्धो न वि
ष्यति । अथवा । पूर्वस्यापिविधिः पूर्वविधिरिति पंचमी समासोप्याश्रयणी यस्तत्वेतीत्यत्र पूर्वस्मादंगादिटो निमित्तत्वे
नाश्रितात्परस्य मण इति कर्तव्ये स्थानिवद्भविष्यति । पंचमी समासाश्रयणादपीम... त्रिसत्रत्रं त्यकारस्यवङकार
स्यवातोगुणाइति पररूपेत स्यपरंप्रसाहिवत्वात् । सिडग्रहणे नग्रहणोसिनप्यस्त... दिम्पश्चेतित्तसप्रोक्तो णि
लोपस्यैकादेशास्यबास्यान निवत्वान्न भवति इति तदाग्रअपाणमेव श्पके नेवेवंनेध्येय इत्यत्र नि पूर्वाद्दाअउपसर्गो

घोः किप्रत्ययेज्ञातोलोपेघ्वइतिश्नातिन्नइतिटकिविधौपे पूर्वस्माद्विधौस्थानिवत्त्वेऽप्यवत्वाद्दृकनस्यादितिवाच्यं। अ
त्रापियोनादिष्टादचः पूर्वस्तु तः परस्येत्याश्रयणेतावता तस्तु पूर्वस्यविधिः पूर्वविधिरितिषष्ठीसमासएवार्थे तत्रसंबं
धसामान्येषष्ठीस्थानषष्ठ्यात्रानुवादेमावान्यथाचपूर्वसंबंधिनिविधावित्यस्यार्थो घत्रकार्यित्वेनसंबंधः सपूर्वस्यविधि
यत्रनिमित्तं पूर्वस पूर्वस्मात्तथाचयोनादिष्टादचः पूर्वस्तंनिमित्तत्वेनाश्रित्यपरकार्येप्राप्ते सपूर्वस्माद्विधिस्तत्वंतीसत्रत
३२ त्रितितथाविधमेगं अयीयवाविन्नस्याद्योचयीपवादस्यमस्तमनादिष्टाणिवष्ठडेना पूर्वपरस्यन्नेर्ज्जुसोनिमित्तं। अत
एवहेगोरीत्यत्रप्यवहितेयिपरशब्दोस्ति इतिगकारात्परस्यसोर्लोपएङ्ह्रस्वादितिविधीयमानेस्थानिवत्त्वंनद्देनभ
वति। गकारस्यापिनादिष्टादचः पूर्वस्यसंबुद्धिलोपंप्रतिनिमित्तत्वाभावादेकारस्यतन्निमित्तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वा
भावादितिज्ञेयं। अथैवंवेतस्यामिति ऋकुसुदनडवेतसेभ्योड्मतुबितिमतुपिदिलोपेचमाडुपधायाश्चमतोर्वोपधा
दिभ्यइतिमकारांतात्मकारोपधात् अकारांताद्कारोपधाद्यवादिवर्जितात्परस्यमतोविधियमानंवत्वंपूर्वस्मादपि
विधौस्थानिवत्ताद्कारोपधत्वव्याघातान्नस्यात्। स्थानिवत्त्वाचोतमकारांतत्वया। श्रित्यकुवत्वमशक्तस्यानादिष्टा राम
दचः पूर्वत्वाभावादितिचेत्। पूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदित्येवेष्टसिद्धेरित्या लिधप्यर्थीमिदमारंभणीयंसत्रं। अपिच। ३२
पूर्वसत्रेस्थान्याश्रयनप्रावस्थितेऽतएवदत्रूयोतिदीर्घत्वमादेशाश्र[illegible]भवति। अत्रतुस्थान्यलाश्रयमेवभवतिस्याश्र

तुनेवभवति। तथा न पटयतीत्यत्रटिलोपे सत्युपधावृद्धिःप्राप्ता न भवति। तत्र ह्याज्ञादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ
स्थानिवद्भवत्येव तु माभूत्स्वयं निमित्तमिति नियमार्थापीदमारब्धव्यं। कथं पुनरिदं विध्यर्थं नियमार्थं च स्यादिति चे
त्। अत्र तु तर्हि पूर्वसूत्रादनुवर्तमाने विधिग्रहणे पुनः किं प्रमाणं विधिग्रहणं। शास्त्रे विपरीत च विधिमात्रे स्थानिवद्भाव
यथा स्यादित्येवमर्थं तेन पटयतीत्यादौ स्थानिवद्भावे सत्यभावादिरशास्त्रीयोऽप्यतिदिश्यते। यद्वा अचः परस्मिन्नित्येको योगः
विधावित्येव इस्वं ब्रूते त्यादौ स्थानमलाअपातिदेशाय ततो विधाविति। अचःपरस्मिन्पूर्वस्येत्येवः अज्ञादेशः परनिमित्त
कः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवति न तु स्वयं निमित्तमिति नियमार्थमिदं। तेन पटयतीत्यादिति सिद्धिः। न तु यथा केरलवत्कश्मी
रेषु वीभत्सो मत्वरच जलमित्यक्षे दृष्टान्त प्रसिद्धयोर्यथा पर्यायभावाभावयोर्भवत्यतिदेशस्तथेह पि पटयतीत्यादावभा
वातिदेशः स्यात्स्वज्ञ भाक्तातिदेश इति किं नियमेन। नेति चेत्कुत उच्यते तत्र भावयोः प्रसिद्धे पुनरतेर्वो क्रम इह तु अप्र
तक्रियापदेषु भवेतरव्याहारो स्थानिवप्रसिद्धत्वाद्भावातिदेश एव स्यादिति दिक्॥११ ससत्र सत्रेवविधानुमीष्टे परेषम दे
शइवत्त्वतीयः स्थानीवस्तो सन्त्रपिसनलमंते यत्रामतो त्येपि वर्ततमर्थं॥१२॥ सपुमानस्सन्त्र पिजीवत्रण्यस्सन्त्रेवस्य
तइत्येपव्यपदेश्यः यशक्तिमान पिस्वतः परेष्टं परेषामभिमतमाश्रितानामर्थं पर्तावसाधयितुं न शक्नोती त्यर्थः
आदेशइवेति। स्वरादेशइवेत्यर्थः यथाहि परनिमित्तः स्वरादेशः स्थानिवद्भवति तु स्वयं निमित्तमित्युक्तानियमात्तस्वर।

देशः पश्यतीत्यादेर्हि लोपे परास्मिन्नाणे चिह्न। यास्यतो णीत्यादि हहिलत्वाणं कार्यं न साधयितुं शक्नोतीत्यर्थः स्थानी वस्तो
सन्निति। स पुमान् असन् नयतोपि सन्नेव ज्ञेय इव। वयममुकपुत्रा अमुकगुरवो मुकसेवका अमुकसुहृद इत्येवं यस्य
नामतोपितं तमभिमतमर्थमन्ये पि ये केचन स्वमहि न्नालघुमसमर्थीलं भंत इत्यर्थः स्थानीवेति। यथा वत्र्यथेत्यादेस्था
निना ऋचेन संप्रसारणो संप्रसारणमिति संप्रसारणनिषेधलक्षणमभिमतं लभ्यत इत्यसन्नपि स स्थानी सन्नेव ज्ञायत
इत्यर्थः यद्वा। आदेश इति सामान्यग्रहणात् तेन अस्तेर्भूरित्यादिरादेशो वच्यथेत्यादेः संप्रसारणादेशश्च यथा परेषां प्रयो
33 गासिध्यर्थं प्रवृत्तानामिष्टं धातुसंज्ञानिबंधनं संप्रसारण निषेधरूपं च कार्यं स्वयं न विधातुं शक्नोति स्थानिनामा चाति
देशवशात्तल्लभ्यत इत्यर्थः तस्मा हि गतायेति परामर्थे साधवो न विविधा यपि हानिं। नो ततत्र सति राजपदं चेत्तस्या
दिभिर्गणेन यावदविपुष्टं। २५ एरार्थे तत्परामस्त्वात्यर्थि वंतः साधवः परार्थे साध्यमाने विविधा हानिरपि यद्विज्ञायते न
तद्दाहानि निश्चितं तामपि न गणयंति। चेताः यतः राजपदं राज्ञ पुरुष इत्यत्र परपुरुषपदस्य पोऽर्थेस्य स्वरं विशेषणत्वभ्रूवत्समासे श
वलोपविधानात्वादिभिर्विपुष्टं भवति गणनया संख्याविशेषेण च विपुष्टं भवति। समासे अभेदैकत्वं संख्यायां अवगमा राम
द्राज्ञां पुरुष इत्यत्र राज्ञोमिति संख्याविशेषानवगति रिष्टं कृत्वा तथापि ततः परार्थतया न त्रसतिनो हुंगमा पातीतिहि ३२
क। एतस्मिन्वसुधातले कत्तिन सेत्याभीय शाक्योपमा विख्याता न्यरितोपि ये परिचिता न संभावयं त्यादरात्। ये स्वीया

मपिसिद्धिमुत्तरत्रधियोधिकस्यस्य कुर्वतेसर्वानेवकलौपुनस्त्रिवर्णा स्याश्रोपमास्तेक्वाचित।।२६।।परितोविख्यात
नपिपरिचितानेवसंभावयंतिनापरिचितोस्तेकतिनसंतिवहवोपीत्यर्थः।आभीयशास्त्रोपमाइति।आभीयंशास्त्रमा
त्रलोपइत्यारभ्ययाविधमितिसाधिकारावधिकंतदपिपरिचितमाभीयमेवनपुनर्विख्यातमपिप्रकरणांतरस्यमा
परिचितसंभावयतिसत्करोतिशास्त्रं।तत्रपदद्वे आदरस्तुस्वयमसिद्धोमपिप्राप्यतस्मा अवकाशादानं।तथाहि।शाब्दी
त्यत्रशास्त्रावितिशाभावेकृतेजलेतत्त्वाभावादप्राप्तेऽजलम्पोइध्विरितिधित्वे असिद्धवदत्राभादितिवचनादाभीयमा
भीये।सिद्धंभवतीत्यघेलामाक्षाभावोऽसिद्धोभवनसंपादयतितद्धित्वशास्त्रमासी।यतमासमानाश्रयतयाचपरिचित
मितिसत्कृतेतेन नतुशास्त्रावित्येवस्तुत्वेकर्तव्येतावत।धित्वानंतरंशाभावप्रवृत्तेस्तदर्थमसिद्धत्वमारंभणीयांतद्धि
त्वेशाभावेसिद्धंव्याश्रयत्वात्।नचैवंप्रकृत्याश्रयमित्वमंतरंगत्वाभावादपिप्रथमंस्यादनंतरंचषत्वेसर्वविकृतस्य
शासेःशाभावोनस्यादितिवाच्यंविधानसामर्थ्यात्प्राप्तेःसंभवात्इतिमेवं।हंतेर्जइत्यादेहिरस्तुस्वरत्यर्थेशाहावितिमा
सोपासनात्।आभात्तिरागइत्यत्रनलोपआभीयोप्यनाभीये।तत्रपधायाइतिदीर्घेविख्यातेप्यपरिचितत्वादसिद्धोनाभ
वतीतितस्यसत्कारकोनभवतीत्युच्यते।यद्यप्याभीत्यत्रवद्धलेकृदसीतिशापोलुकिअनुदात्तोपदेशेत्यनुना।सिकलो
पेनस्या।सिद्धत्वेनआतोहेरितिनिवर्त्यतेइतिनतत्रसत्कारकत्वंतस्यतथापिशाधीत्यादेप्रवर्तकत्वंयत्तदादायपरिचित

तस्य भावना यामानीयत्वाख्यानामुपमानत्वं । ननु परिचितत्वम् अस्मिन् देशे आनीयत्व समानाश्रयत्वरूप समान
धर्मवत्त्वे नोच्यते तत्कथं संगच्छते यावता सिद्धवदत्राभादित्यस्य विधायकत्वे यद्विषयनियमार्थमाभाङ्ग्रहणं तद
पदसिद्धवद्भवति तस्यानिर्देशकं किमपि नास्तीति सर्वमानीयमनानीयं वाभीये कर्तव्ये स्यादसिद्धवत् । अथोच्यते
। नाभाङ्ग्रहणं विषयनियमार्थं तथा सत्यानीये कर्तव्ये इत्यिकर्तव्यपदाध्याहारेण वाक्यं स्यात् इति मित्यत्र ग्रहणमनर्थकं स्या
त् तथा धिनुतः कृणुतः इत्यत्र धिन्वि कृण्व्योरच इत्यनेनोप्रत्ययसन्नियोगेन विहितस्यांतादेशो कारस्यातो लोपे कर्तव्ये
नानीयस्यासिद्धत्वं स्यात् । तस्मादसिद्धवदेवाभाङ्ग्रहणे नानिर्देशनीयं तच्चानोपधक्षाङ्गं तदसिद्धवत्त्व स्यत्रेत्याभाद्ध
श्रे कर्तव्ये इत्यत्र ग्रहणस्य विषयार्थं तथा चेद्धि नैतत् । एवं हि समानाश्रयत्ववशेषाकुपरायएवतथा च श्रवे भिदृष्येतिभि
द्येयङ् ताणावयस्य हल इति फलोपस्या सिद्धत्वाल्लघुपूर्वाङ्गतरो णिजभवतीति इतियकारव्यवधानात् ल्यापिलघुपूर्वादि
त्यस्यादेशाप्रसंगः प्रशामय्य त्वचापि मिताद्कृच्चयस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो कारो न भवतीत्यस्यादेशाप्रसंगे स्तयापपुषच्चि
च्चुषो लघुवृषः यश्येत्यत्र यडुसंप्रसारणमाह्वोपे यणादेशो ज्यडादेशो चे कर्तव्ये सिद्धं स्यात् । असिद्धं वहिरंगमंतर
इत्यस्या अपरिपरिभाषाया वाहस्रुहित्यत्र ज्ञापितायाश्चानाशास्त्रीयायाः प्रवृत्तो आनाच्छास्त्रीयाणावट्टुसंप्रसार राम
णादीनामसिद्धत्वादंतरंगयोर्न पुगंपेत्यमुत्यानं मितिवहिरंगपरिभाषायापि न शक्यमिष्टं साधयितुमिति । यदिचा ३४

यपधिकारो गी। किंच येन तदा आत्रलोपः इत्यादावुपस्थितेऽस्मिन् सति आडुत्तरस्य नलोपो भवति स चासिद्धवद्भवत्यत्र कर्त्तव्य इत्य
मर्थो भवति तथा चासिद्धवद्भवतीति निर्देशक माभाद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अतः तदङ्गेणाभवधिनिर्देशमधिकारपरिमाणस्य व्याख्याति
पदिकादिस्यादौ विवादग्रमसंभवेनदर्थताया अपि वक्तुमयुक्तत्वात्। किंच। अधिकारेऽस्मिन्सत्याभाद्ग्रहणे चासति आत्रलोपः इत्या
दौ आडुत्तरस्य नस्य लोपो भवति स चात्रासिद्धवदित्यत्र ग्रहणेन संनिधानान्नलोपादिकमेव परामृश्येत तथा चाकारितराभित्यत्र
चिणो लुकि सति पुनश्चिणाडुत्तरस्य तरयोपि तरकारस्य लोपे प्राप्ते चिणुउत्तरस्य तस्य लोपो भवति स च तस्मिन्नेवासिद्ध इत्युक्ते
यद्यपीष्टसिद्धिस्तथापि अनुदात्तोपदेशेत्यादौ नलोपे प्रलोपो सिद्धो भवत इत्युक्तेर्गतो गतवानित्यादौ नलोपस्यातो लोपे सि
द्धवानभिधानादतो लोपादिर्दुर्वारः स्यादिति सामर्थ्यादस्य तस्मिन्नस्यदसिद्धमित्येव कल्पिष्यति। आभाद्ग्रहणं च विषयार्थमेव
असिद्धवद्भवतीति निर्देशस्याधिकारार्थत्वे बलाभावात्। समानाश्रयत्वे तत्र ग्रहणेन लभ्यते अनुदात्तादीनां नलोपो भवति स चाभीयेक
र्तव्ये सिद्धवद्भवतीति तद्ग्रहणीयमत्र प्राप्तं कुत्र यस्मिन्निमित्ते नलोपः प्राप्तस्तदेव चेन्निमित्तमन्यस्याभीयस्य स्यादित्यर्थः। ननु
तथापि घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यत्राभ्यासलोपः। शि तावस्तेर्हि वेकारः स चान्तरङ्गस्य यदाभात्रासिद्धवद्भवतीत्यर्थः स्या
न्न यथा च पूर्वत्रात्रो इति अधिकार एवायं तत्रानुदात्तोपदेशेत्यादौ तस्य तस्मिन्नसिद्धत्वाभिधाने वचनवैयर्थ्यात् नासि
द्धत्वं स्यादतो नोपदेशस्येन वक्तव्यश्चाभाद्ग्रहणात्तेन तदेवारम्भसमर्थो हि। विधिप्रतिषिद्धे मध्यापातलिङ्गत्वाद्दृष्टो देवदत्तस्यादा विति

। सत्स्वां अत्र चाधिकारोयं न शास्त्राधिकारः सूत्रत्वात्स्मिन्नेव प्रदेशे ग्राह्य इत्यर्थं प्रतिपादयति सच प्रतिपादितं उत्तरसूत्रे स्पष्टं प्रतिष्ठते इ
ति आत्र लोप इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः सूत्राणां तुल्यनिमित्तानामन्योन्यस्मिन्नसिद्धता भवतीत्यनेन सूत्रेण साधितोर्थ इति प्रवे
पिद् प्यव पुष इत्यादौ लोपे संप्रसारणादीनां निमित्ताश्रयाणां नासिद्धता नाभाभीयशास्त्राणां मुक्तरूप परिचितत्वानुपपत्ति
रिति दिक्। ननु कार्यार्थत्वाच्छास्त्रस्य कार्यमेवाभानमित्याभीयकार्याणामन्योन्यस्मिन्नासिद्धत्वं युक्तमभिधानमिति चेत् । उ अत
एवं हि आभीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीत्यर्थः स्यात् तथा चैधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावौ प्रवृत्तावपि प्रवृत्तकार्यं न
कुर्यातामित्युक्ते प्येत्वशाभावयोः प्रवर्तितयोरनुऽत्वाजनिबंधने धित्वस्य प्रवर्त्तयितुमशक्तत्वात् किमसिद्धत्ववचनेने ष्टंसा
धनीयं । अतः शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयितुं युक्तं । तत्र द्वयमर्थः स्यादाभीयशास्त्रं कृतमपि स्वकार्यप्रमितिजनकं न भवतीति । त
थाच धित्वशास्त्रस्यानिवृत्त्या प्रवर्त्तनमेवेतीतिमसिद्धिः । अत्र यद्यपि मर्यादार्थे या अधिकारादसिद्धवतः परिज्ञानेमानाद्रू
णां नु विषयार्थमित्युक्तमत्वा तथाधिकारेण तस्योपस्थानमनिवारितं । तथाप्यनाधिकारीय एव कर्तृत्वेनाधिकारीयमानाधिका
रीयं चासिद्धं स्यात् पुनर्माधिकारीये कर्तृत्वेनाधिकारीयमाना धिकारीयं वा स्यादसिद्धं । तत्रयोरीवलाके सत्र स्पर्शे णोकादिणि
त्याणि ते यस्य लोपो डीपि पुनः रणो यस्येति लोपे स्पर्शतिष्या ग स्यमस्यानोपधा उपधायाइ स्य उपधा यकारलोपो न स्यात् आधिका राम
रीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावे न यकारस्योपधात्वाभावात् स्थानीवद्भावस्यापि यलोपविधौ प्रतिषेधादित्सता ३५

35

मिविधावाऽपेतेनमधिकारीयेपिकर्त्तव्येसिद्धवद्भवतीति ज्ञातव्यं।नमुनाऽरंनती।योयंयोगोयावतापादोस्यास्तीतिपादि
कइत्यत्रातइतिठनाविति पठनिउद्वाहस्यापत्यमौद्वाहिरित्यत्रातइञिशातनशब्दान्तल्युडंताद्तइञिपातनशब्दाद्दित्वात्
ऊपिपातनीत्यत्रप्रत्रसेऽपेताधकिञ्चेस्पतइत्यत्रयस्येतिलोपेऽलिलोपेचकृतेपद्भवेवाहऊठनमत्र ह्रितोल्लोपोनः।अनिदि
तांहलउपधायाइतिप्राप्नुवतांविधीनांनिवारणस्यल्लोपासिद्धत्वंविनापिस्थानिवद्भावेनकर्तुंशक्यत्वात्।शाहाविल्यत्र
तुशासहाविति पदच्छेदाच्छासेःशासादेशएवेत्यवाधनार्थंकर्त्तव्यस्तत्रचकाधीतिसिद्धयेधिसकारेसिचोलोपइत्यनाश्रय
णासिद्धिचेतिसलोपेशाधीतिसिध्यति।घस्तोरेधावित्यत्रघस्तोरल्लोपइत्यतोल्लोपइत्यस्यविषयाधिमनुवृत्तेरल्लोप
विषयमेत्वेनवदकारस्यभविष्यतिधिसलोपयोःपूर्ववत्कृतयोरेधीतिसिध्यति।अतोहेरित्यत्रचउतश्चप्रत्ययादित्य
तःप्रत्ययग्रहणात्जहीत्यत्रहेतेजमावेहलुंड.नभविष्यति।अतोलोपइत्यत्रचोपदेशग्रहणमनुदात्तोपदेशेत्यतोनुव
र्त्तितेतेनोपदेशेऽकारांतस्यलोपविधानाऽत्तोगतवानित्यादावनुनासिकलोपेनसंपन्नस्यकारांतत्वेप्यल्लोपाभावः।नवैवंधि
नुतःकृणुतइत्यत्रोपदेशाकारांतत्वाभावादतोलोपोनस्यादितिवाच्यं।आर्धधातुकोपदेशेऽदकारांतमित्येवमुपदेशग्र
हणेन।आर्धधातुकस्यानिसंबंधात्तत्रार्धधातुकमुत्पत्त्रमुक्तन्नैमप्यनकारांतादृष्टेनावलोक्यतेयत्रतत्रातोलोपइत्यर्था
द्धिनुतइत्यत्रचउप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानाद्दन्तत।परत्वेनतस्यसंभवति।मघोनइत्यत्रछेदसिवानिवंताछसिंसश्र

संप्रसारणेऽस्तीति प्राप्नुवतो यस्येति चेति लोपस्याश्रयतया सिद्धवद्भावेन निवारयितुमशक्यस्यानुनिवारणाय मघवन्
दस्मात्सुल्यनुप्रातिपदिकत्वाङ्गीकारात्तद्धिताभाव एव समर्थः। चिणो लुगित्यत्र लुङ्ग्रहणमनुदात्तोपदेशेऽस्मतो नुवर्त्तनी
यं तेन चिरणान्तरस्याङ्क्तिलुग्विधानादकारितरामित्यत्र तरपो लुङ् न भविष्यति॥ अथ श्वुनः पश्य पेस्यत्र श्व युवमघोना
मिति संप्रसारे श्वु अन् इति स्थितो यदीदमसिद्धत्वं तस्यात्तदा संप्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा परत्वादल्लोपो न इस्यल्लोपे सति अ
नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तानिवृत्तिस्वरः शसः प्राप्नोति सति त्वसिद्धत्वे संप्रसारणस्यासिद्धत्वादल्लोपो न प्राप्नोति
न संयोगाद्वमंतादिति प्रतिषेधान्नया च संप्रसारणपूर्वत्वे सत्याद्युदात्ततापदस्यस्यादेकादेशउदात्तेनोदात्त इति वचनात्।
न च गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्य इत्यनेन न गोश्वन्सो प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राउ। अङ् क्रुङ् कृत् एते भ्यो यदुक्तं तत्र
भवतीत्यर्थके नोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेध इति वाच्यं। साववेकाच स्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनेन सप्तमी वक्रवचने च
देकाचस्ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ते त्यर्थके न श्वुनेत्यादौ प्राप्तस्य स्वरस्य न गोश्वन्नित्यनेन प्रतिषेधादिष्यसिद्धं प्रयो
जनमिति चेन्न। तृतीयादिग्रहणानि वृत्ताव विशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य गोश्वन्निति प्रतिषेधात्। गोः पादिष्वन्नस्य शब्दः पाठे
पिज्ञापक उदात्तनिवृत्तिस्वरः श्वुनि नावतरतीत्यस्यार्थस्य अन्यथा डीपि सत्यापि डहात्तानिवृत्तिस्वरेणोदात्त सिद्धावुदात्तं डी रूप
त्यर्थं गौरीदिषु तस्यान्तोदार्थः स्या। तु। अथाल्लोपे मत्यन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति डीपि वृद्धश्वुनीतिस्यात्तदभावे तु व ३६

36

मित्याद्यावाटो सिद्धत्वादेवलोपो न स्यादितितदभावायप्रक्रियमाणं तत्परकरणमनर्थकमेव भवेदिति दिक्॥ उत्तरार्धस्यायम
र्थः ये त्वसेवंधिनी कार्यस्यासिद्धिमवमस्यापि परिवितमपरिविंतं कामर्वीमपि गुणानि न दानमानादिना सत्कुर्वते ते कलौ युगे वि
रला नव ह्वः त्रिचरणी मुपमायेषां ते तथा त्रिचरणी पूर्वत्रासिद्धमित्यारभ्य त्रयः पादास्तत्र लहि शाद्वपरिचितं त्रिपादीस्थमपि पू
र्वस्यासिद्धमसत्करोतीसपादसप्ताध्यायीस्थमपि अमुष्मै अमुष्मादित्यादावदंततत्वनिबंधनस्मायादिकं प्रसह्य सो सेदी कुदोम
इत्युत्वं प्रथमसिद्धं स्वात तन्मा भव्यतीति सर्वमसत्कारकाणे तेषु सुप माप्नुत्वात त्रसिद्धस्यासिद्धतायाः कर्तुमशक्तयावचनादति
देशाश्रयाणां तेन सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। ननु कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वमुचितमिति कार्यग्रहणमेव श्लोके युक्तं न पुनः शास्त्र
ग्रहणमिति चेत्। न उच्यते पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् पूर्वत्वस्य च सन्निवेशविशेषप्रयोगत्वाच्छास्त्रस्यैव मुख्यं पूर्वत्वं शास्त्रद्वारकं
तु कार्यस्य मुख्ये च संभवति न गौणस्य ग्रहणं उपपद्यत इति शास्त्रासिद्धत्वमेव युक्तमाश्रयितुमिति तदुक्तं। अवश्यं च शास्त्रासि
द्धत्वमाश्रयणीयं। कार्यासिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थे कार्ये प्रवृत्ते मपि प्रवृत्तकार्येण करोतीत्यर्थः स्यान्न यथा च अमुष्मा इत्यादावुत्वनिमित्तं
न किंचित्तावस्मस्माक्तोसिद्धत्वेन तस्य न किंचिदिष्टं साधनीयं स्मायादेरंतत्वनिबंधस्य सत्कृतत्वे प्रवर्त्तयेतुमशक्यत्वाच्छास्त्र
सिद्धत्वे तु तस्य स्वकार्यप्रमित्यजननकत्वात्स्माय्यादिकं स्यान्नियुध्या प्रवर्त्तत इति स्थितासिद्धेरुक्ते मसिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावा
र्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति उत्तदुपतेश्चादिशे न निवर्त्तित इत्युत्सर्गः स्यानीत्यर्थः तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधोदाहरणमस्मा

अद्धेरित्यादि। तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाद्दाढुण इत्यादि न भवति शुष्कका शुष्कजंघा च द्यामिमानेजि र्नित्यामतो वित्वे नलोजश रत्वं गुडलि
एमा त्रिरर्थीने। निर्दिशीनमुदाहरणं मतो वित्वे नलोजत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः। शुष्कके स्त्र शुष्क कः क इत्यस्यासिद्धत्वादुदीचामातः स्था
ने यकपूर्वाया इत्येतत्य कपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशप्रतिपन्नस्त्रीप्रत्ययाकारस्य हृत्रियका च ट किंके त्वाद्दोयकारककारपूर्व
स्य स्थाने विकल्पे नेत्वविधानयकेन प्रवर्त्तते तथा शुष्कजंघे त्यत्र नकोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति। कोपध प्रति
षेधे तद्धितग्रहणमित्यस्यानाश्रयणोदाहरणमिदं। द्यामस्याप त्ये द्यामिः द्यमोस्यास्तीति द्यामी द्यामिः द्यामीवायस्यास्ति मरुत्मि
वान् द्यामायाम इति निष्ठातकारस्य मत्वं मत्वं ततो तद्जितदंतादतइनि मतुनाविती नंता द्यामतुप तत्र द्यायोम इत्यस्यासिद्धत्वा
न्मादुपधायाश्चेति वत्वं न भवति। द्यामवानित्यत्र तु मत्वस्यासिद्धत्वेप्यकारांतत्वाद्वत्वं भवत्येव। अोजरदित्यत्र वहेर्निष्ठायां सं
प्रसारणे होढ इति ढत्वे धत्वे ष्टुत्वे ढलोपे पूर्वदीर्घत्वे ऊढ इति स्थिते तत्माख्यादिति रोगात् ढलोपे लुङि चङि द्वित्वे कर्तव्ये धत्व ष्टुत्व
लोपानामसिद्धत्वं त्रिपादीस्थानां न वतित्त तो ढलोपस्यस्यानिवत्वे अजादे द्वितीयस्येति वचनात् हत इत्यस्य द्विवचनं भवति
। हतो हलादिशेषः कुहो श्चुः स्यासज्जनत्वे प्रमदत्व धत्व ष्टुत्व ढलोपाः सन्वद्भावादित्वं लोपित्वात्र भवति। अोजिढ दिति तु त्रि
त्रतस्थो दिशदस्य भवति। ननु फना देर्यतात्सनि पिपीविषति त्वादो पवर्गीयणकारेष्ववर्णपरेषु परत उवर्णांताभ्यासस्येत्व राम
मोः पूयणतिवीधीयते। तत्राभ्यासस्योवर्णांतत्वेणो ष्कृतादेशस्यस्थानिवत्त्वं मंतरेणानोपपद्यत इती दमेव ज्ञापके मद्धित्वनिमित्ते ३७

पिणौ कृते स्थानिवद्भावस्याप्यस्य तत्र प्रवृत्याणिजलवद् इति पवर्गीयणाज्ञकाराणामवापि परत्ववचनात् तत्कृते द्विर्वचने यत्रावर्णोपरः पर:
भाग: संभवति तत्रैव णौ कृतादेशस्यस्थानिरूपापत्तिरस्य व्याचिकीर्षेत्यत्रातिप्रसंगतत्त्वकथमोनन्नट्टिस्यत्र परट्टकारस्य स्वरक
त्वात् णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वमिति चेत् । मस्तं प्रयोगे प्रक्रियायां वा परभागस्यावर्णपरत्वं स्पष्टं तत्र प्रकृते प्रयोगे तदभावे
पि टिलोपस्थानिवत्त्वात् प्रक्रियायां टट्टुघस्यापि सस्वरकत्वाद्वर्णपरपरभागसंभवात् । प्रथमट्टिलोपे प्रकृस्य च प्रयोगे न तस्याव
र्णमिति । भाष्यकारादिमते तु णौ कृते आवादेश आकारादेशएव वस्थानिवत्त्रान्यस्तेन टिलोपस्यस्थानिवत्त्वाभावाद्द्विर्वचने वी
तिस्थानिवत्त्वात्स्त्रीस्तो पिणौ णिप्रत्ययसहितस्य द्वित्वे उट्टशब्दस्यापि णिजंतस्यो ड्डिर इति भवति तिज्ज्ञेयं । ननु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
र्वचनात्कथं द्वित्वे टत्वादीनामसिद्धत्वमिति चेत् । तस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वं चोभौ साभ्यासस्येति वचनाद्विज्ञायते तथा हि उपस
र्गस्थात्रिमित्रादिन ने र्णकारस्य णत्वविधायकाद्धिनोतेरिति सूत्राण्णत्वासिद्ध्यनंतरं णकारणाद्वित्वे सिद्धमुभयोपि णत्वे प्राप्ते णिष
तीत्यत्र द्वित्वे कर्त्तव्ये णत्वमसिद्धमिति णकारद्वयश्रवणं नस्यादित्यं शयेनोभौ साभ्यासस्येत्युभयोरपि णकारयो: अवर्णपरस्यतेप
दिव पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति निसंस्यान्नदाणत्वस्यासिद्धत्वाडुभयत्राणत्वसिद्धौ तद्वर्थं सत्त्वेऽनित्यताज्ञापयतीति । गुडलिहो
स्यसंतीति गुडलिमान् । अत्र गुडंलेढीति क्विप् तदंतान्मतुप् रत्वजनत्वे तस्यासिद्धत्वात् रूपद् इति ऋपं नाडंतरस्य मतोर्वत्वविधा
यकें न प्रवर्त्तते । यरो नुनासिके नुनासिको वेति प्रत्यये भाषायां नित्यवचनामिति णकार: ननु यदि त्रिपाद्यां विहितमसिद्धं तर्हि संयोगांत

स्य लोप इति षष्ठीनिर्देशोपि षष्ठी स्थाने योगेत्यस्य प्रवृत्त्या वासिद्ध इत्यलोत्पस्येत्यस्याप्रवृत्तौ सर्वस्य पदस्य लोपप्रसंग इति चेत
। न । कार्यकालसंज्ञापरिभाषाणामिति वचनाद्यत्र तत्र स्थितेरपि विधिवाक्यैः संहत्य स्वकार्यबोधकानां परिभाषाणां विधिदेशतापा
एवांगीकारेण पूर्वत्वाभावादिति दिक् । तत्रायमर्थः विधिः स्यात्तदा त्रिपादीलक्षणस्य समुदायस्य सपादसप्ताध्यायीलक्षणे समु
दाये स्यादसिद्धत्वं । तथा च पूर्वत्र परस्य त्रिपाद्यामसिद्धत्वेनाभिहितमिति गुड । लिएमानिलन्नट त्वस्यासिद्धत्वाभावात्तन्न च य इति
मनुपोवल प्रसंगः यदि च परिभाषा स्यात्तदा तेनेत्याहावदं तत्वनिबंधने षिनादिषु स्यसादित्वघत्वमसिद्धं स्यात्तस्मादधिकारो
पं तेन त्रिपादीगतानामविशेषेण सपादसप्ताध्यायीस्थानं प्रत्यविशेषणासिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुपपन्नमि
38 ति दिक् । परिहरति परेषां यो हिताय स्वकीयं तदुपकृतिमहिम्ना साधिकं साधयेत्सः । परिहृतनिजशक्तिः कर्त्तुरक्लेशहेतोस्तद
पि भवति भूयो ह्योदनः कर्मकर्त्ता ॥ १८ ॥ परेषां हितं कर्त्तुं स्वकीयं हितं यस्य, जतिस पुमान् तस्य उपकृतेर्महिम्ना साधिकमेव हि
तं साधयेत् । परिहृतेति । पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रोदने विलसंतिकर्मशक्तिः किंतु अतिशयमृदुलतंडुलपरीपाके पाककर्तृ
त्वप्रयातिप्रयासमिति पच्यते स्वयमोदन इत्योदन इत्योदन एवाहितकर्तृताः कर्मतामपि धाय प्रयुंजते । तत्र कर्त्तुः क्लेशाभावा राम
य निजशक्तिरोदनशब्देन परित्यक्तेत्यर्थात्याभिहितं तत्रोदनशब्दस्य प्रयासाभावसंपादनरूपपरहितनिरतो भवन पुनः कर्मका ३८
र्यी लिंगितः कर्त्ता कर्मकर्त्ता जायते परहिताय कर्मत्वत्यागे कर्मवत्कर्मणेति वचनात् । पुनः कर्मकार्याधिगमसनाशंकनीयं त्वं

श्चेतिस्यादित्यारंभणीयमसिद्धत्वमितिचेत्। असिद्धत्वानारंभेप्यंतरंगत्वात्पूर्वत्वं भविष्यति। वर्णाश्रयं बलीय इत्यस्य तु नायमव
काशः विभक्तिरलोपस्य पूर्वत्वस्य तु मन शब्दाकारो निमित्तमिति। अपत्वात्समानाश्रयएवतास्य बहिरंगत्वे सौरीवलाके त्यत्र तु
तेनैकदिगित्यणि द्वयोरकारयोर्लोपोयस्यापि तस्यापि वचनसामर्थ्यान्न भवतः पूर्वमुपधात्वमाश्रित्य यलोपः स्यादिति नायं सि
द्धवचनेनेति। सत्यं। प्रतिपत्तिगौरवभयादारंभणीयोयमतिदेशः नन्वसिद्धत्वारंभेवभूवोपदिदीपइत्यादौ भुवो वुक् कदीडो युडवी
तिगौरवभयादारंभणीयोपमतिदेशः नत्वसिद्धत्वारंभेवभूवोपदिदीपइत्यादौ भुवोवुक् दीडोयुडचीति वुग्युटोरुवङ्. यणादेशो च क
त्रैव्यो सिद्धत्वेवहत्वमितिचेत्। नवहत्वं यतो वुड्विधानसामर्थ्याद्यणादेशो न भविष्यति। यतो भयोर्द्धे भवति इति द्विर्वचनेविधान
हलोपमापयामिलोपइति यद्वलोपविधानाद्वा यात्रिकयकारद्वयश्रवणं सिद्धेयिकारद्वयश्रवणार्थे त्वस्य पुटिवक्रुमपुकृत्वात्। वुक
तुनकरिष्यते भुवो लुङ् लिटोरूपधाया इति सूत्रं कर्तव्यं। तत्र तु ओः सुपीत्यत ओरित्यनुवर्तनेन भुवो गस्योपधाया उवर्णस्य उ
ऊवतीत्यर्थो उवङ् कृतेप्यूत्वाद्धस्वेस्मादिसेत्स्यति। नन्वकृते वुकि यलि णलि च गुणवृद्ध्योर्बाधो भूकृतयोरूकार उपधा न भवति
स्तत्वं नस्यात्। यदिचैवं विधिभवतिस्यामिति पितोपि लिटः कित्वे विधीयत इति गुणवृद्ध्योरप्राप्तौ उवङ् कृते स्यात्त्वमिष्यते। तर्हि
इधिभवतिप्योश्चेति सूत्रं कर्तव्यं स्यात् किंतु क्रियमाणो वभूवेति सिद्ध्येवुको नित्यत्वमाश्रणीयमन्यथा चो ञ्णितीत्यनिग्लदृणा
द्वद्धिरनिवार्य्या तथा चैवं छंदो विषयत्वा भुवोवुको नित्यत्वादनारंभणीयमेवेधिभवतिप्योश्चेति कित्वमितिलाघवमितिचेत्। ओः

घुपीत्यत्रावतीस्यापि विप्रश्लेषात्तत्राकारोकारयो राङ्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशनिर्देशस्यथा च न वुकानापि कित्वेन प्र
योजनं वत्र्व विधेत्यत्र गुणवृद्धयो: कृतयोरवावोरवणि स्यात्सुपधात्वात् हृत्वे सति रूपसिद्धि:। न चैवं सोमप:पश्यत्यत्र औ: घुपी
त्यवर्णान्तस्यापि यणः प्रसंग इति वाच्यं परत्वादातोलोपस्यैव प्रवृत्ते: न च तत्राप्यसिद्धत्वा विप्रतिषेधे तदभावात्। ननु सोमपा
39 वित्यादौ सर्वनामस्थाने भसंज्ञेयात्र भावादातो लोपाप्रवृत्तौ यणः स्यात इति चेत्। एवं तर्हि अचिश्नुधात्वित्यतो घोरित्यनुवर्त्तनीयं
तद्विशेषणसामर्थ्यात्तु अकारोकारसमुदायनिर्देशेप्युकारस्यैव यणं भविष्यतीति भाष्यकारमते। केचित्तु वोभवबोभ विध
पेत्यत्र यङ्लुकि पिपीध्वि भवति तोर्ष्यां चेतिति पानिर्देशात्क्वित्वाभावे गुणवृद्ध्यो: कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्येवमर्थं सुदोघुपि
त्य अत्रारित्यनुवर्त्तनीयं उवर्णान्तस्यनुवो उप्यधा स्यान्न या च व भ्रू वोस्तावपि गुणवृद्ध्यो: कृतयो उकोनास्ति प्रसंग इत्यनित्यं तस्मि
न्विधि भवतिस्यां चेति कित्वारंभं विना न गुणवृद्धिनिवारकं किंचिदिति तदारंभणमावश्यकं तत्राङि दित्यप्यधिकृतमिति कित्वाङि
त्वयोरुभयोविधानसामर्थ्याद्धनिगलहणयात्रापि वभवेत्यत्रहे इति निषेध: सिध्यतीति कित्वेतिपानिर्देशं तु किंचत दाभावं कुर्वत: सूत्र
कारस्यचापमनिष्टायाहस्यफुत्वन्मते तु उक: सिद्धत्वं वक्तव्यमेव कल्करणात्वाश्रयं सिद्धत्वमपिस्यादितिलुवक्तु भयुक्तं। सिद्धत्वा राम
सिद्धत्वयोर्विरोधादतिदेशे पुचातिदेशिका विरुद्धमेव स्वाश्रयं स्तस्स सति वाव तोलभ्यते तेन हवत्करणे प्रतिपतिला घवायेव ३९
नलाश्रयं प्रति पत्रवो अस्तोरत्लोप इति तपरकरणा लिंगात्तु क्वचित्सिद्धत्वमनुमातव्यं यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं भवेत्र धीत्वा

मत इत्यधिगतमुपकारमहिमत इत्यर्थः। अयं भावः सकर्मकाः केऽपि धातवः कर्मव्यापारमभिधाय तावत्पर्यवसानात्कर्तृव्या
रमपि तमुपसर्जनीकृत्याऽऽहुः तत्र विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनेऽपचोऽयदा कर्मणि सौकार्यातिशयं प्रतिपादयितुं न विवक्ष्य
ते कर्तृव्यापारः प्रातिस्विकावात व्यापारश्च समस्तकारकवर्गनिसर्गेण स्थितः किंचित्करएवकारकतायावर्जुं युक्तत्वात्तदा विलि
तो स्वतंत्रतया विवक्षिते नोदनेनालिंगितायां कर्तृतायां सखीव सव्रीडं निवर्तते कर्मता पचत्योदनमित्यत्र तु कर्तृव्यापारेण रव
शपाव्ययभूते स्वातंत्र्यमिति कर्मता निवर्तते। तदुक्तं। निवृत्तप्रेषणं कर्मस्वक्रियावयवे स्थितं। निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठ
ते इति स्वं लूयते केदार इत्यत्र द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने तु नातिवृत्तिः कर्तृव्यापारा विवक्षायां द्विधाभवनमात्रे कर्तृत्वं प्रति
पद्यते। तस्यां चावस्थायां कर्मातिदेशमासादयन् कर्मकार्याणि लभते यगात्मनेपदचिणादीनीति। ननु भावकर्मणोरित्यादिभिः
कर्मशास्त्रैरतिदिष्टैरेव दिष्टमात्मनेपदादिकं यकारमाकारयितुं शक्यं यावता पुद्धे कर्मणि सावकाशमात्मनेपदमस्तु च
कर्मणि शेषात्कर्तरीत्यनेन न परतया बाध्यं न साध्येव यक अज्ञाप्रेरणापि स्वकार्यं भावता तदपि कर्तृदिशविस्मृत्येन बाध्यमिति चेत्
उच्यते। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति योगविभागे भावकर्मणोरित्यतः कर्मणोग्रहणमनुवृत्त्या कर्मणि कर्तर्यात्मनेप
दमित्यर्थो शेषात्कर्तरीत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यतः कर्तरीत्यस्यानुवृत्त्या कर्जेवयः कर्त्रा तत्र परस्मैपदमित्यति दिष्टेनैत्यर्थो
द्वा तत्र परस्मैपदं न भविष्यति। कर्तरि शबित्यत्र तु सार्वधातुके शविस्येतावतैवते व सिद्धे भावकर्मणोः स्कयमागपवादो भवि

ष्यतितथा च यत्र यत्कर्तृग्रहणं तत्कर्त्रैव यः कर्ता तत्र शाब्दो नातिदिष्ट इत्यर्थः । ये त्वनिष्टप्रसंगाभावः । वस्तुतस्तु कर्मका
र्यातिदेश्यत्वेऽयं शास्त्रातिदेशः स्वकार्यार्थित्वेन कार्यस्यैव प्राधान्यात् । तथा च कर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशो नैव यगात्मनेपदादिविधे
यमिति परत्वाद्यगादिसिद्धिः । ननु माकारि कर्मातिदेशः पूर्वं यावाता पच्यते ओदनः स्वयमेव लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादौ ओ
40 दन आत्मनैव पच्यते किमत्र देवदत्तेनेत्येवं कर्तृत्वस्य धात्वर्थस्य कर्मण्यध्यारोपात्कर्मण्येव लकारो भविष्यतीति चेन्न उच्यते
यदि त्वात्वर्थस्य कर्मण्यध्यारोपात्कर्मण्येव प्रत्ययस्तर्हि भिद्यते कुसूलेन स्वयमात्मेति कर्मणः सकर्मकतया संभवाद्भावे लोन
स्यात् । तथा नमते दण्डः स्वयमेव करोति कटः स्वयमित्यादौ यक्चिणोः प्रतिषेधश्च कर्तृत्वाद्घटो न स्यात् तस्मात्पच्यते स्वयमि
भिद्यते कुसूलेनेत्यादौ कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्यः कर्तरि भावे च लकार इत्येव युक्तम् । किं चास्मिन्पक्षे आनन्तर्येण दुहस्नुनमां यक्चिणौ वि
तिप्रतिषेधविषयो न दर्शितः स्यात् किं च पच्यते स्वयमोदन इत्यादेः प्रयोगस्य कर्मणि सिद्धावपि पचत्योदनमित्यादिकोऽप्येककर्तरि
लकारोत्पत्तौ प्रयोगः स्यात्समाम्नादिति वावश्यकेऽतिदेशारंभः स्वयमिति तु नोदाहरणांगं किं तु कर्तृतरत्वद्योतनायेति ज्ञेयम
न्यथा त्वात्मनेति तदर्थे प्रागुक्ततमे वौदनः कर्म स्यात् एवं तर्हि पच्यते स्वयमोदन इत्यादावकर्मकत्वमप्राप्तिं तथा च कर्मणा
तुल्यक्रियत्वं कथं शक्यमभिधानमिति चेत् । प्रयोगगौणत्वे इत्येतत्कर्मणा तुल्यक्रियत्वमित्यर्थः । न चैवं पचत्योदनं देवदत्तेनौद
ध्यत्योदनः स्वयमित्यादावतिप्रसंग इति चेत् । उच्यते कर्मवत्कर्मणेत्यत्र धात्वर्थानुवृत्तिरनर्थिका धातोरन्यत्र कर्तृकर्मणोरसंभ राम ४०

वा। तथा चातिरिच्यमानाद्धात्वनुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था। यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव धातोः कर्ता कर्मव
दिति तेन धातुभेदे भविष्यति तुल्यक्रिय इत्यत्र तुल्यशब्दो यदि साधारणवचनः कर्मशब्दश्च मुख्यवृत्तिस्तदा कर्मणः क
र्त्रा च यत्र साधारणी क्रिया तत्र कर्तुः कर्मवदित्युक्ते सकर्मकेषु कर्तुः कर्मवत्त्वमित्युक्तं भवति। तथा च कर्मणेत्येतावत्युक्तेपि क
र्मणा सदृशः कर्ता प्रतिपाद्यत इत्यर्थलाभात् तुल्यक्रिय इत्यर्थकस्यात्रस्मात् तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः कर्मशब्देन च कर्मस्था क्रिया
लक्ष्यते मुख्येन कर्मणा क्रियायाः सादृश्याभावादेवं च कर्मस्थया क्रियया सदृशक्रियः कर्ता कर्मवदित्यर्थः। पचत्योदनमित्यत्र क
र्तृकर्मव्यापारयोः स्वंतभेदात्सादृश्यं नास्तीति न कर्मवद्भावः भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्र यद्यपि पात्रे द्व्यवयवविशर
णात्मिका यादृशी क्रिया तादृगेव कर्त्तरि कुशूलेपि दृश्यते तथापि कर्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वेपि हि तयोः क्रियामा
श्रित्य कर्त्रैक्यपदेशाभावात्सोभवति सैव कर्तृत्वोपयोगिनी क्रियात्र प्रतीयते। तथा च पात्रेषु दृष्टं द्विधाभवनं कुशूले द्वैवापद्य
द्यपि दृश्यते तथापि तदावेशात्रास्मिन्कर्तृत्वमस्य तत एवासौ भिद्यमानोपि नोपरितनपात्राणां भेदजनकः। एवं कर्मस्था
पि क्रियामेवाश्रित्य या कर्मत्वोपयोगिनी। अत एवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ यद्यपि यत्क्रियावेशेन कर्तृत्वं तस्याः कर्मस्थत्वं
तथापि तस्याः क्रियायाः कर्मत्वोपयोगितानास्ति स्वयमनाश्लिष्यतोपि परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसंभवादिति न कर्मवद्भा
वः। एवं च कर्मणः कर्मत्वोपयोगिन्या क्रियया तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रियेत्युक्ते तस्य कर्मणः कर्मवत्स्याद्यया क्रि

सेव यदि कर्तृत्वावस्थायामपि भवति तदा कर्मवत्त्वमिति फलितं। तत उपपद्यते चेयमित्यादावेकस्याः अपि विक्लितिक्रियायाः
कर्तृकर्मावस्थाभेदात् भेदग्रहितसादृश्योपपत्तिर्यज्ञैया। अत्र वत्करणं विनाकर्मसंज्ञाविज्ञायते तथा च हि धात्र्भवनमात्र
वचनाद्धि इतरकर्मकत्वनिबंधनो भावे लो न स्यात्तेनैव कर्मणा सकर्मकत्वादिस्यति देशे स्वाश्रयप्रतिपत्त्यै वत्करणमिति यन्
५१ त्रं। सकर्मकत्वात् कर्मकत्वनिबंधनकार्ययोर्विरोधादतिदेशो चाविरुद्धस्वाश्रयस्यैव लघुशंकत्वात्। अथ कर्मवदिति सूत्रे
णानुवृत्ते लकाराणां च स्यैव कर्तुः कर्मवद्भावे स्यष्टत्वादिति तिदेशप्रवृत्तेः प्रागेव लः कर्मणि चे स्येत स्ववृत्तेः तेन धात्वर्थप्रवृत्तिर्दशा
यामकर्मकत्वाद्भावे कर्तरि च प्रवृत्तिः स्यात्तत्र यदा कर्तरि तदा यमतिदेशाद् इति भावे लविधिरनिवारित इति हेतौ वत्करणम्
करणमेवाहतिलकाख्या चस्यैव कर्मसंज्ञायामुक्तरीतिरेव भावे लकारस्याकारयितुमलं न वसंज्ञापां परत्वाच्छवादिप्रसंगइ
तिवाच्यं। तत्र परिहारस्योक्तत्वात्। ओदनो द्वितीयाप्रसंगो पि संज्ञायां न दोषस्तत्रानभिहिताधिकारात्त्यक्ते च कर्मसंज्ञस्य
लात वाच्यत्वात्। अथ संज्ञायां न दोषः परं तु संज्ञाप्रकरणाभावात्तस्याः अतीति रिच्यते तर्हि विना पि वति भवगतिरतिदेश
स्येति व्यर्थं वत्करणमिति प्राप्ते। तत्रोच्यते। कर्मशास्त्रातिदेशोपपद्यते इति हितत्वात् द्वितीयाप्रसंगः ओदनादौ कर्मणि द्वितीयेऽ एम
नेन तथा पि प्राधान्यात्कार्यातिदेशस्याश्रयणं। यत्वातिदेशसूत्रे रोव सकलकर्मकार्यप्रसंगात्तत्रानभिहिताधिकाराभावा
दोदनेकर्त्रर्थेऽभिहिते पि द्वितीयाप्रसंगाद् वत्करणं सर्वमाहृश्यता भाष्यते न यथा कर्मण्यनभिहिते भवति तथा कर्त्रर्थे पि न भिहित ४१

एवेति द्वितीयाभावः। भिद्यते कुसूलेनेति भावे तु लोतवाच्यत्वाभावात् तदतिदेशाप्रवृत्तेरेव न कुसूले द्वितीयाप्रसंगः भेत्तव्यं कुसूलः
स्वयमेव भित्त्रे कुसूलः स्वयमेव दुष्प्रछेदः कुसूलः स्वयमेवेत्येवमादिविषये त्वकृत्यखलर्था अपि कर्मवदतिदेशेन प्राप्नुवंतीति भे-
त्तव्यं कुसूलेन भित्त्रं कुसूलेन स्वयमिति भाव एव चेष्यते तेपि लोतवाच्यत्वाभावात् प्रभवंतीति ज्ञेयं। कर्मस्थक्रियाणां कर्मस्थ-
भावकानां चायं कर्मवद्भाव इष्यते न कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां चेति ज्ञेयं। तत्रापरिस्पंदरूपो धात्वर्थो भावः
परिस्पंदरूपस्तु क्रिया। पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यस्यैव घटस्य पाक इति भवति भावोयं कर्मस्थः पच्यते ओदन इत्यत्र
तु परिस्पंद एव तत एव पाकस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्था क्रिया कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञाश्च कर्मणामिति भाष्यक-
मस्था सेधातोरर्थो भावः कर्तृस्थः गमे पूर्वदेशोत्तरप्राप्तिक्रिया कर्तृस्थेति मास आस्यते गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न च न भ-
वति यथोभः। तत्र यथोक्रियामुद्दिश्य कारकाणि प्रवर्त्तंते सा प्रधानक्रिया यदि च कर्मव्यापारोपसर्जनोपेषु कर्तृव्यापारो-
भिधीयते तेषु कर्मस्थता येषु कर्तृव्यापार एवाभिधेयस्तत्र कर्तृस्थता तेषु च्यते तद्दाश्रयवनोपसर्जनस्य। भावनवचनो
रुहिः कर्मस्थक्रिय एव स्यात्। तथा च कर्मवद्भावो देवारोहंति हस्तिनं हस्तिपका आरोह्यते हस्ती स्वयमेवेत्यत्रात्मनेप-
दमिद्धो णेरणौ इत्यालभ्यमानात्मस्मात् उपरितनदेशप्राप्तेः प्रधानक्रियायाश्च कर्तृस्थित्वाभावात् कर्तृस्थक्रियत्व-
मिति कर्मवद्भावाभावान्न दारोहः ननु ग्रभवनोपसर्जनस्य भावनवचनस्य रुहेः कथमुपरितनदेशप्राप्तिरर्थ इति चेत्॥

आरोहंति हस्तिनं मित्यत्रो परिगमनं मलं द्रणं एवं रुहेरर्थो न तूपरिगमनं नरहितं स्पंदं भावनमात्रं यतो भूमिगतो देवद
त्तो यदा पातिनात्र हस्त्या रोहणं वनमपति तदा रोहतीति नोच्यते तथा चावनमनं रुहेः तूपरिगमनमवनमनं अवनमित्यस्मिन्धीयत इति
गतिविशेष एव रुहेरर्थः स च तरुमारोहति पमारोहतीत्यादौ कर्मभेदे प्यभिन्न एव कर्तृगत एव चेति कर्तृस्थक्रियो रुचिः पचि
स्तु विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनोपि तंडुलान्पचति घृतं पचतीत्यादौ कर्मभेदे पाकभेदाद्विक्लित्तेः कर्मगतत्वाच्च कर्मस्थ
क्रियः तत्र आरोहंति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र यदा मुमुक्षुस्पंदभवनरूपहस्तिव्यापारे विवक्षिते णिजुत्पत्तिरंगीक्रियते तदा ध्यारो
पितप्रेषणापद्वः आरोहयति हस्ती पकानिति प्रयुज्यते तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादनतात्पर्येक कर्मा विवक्षायां आरोहयते हस्ती
52 स्वयमेवेति भवति मुमुक्षुस्पंदभवती स्यर्थः किंत्वारोहवतो हस्तिनो न कर्मत्वमिति कर्मसमानधातो तुल्यक्रियत्वेन समवत्तीतिक
र्मवद्भावप्राप्तिरेव नास्ति ततोन्यथा नेह पच्यते इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतिषेधो नास्ययोत्कर्मा विवक्षायां भावे भवति लकार
स्तथेहापि यदानुस्पंदभावनोपसर्जनस्पंदभावन हस्ते रारुहेः सौकर्यातिशयप्रतिपादने छया न विवक्ष्यते हस्तिपकव्यापार
स्तदा स्पंदभावनमात्र एव रुहेर्वृत्तिस्तस्यामवस्थायां यदा हस्तिपकव्यापारे णिच् तत्तत्रावारोहंति हस्तिनं हस्तिपका आरोहय राम
ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतयोः समानार्थतायां संपन्नायां पुनः सौकर्यातिशयप्रतिपिपादयिषया हस्तिपकव्यापारा विवक्षा ४२
यां निवृत्तप्रेषणार्थाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुत्पत्त्या वारोहयते हस्ती स्वयमेवेति प्रयुज्यते तत्र मुमुक्षुस्पंदभवतीत्यर्थस्सदा कर्मकर्तरि क

मिवद्भावः कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वात्प्राप्नोति परं तु कर्मस्थक्रियत्वाभावान्न भवतीति ज्ञेयं । ननु कर्तृस्थक्रियाणाम
पि कर्मवद्भावप्रसंगी कृत्यस्योरणाविति रिंनारंभणीयं । न च यक्चिणोः प्रसंगः णिश्रंथिग्रंथिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणां कर्म
परिष्टोयक्चिणो न भवत इति तन्निषेधादिति चेत् । आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेत्यारुह्यते ग्रामः स्वयमेवेति प्रयोगनिवृत्तये कर्मस्थक्रियाणां
तान्निषेधादिति दिक् । आत्मनेपदविधाने अकर्मकाये धातवस्तेषां मेतमीवितण्यर्थीनां कर्मणि सो कर्पोतिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां
कर्मवद्भावे यक्चिणौ नेति । तत्रोदाहरणं विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमिति । अकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदविधौ करोतिः सकर्मको विकुर्व
ते सैन्धवा इति वल्गन्तीत्यर्थः अत्रान्यप्रेरितेव लानेतेषां कर्मत्वात्कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भाव इति कृतं विस्तरेण । आत्मीयं
गुणाद्व हिंसादरतयावज्ञायस्थानवंस्याद्गीकृतसाधुशब्दविषयः स्पकारोपकारश्च ततः परं । इंद्रोः कोपि समोपि पूर्वपरयो
लब्धोदयः शुद्धपारेकादेशाइवैकएवमहृतीकुत्रापिनेत्रातिथिः १९॥ सत्कृती महापुरुषः कोप्यचिंत्यगुणगौरवः कुत्रापि
देशे काले वा एक एव नेत्रातिथिर्नयनविषयो भवति सोप्येवशब्दस्त्वनुवर्त्य इत्यर्थः । सकइत्याशंक्याह । आत्मीयमित्यादिनो
पकारात्परो धर्मोत्रैवं ध्यदिवसं कर्तुं धर्मलोकेन सर्वथा व्रतं गृह्णंति ये नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ये वा विभागं कुर्वंति दुश्च
स्याश्रम कर्शिताः देवानां च पितॄणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ शीलवृत्तापि धर्मो यस्य न सीदति । आद्य एव समंतव्या
वर्मविन्नाहिंसाधव इत्यादि महाभारतीयवचनानि विचारयित्वा मम आत्मीयं धनादि कीदृशमवज्ञाय विचारविषयतामनीत्वा गु

णानां वृद्धिर्येष्वेतेपि गुणा वृद्ध्योऽधिकगुणा एवं तस्त्रेषु सादरतयांगीकृतं साधुशब्दानां पंडितानामपि स्फूर्तेर्विषयः स्फार
मुपकारव्रतं येन तादृशः स्यात् पंडितैरपि यद्वीयमुपकारव्रतं स्फूर्तिगोचरतामानीतं स इत्यर्थः यद्वा साधवो वैर गुरुजचर
णकुशेशयशरणांतःकरणषट्चरणाः करुणाकामिनीवशीकृतहृदया मैत्रीमहिविलासमनवरतमनुभवंतः सम
तासीमसमतीनीमनुवेलमनुनयंतो नयंतिदिवमाश्लेषायेशब्दाः प्रशंसावचनानि तद्विषयोयदुपकारव्रतं स इत्यर्थः पुनः की
43 दृशः इंद्रोः समोपि शुद्ध्योः पूर्वपरयोश्चिंतोदयः विशुद्धमात्तक्षितपक्षलए तेनोत्तमपुरुषत्वं उक्तं भवति। यथोक्तं महा
रते॥ साधवो यं प्रशंसंति यः प्रशंसंति पंडिताः। राजानो यं प्रशंसंति स पार्थ पुरुषोत्तम इति ४ धजन्मा इंदुः सुशुद्धाशुद्धपक्ष
जात इत्यर्थः इंदुरपि कलाद्भ्योपजायमानेनानवमामीयममदिवर्यगुणानां कलानां भाविनीयावृद्धिस्तस्यां सादरतं
भयोपि भाविनीवृद्धिरलंकलापं ग्रहेणेति विचारचतुरतया कृत्वा साधव एव शब्दा येषां ते साधुशब्दा देवास्तद्विषयकलो
दानरूपोपकारव्रतं स्वीकारवान्भवतीति शब्दतः साम्यापत्तिः एकदेशश्चेति। एकादृशो धातुणो वृद्धिरेवीत्यादिगुणावृ
द्धिविषये सादरः सन्न स्यानिचेद्वा द्वयोरादेशयोः प्राप्तोतानवमेकरूपतया प्राप्तमात्मीयमपि वार्यसाधुशब्दे पूर्वपक्ष
रूपे धत इत्यादिरुपकारको भवति। उक्तरीत्या यस्तदिंदुः समोपि भवन्नंतरतमपरिभाषया शुद्ध्योरंतरतमयोः पूर्वपरयो एम
र्वर्णयोस्त्वं द्वयोर्यो भवति एकः पूर्वपरयोरिति वचनादेक एव च भवतीतिश्चत्वं उपमानता तस्य तदेवं चंद्रपक्षे पुरुषपक्षे एकारे ४३

शपत्वे चार्थसंगतिः पद्योननुकथमेक इतिवचनादेकएवादेशो भवतीत्युच्यते यावता विनाप्येकग्रहणं प्रतीतीति प्रासादं प्रवि
शदेकत्वं घटमनयोर्मृत्पिंडयोः कुरु कटमनयोः पूलयोरित्यादौ यथा न दौवारिकवारिते तथाप्यपमं प्रतीतिपद्यमवतरदेक
त्वमाहुणइत्यादौ गुणभेदेपि प्रधानभेदाद्दर्शनात्कथं कारमकारणमवधीरणयोगपे भवेदिति स्यानिभेदेपि नद्वयोरादे
शयोरूपास्थितिः स्यात्। नचपशुनापजेतेत्यादौ गुणगतासंख्याविवक्ष्यते। ग्रहंसमार्ष्टीत्यादौ प्रधाने तु तस्या अविवक्षेति
ग्रहणं सोमधारणपात्रविशेषाणां ग्रहमित्येकवचनोपादाने तूपस्थितिस्तथा चेह विधेयपदादेशः प्राधान्यमिति तदविव
क्षापानैकादेशत्वमेकग्रहणं विना दुर्वारमिति वाच्यं प्राजापत्यानदग्रहान्भवेति। दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने गृह्णाति ऐन्द्रवा
यवं ग्रहं गृह्णाति मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णातीत्यादिषूत्पत्तिवाक्येषु ग्रहणां सोमधारणपात्राणां भिन्नसंख्यानां तेषु तेषु प्रकर
णेषु भेदेनोपात्तानां तथैवानुभूतानां ग्रहणं संमार्ष्टीत्यत्र पद्योत्पत्तिवाक्यानुभवमेवोपस्थानं युक्तमिति ग्रहमित्यत्र घसंमार्गे
शेषितया विधेयो चित्रसंख्यानामेव तेषां प्रतीतेस्तत्संख्याकसंमार्गविधावेकत्वस्य श्रुतत्वात्पुरुषैकपक्षकोटिनिवेशाशक्ते
विवक्षितुमशक्यत्वाद्विवक्षायां च तस्यापि विधेयत्वापत्तौ यो ग्रहस्तं संमार्ष्टि तं चैकमिति वाक्यभेदप्रसंगः। अथ गुण इ
त्यत्र तु विधिसंभवादेकत्वविवक्षायां न वाक्यभेदप्रसंगः न च वचनस्यापि ग्रहेषु प्रत्येकमेकत्वसत्वात्तदेवानेनानूदि
तमिति वाच्यं। महासंख्यायावांतरसंख्याया बाधितत्वात्। अपसंमार्गक्रियायाः शाब्देन रूपेण प्राधान्येपि वस्तुतो ग्रह

एणमेव प्राधान्येनाम्नातमाज्यस्य पयोगेहि इज्यं संस्कार्यमिति न्याये नग्न हेञ्ञे होतीति हविनोपयुक्तानां तेषां संस्कार्यत्वात्त्वं
मार्गस्य तु ग्रहस्यैवस्यात्तुरनार्थत्वात्प्राधान्यमित्यभिधीयेत तथापि उक्तानामपेक्षायां संमार्गवाक्ये पो ग्रहमि
ति पुनर्निर्देशस्तत्र पूर्वं श्रुता एव ते संमार्गविषयभावार्थे तात्पर्यं तदुपात्ताइति प्रकरणार्थपर्यालोचनया वाक्या
र्थी वस्थितेः पूर्वं श्रुतसंख्यानुवयित्वमेव तेषामिति वस्तुतो यत्र प्राधान्ये शाब्दान्तरादन्यत्र च विधाने तत्र संख्यायात्र
५५ विवक्षा शाब्दान्तरानवगते गुणभूते तु संख्याया विवक्षाया यत्वे इत्वाय वं ग्रहं गृह्णातीत्याद्युत्पत्तिविवाक्ये गुणोऽभिधारण
र्थमुपदेशाद् गुणभूतो ग्रहः शाब्दान्तरानवगतश्चेति विवक्षा यथाश्रुतसंख्यायाः । नन्वेवं पशुना यजेतेत्यत्र संख्या विवक्षो
न स्यात् । हविष्ट्वेन पशोः सामान्यप्राप्तेरिति चेत् । तस्माद्वचनात्पूर्वं तेन रूपेणातस्याप्रसिद्धेरत्यायचयजेतेत्यत्र योजनेन कर
णरूपण व शोभावोद्देवतोद्देशेन हविः प्रत्तेप मात्रस्यय अपर्थत्वादिज्यमानाद्रूपस्यावश्यकत्वेन करणत्वे पस्यनं
तरीव कल्पाभावात्त्रपशुनेति पुनः श्रुतिरिति पशोः पूर्वं एवायमर्गविधिरस्तत्र यथाश्रुत संख्याविवक्षैवमन्याप्या
नो चेत्यश्चैकत्वस्य पागांगताद्धीत्वादस्यादिष्यते च प्रातिपदिकवाच्यायाः पशुत्वजातेरिवैकत्वस्यापि विभक्तिवा एम
च्यस्यैकपदोपात्तस्याक्रियांगभावस्तत्रैकेनापि पशुना क्रिया निष्पत्ते र्द्वितीयादीनामनुपादानमित्यर्थादेवैकत्वं ४४
विवक्षितं । ननु विनियोजकश्रुत्या द्रव्यक्रियासाधनत्वं विवक्षितं ननु संख्यारूपस्य गुणस्य विनियोजकप्रमाणस्य

इत्यप एवोपक्षीणत्वादितिकथंतस्यक्रियांगतेतिचेत्। सत्यं। नहिसंख्यारहितंद्रव्यमात्रंविधिरुपाहर्त्तुमित्येकपदोपात्तेगुणे
श्रुत्यादिप्रमाणषट्कव्यतिरिक्तस्योपादानाख्यस्यैवविधिव्यापारस्यात्रसत्त्वात्। नचैवंपशुनायजेतेकेनवेतिवाक्यभेदप्रसंगो
इतिवाच्यं। एकपदोपादानस्यार्थस्याभिन्नतयैवग्रहत्वायज्यर्थसंसर्गसंभवेनवाक्यभेदाभावात्। भिन्नपदोपादानेत्वर्थेवा
क्यभेदेनभवतिसंवत्सोपधारक्रमघ्नमानयेतिप्रकृतेतुशोणमानयेतिवदेवोपादानिकएवविनियोगस्फुटैवपशुनायजे
तेत्यत्रयागस्यसाधनकांक्षायांवाक्यांतरादप्रमितःपशुरिवैहैवसाधनत्वेनबोध्यतेइत्यज्ञापनात्पशोरुत्पत्तिविधिरयम
स्मादाकांक्षादेवज्ञापनादुत्पत्त्यत्रइवेतिज्ञप्तिरेवोत्पत्तिरेवएवतेतत्रचैकत्वावच्छिन्नएवासौप्रतीतोयागांगत्वेनबोध्यतइतिविधिपरिगृही
तमेकत्वंतदेकत्वविशिष्टएवासौक्रियांगमितितत्रैकत्वविवक्षावश्यकीतथाचारुणइत्यत्रापिविधिपरिगृहीतमेकत्वंतद्वि
शिष्टस्यैवचविधेयत्वंगुणादेःप्रधानस्यशाब्दांतरेणविधानेचनाक्षीतिनास्तिग्रहसाम्यमिमेकत्वविवक्षावश्यकी। ननुईप्सितत
मंकर्मेत्यत्रशास्त्रांतरानवगतेप्सिततमेप्रधानेसंख्यानविवक्ष्यतेतेनेप्सिततमानामपिकर्मसंज्ञासिध्यतीत्येकशेषसूत्रे
एकग्रहणेनज्ञापितमित्युक्तंतत्कथमेकत्वविवक्षावाचोयुक्तिरिति। सत्यं। तत्रविवक्षायांप्रधानभूतायाःकर्मसंज्ञायाःसंको
चेप्रधानोपरोधःस्यादविवक्षायांतुसंज्ञायाबहुविषयतयानेकलक्ष्यसिद्धेःप्रधानानुग्रहःस्यादित्यविवक्षायांतत्रगुण
इतिकारणंसविवक्षैवस्यात्प्रकृतेतुअरुणइतिश्रुतैकत्वस्यातिक्रमेकारणंनास्तिप्रत्युतलक्ष्यसिद्धिर्गुणएवेतिवि

वद्रे वपुरुक्षाप्रथममेवानियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादिति न्यायादेकातिक्रमे कारणाभावात् पशुनायजेतेत्यत्राप्येकमेव
पश्वादिग्राह्यं ग्रहमित्यत्र भूयस्त्वो विहितत्वेन न ग्रहोस्मिन्त्रिवाक्यगतविरुद्धसंख्यावरुद्धत्वान्नोत्रावलंग्रहमिति विशेष
नुपादानाद्येकस्य ग्रहं तु मशक्नतयाज्ञातादेकवचनमुस्यत्रमिति न तल्लिंगं। किंच। यथा व्रीहीनवहंतीत्यत्र कपिंजलादि
45 करणन्याये न त्रयाणामेव न्यग्रहणं किंतु प्रकृतापूर्वसाधनीभूततत्वेन रूपेणोपस्थितेः सर्वेषामेव नत्वेन ग्रहणं तथा प्रकृ
तापूर्वसाधनीभूततत्वेन रूपेणोपस्थितानां सर्वेषामेव ग्रहणं तथात्वेन ग्रहणमेवं च दशेतान घटुः अतः सर्वे ग्रहणाती
ति ग्रहणे क्रियोत्पत्तिर्याकार शंगच्छंतां समेत्य पतां त्वेकएवैकवचनानुरोधादिति निरस्तं। तथा च भगवता जैमिनिना धर्ममीमां
सायां तृतीये ध्याये प्रथमपादे एकत्वयुक्तमेव श्रुतिसंत्वे योगादिति सूत्रे एकवचनप्रतीतेकत्वस्यागायोगदेक एव संमार्ज्य
ग्रह इति पूर्वपक्षयित्वा सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहत्वस्य तुल्यत्वा
त्सर्वोपि संमार्ज्यो ग्रह इति सिद्धांतितं। तत्रायं सूत्रार्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि दशापवित्रं केवलरव
उत पात्रविग्रहो वैश्रूयते अग्नेस्तृणान्यपचिनोति दर्शपूर्णमासयोश्चतुरोऽप्यंशं पर्यग्निकरोतीति। तत्र ग्रहादावेकत्वादि वि राम
वक्षितमुत नेति संशये पूर्वपक्षसूत्रमेकत्वयुक्तमिति। एकत्वग्रहणमुपलक्षणं। एकत्वादियुक्तं ग्रहादि स्यात्। एकेत्युपल ४५
क्षणं। एकवचनादिश्रुतिसंयोगादिति। सर्वेषामिति सिद्धांतसूत्रं। तत्र वा शब्दो निषेधार्थः एकत्वादिर्न विवक्षितं ततः सर्वेषां

ग्रहणे संमार्गादि कर्त्तव्यं । कुतः लक्षणत्वात् । ग्रह प्रातिपदिकाभिहितायाः प्रकृतायाः पूर्वं साधनीभूताया ग्रहत्वजाते र्व्यक्तिलक्षक
त्वात् । लक्षणं ज्ञात्वा व्यक्तिर्हि यस्मात् सर्वासु व्यक्तिषु अविशेषं समानमिति । तस्माद् द्वादश इत्यादौ ग्रहस्य प्राप्ते न एकत्वमविवक्षितमिति ना
भिधातुं शक्यं । तथा चैकग्रहणं व्यर्थं तत्र वच्यारदामें निष्ठोतो नः पूर्वस्य च द इत्यत्रैकत्वस्याविवक्षया नत्वं प्रतिस्यान्निभवति । तथेहापि
माभूद्दिस्येकग्रहणमिति युक्तं वक्तुं । यतो न तत्रैकत्वस्याविवक्षया नकारद्वयं भवति । किंतु पूर्वस्य चेति वकारयोगविभागे तु यत्र
नत्वमुभौ समासस्येत्यत्र तु नेह ग्रहणसामर्थ्यादादेशार्थमुभौ ग्रहणमनिते धीतो द्वयो र्नकारयोरुकारो भवत इति णकारद्वये प्रा
णि णिषतीत्यत्र भवति । न पुनरेकत्वस्याविवक्षया उभौ णकारौ णत्वमापद्येते इति स्थानिनिर्देशार्थं तद्ग्रहणं न भवतीत्यपमगो द
नंतेस्य नकारस्यानितेरित्येव णत्वसिद्धेः । ननु यथा वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति शास्त्रार्थः सकृदेव प्रवर्त्तते कृते ह्याधाने पुनर्न
प्रवृत्तिर्भवति तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेदिति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः प्रवृत्तिरेवं त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरि
न्द्रियस्पृशो द्विति सकृदुपस्पृश्य शास्त्रार्थः कृत इति निमित्तं विना पुनर्नाचामति तथेह खट्वेइ सत्र शास्त्रं प्रवृत्तं यदि तावत्तेनैव शास्त्रा
र्थस्यानुष्ठानान्माले इ इत्यादौ पुनः शास्त्रप्रवृत्तेः किं कारणमिति चेत् । विषम उपन्यासः । अग्न्याधानमग्निसंस्कारार्थमग्निषु संप
न्नेषु प्रयोजनाभावात् पुनर्न क्रियते उपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं संस्कृते तस्मिन् कथं पुनः प्रवृत्तिः स्यात् । आचमनमपि
शौचार्थं संपन्ने तस्मिन् विना निमित्तं पुनर्न स्यादेव प्रकृते तु एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीत्य

स्युदयोर्दर्शितस्तथा आहिताग्निरपशावंश्च युञ्ज्यमानस्सरस्वती। यामिष्टिं निर्वपेदिति यान्नेकर्मतापरशब्दप्रयोगे दोषो दर्शितः इत्यस्य ग्रद्या
४६ र्थं दोषं वक्तुं च मा भूदिति साकल्येन शास्त्रार्थः प्रवर्त्तते यथा वेद्वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीत स्तोमादिभिः। क्रतुभिर्यजेते तेनाप्यां स्वर्गे लोके सम
सप्तनं जायाप्नु लोपशेरत इति फलश्रवणात्पुनः पुनर्वसंते वसंत इष्यते। लोके च पूर्ववयो ब्राह्मणाः प्रव्रजेयुः इति पूर्ववयोमात्रे प्र
46 व्रज्यां पेतेयतः पूर्ववयसः प्रव्रज्याने गुणसम्भावेव हो षडुक्तः ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामंति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन
स्तान्प्रतिपद्यत इति यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति प्रतिषेधो ब्राह्मणवधमात्रे प्रसज्यते तथेहापि साकल्येन शास्त्रप्रवृत्तिः अथ पूर्वपर
ग्रहणं किमर्थं यावता आ ड्डुत्त इस्मत्रादिस्थे षोपं पंचमी। अवीसस्याः सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति। अत्रीस्येषा सप्तम्यादिति पंचम्याः
षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तेन परस्येवादेशो न भविष्यतीति उच्यते। एवमपि क्रियमाणे पूर्वपरग्रहणं ज्ञापयति तस्मादित्युत्तरस्य तस्मि
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युभवे वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायेणापियुगपत्तु प्रकाल्पिके भवत इति तथा नेम्भुगिस्यादेशो नोभयकार्य
प्रसंग इति दिक्। महान्तोव धर्मानाहिवधयं स्थाश्रितानपि। द्विरुच्यमानः संघातो वयवान्न करुते तथा। २०॥ एकाचो द्वे प्रथम
स्येति विधीयमाने द्वित्वमेकाचि संघाते वय वे वा स्यादिति विचारे वयव द्विरुक्तो समुदायो द्विरुक्तो न भवति समुदाये तु द्विरुक्ते द्वे द्वः प्रव
लम्भरुवयवैः प्रचलतीति न्यायादवयवा अपि द्विरुक्ता भवंतीत्युभयानुग्रह उपपद्य इति समुदायस्यैव द्विर्वाच्य इति भावः अधिकं त राम
के ज्ञेयं प्रयासाया मितिदिक्। परकार्यनिमित्तं योन कर्त्ता वन जायते। सो विद्यमानवत्तज्ज्ञेयः पूर्वाभंत्रितवत्तु रूमात्। २१॥ देवदत्त ४६

47

यन्मदत्तेस्यत्रपरस्मिन्नामंत्रितेपरस्मरत्वेनामंत्रितस्येतिप्राप्तमाष्टमिकंपुद्यान्तत्वमामंत्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानव
त्वाद्भवतितत्रेदमुक्तंभ्रान्त्यतेवकृतस्तुपरकार्येनिमित्तेत्वकस्यापिपूर्वामंत्रितेनास्यतएवतत्रप्राप्तिनोक्तमविद्यमानवत्वेत
थाचयःकदापिनपरोपकारप्रवणःसत्राविद्यमानत्वंजीवन्नपितत्वमेववदकव्यमित्यर्थः।उक्तं।चउपकारविहीनस्यधिङ्मनुष्यस्य
जीवितं।जीवंतुपशवोयेषांचर्माप्युपकरिष्यतीतियथाकाशीखंडे।परोपकरणंयेषांजागर्तिहृदयेसतांनश्यंतिविपदस्तेषांसंप
दःस्युःपदेपदेतीर्थस्नानेनर्णाशुद्धिर्बुद्धिर्दानेनतिफलं।तपोभिरुग्रैस्तत्रस्यादुपकृत्यायपाप्यते।परोपकृत्यायोधर्मोधर्मोहानादिसंभ
वःएकत्रतुलितोधात्रातत्रपूर्वोभवद्गुरुःपरिनिम्नव्यवागूद्रालेनिर्णीतमिदमेवहि।नोपकारात्परोधर्मोनापकारादघंपरमि
ति।।अत्रैवकव्यमुक्तंसत्प्रशंसायां।आत्मश्रीदिरक्षेशेषेशाप्रुविषयेश्रीविश्वनाथःसुधीपर्यंधीमंतमसूतशोभनसमारंभोच्चरं
भाप्नुते।।श्रीसम्यागमरणस्यसाधुविद्वत्तोश्री।भरामचंद्राभिधस्यान्नोतस्यगतासमाप्तिमचिरादेषोपकारकृतिः।।श्रीरामभद्र
जय इतिश्रीविश्वनाथतनयेनश्रीरामचंद्रचरणोपासिनाविललाग्रामवासिनारामचंद्रेणरचितायांस्वकृतसम्यगमरण राम
पंजिकायांमरणरत्नमालायांसप्तमउपकारप्रशंसोल्लासःसमाप्तः ।। ।। श्रीगणेशायनमः।। ग्रंथसंख्या १०५० ।। ।। ४७
अथनीतिः यएकतामिवगतःपरंज्ञानातिसेवितुं।तस्यैवतद्वत्राणंश्रीरामंत्रितसुबंतवत्।१।येथामद्राणांराजन्त्रितंत्वत्र्यधुनामंत्रि

तेपरो गवत्स्वर इति परस्यामंत्रितस्य षुवंतस्य गवद्भवतीतितादात्म्यातिदेशाद्देकतामिवमत्पिंडवद्भतं सुबंतं परस्यामंत्रि
तस्य प्राप्तामुदात्तषष्ठियंस्वयमुपमुक्ते तथाविधसेवाकुशलस्तदीयो षष्ठियमित्यर्थः। उक्तं च। षुवस्पि षुष्पितां पश्यावी विविचंति
५८ च पोज्जनाः। स्वर स्वकृतविधस्थयष्ठं जानातिसेविनुमिति। आमंत्रितसंबंधिसुबंतमामंत्रितसुबंते। अत्रव क्वचमुक्तंस स्वयं
साधां। गोहं प्राप्तस्य कर्त्रिव्यः प्ररस्कारो रित्तेरपि। अवजानातिनो धातुः प्रत्ययगुणरोधकं॥२॥ अतत इत्यादेरो जितीगुणनिषेधकपि
मेपुरस्करोसेवधातुः प्रत्ययमित्यर्थः। विनापिखलुसंबंधव: कश्चिग्रहमागतः अप्पं तरंगाद धिकः करोते रिवसुद्रसतां॥३॥
यथासमस्करोत्सं चस्कारेत्यादौ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सूत्रेणाविधीयमानः सुड्वघण्भकत्वान्नतत्संबंधीतथापिसु
ट्कात्पूर्वइतिवचनादड्भ्यासयोरंतरंगयोरपिपरो भवं स्नतोधिको भवति तथासतो ऽधिधर्मजानतोकोपिग्रहमागतोतरंगात्सु
त्रमित्रादेरप्यधिकः सत्कारत्रामवतीत्यर्थः। ननुक्लिवे नलिंगे नमक्तएवायंभक्त क्रमाहमात्मानमाशासोमद्रक्रैः साधु निर्विना। अ्रि
यंवास्येतिकांब्रह्मन्नेषां गतिरहं रंपरेत्यादिभगवतवचने भगवतोरामभद्रस्याप्पंतरंगाद्धिको भवति तत्कथंन करोतेः स्यादि
तिचेत। उच्यते। स्निद्वंलिंगे नपूर्वत्वं यदि भक्तो भवेदयं कात्स्न्यं ग्रहणं तर्हितत्रैवपर्व्वमागतं। नकापिसूत्रकारस्य व्यर्थमेका राम
दशं भवेत। अभक्तोततस्तस्यतत्ज्ञापयितुमुच्यत इति हि त्रिकारमतम्। षष्ठियेदमसंबंधित्वमभिहितं। स्यादेतत। पूर्वधातुः ५८
साधनेन युज्यत इतिदर्शने साधनेवाचिलकारे एवं कृते ततमात्राश्रयतयांतरंगे द्विर्वचने कृते पदद्वयाश्रयो बहिरंगः सुट्

पश्चाद्वचनवात्सर्वः स्यात्समस्कृते स्यादौ वोत्तरं गत्वा परत्वादस्मिते ह्रस्वग्रहणेनात्ते ग्रहणात् ८८ एवं सर्वः सुट् स्यादिति चात्सर्वत्वादिति
श्लेषे कात्सर्वग्रहणं स्यादिति कथं तत्समापकं स्यादिति चेत्। अड्भ्यासव्यवायेपीति सूत्रादेव कात्सर्वत्वसिद्धेः। न च कात्सर्वत्वग्रह
णमेव क्रियतामड्भ्यासव्यवायेपीति माकारि सूत्रमिति वक्तुं युक्तं यतोड्भ्यासाव्यो सर्वतः प्राप्तः सर्वग्रहणेन कात्सर्वो विधेय इ
ति देशग्रहणस्यार्थे कात्सर्वग्रहे समस्कृते स्यादौ करोति भक्ताहट्ः सर्वप्राप्तस्य कात्सर्वत्वविधौ सिध्यतीष्टं किंतु समस्कारो दिस्यत्रवि
करणं तं गभक्तस्याट् स्वध्यवधाय कत्वाभावेपि करोति व्यवधायकताया दुर्वारत्वात्स्सुट् उपसर्गात्परत्वं करोतेर्नास्मत्तीति सु
ट्ः प्राप्यभावः संचस्कारेत्यादौ वपि द्विःप्रयोगे द्विवचनेनेत्व्याराणामेदाक्रमेदेहूयोः करोत्योर्मध्ये यस्य समम्त्रानं तयेन सककका
रादि पश्चककारादिनोसोसमत्रानं तयेभागितिसस्यपि कात्सर्वग्रहणे तत्र भुयेविधातुमशक्यतेति कर्तव्यमवश्यमड्भ्यास
व्यवायेपीति सूत्रं सति च तस्मिन् कात्सर्वग्रहणमपि विरहादनादरपात्रं स्यादेवऽभ्यासोमानिष्टदेशमधिगच्छतामिति कर्त
व्यमड्भ्यासव्यवायेपीति सूत्रं सति च सूत्रे तत एव वचनादड्भ्यासव्यवायेपि कात्सर्वः सुट् सिध्यति कात्सर्वग्रहणमेतरेणा
पीति सुट् कात्सर्व इत्यधिकारे कात्सर्वग्रहणमभक्तताज्ञापकमेव वार्तिककारस्य तु मतमस्यात्र अड्भ्यासव्यवायेपि सुट् करोतेरि
त्र सैव कारात्सर्वताज्ञापके नोक्तौ स्यावश्यकेनाड्भ्यासव्यवायेपीत्यनेनैव सिद्धे कात्सर्वग्रहणं न कर्तव्यमभक्त एव सुट् इति कर
णं तुसुटस्तुसंज्ञामिति विशेषणार्थं स्याने द्विर्वचनेत्वेक एव करोतिः स च व्यवहित इत्यिचात्सर्वः प्राप्तः कात्सर्वग्रहणे न कका

वककारात्सर्वैः क्रियते समस्करोदित्यत्राडागमस्य कृतत्वाच्च स्यात्त्वं यो विहितः करोतेरखावयवइत्यडभ्यासेत्यनर्थकमेव करोतेः कारित्वा
वस्थायामेव सुड्भवतीति कालावधारणार्थं यदा कात्पूर्वं ग्रहणं तदा द्विर्वचनात्पूर्वमेव सुट्क्रियत इति स्थाने द्विःप्रयोगे वा द्विर्व
नदोषः कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्यवायेपीत्यभयमपि न कर्तव्यमिति तु भाष्यकाराभ्युपगमस्तत्र हि सर्वधातूपसर्गेणाप्युप
ते पश्चात्साधनेनेति पक्षे उपास्यत्वेनाभितेनुत्वमत एव प्रत्यये सुट् सितिलकारे तानिबंधनयोरडभ्यासयोः सत्त्वद्वित्वस्य कृतयोः शा
पूर्वीः खपइ इति खपशेषे संचस्कारेत्यादि सिध्यति सकृत्सहत्वाल्लक्षणस्य चरितार्थत्वाच्च पुनर्न सोभ्यासे सुटः प्रवृत्तिः ननु पूर्वं धा
49 तुः साधनेन युज्यतइत्यस्य पक्षमाश्रयणीयं अन्यथा साधनसंबंधस्यांतरेणानुत्पत्त्या याः क्रियाया उपसर्गरूपविशेषणासंबंधा
नुपपत्तिः नह्यनुत्पन्नस्य देवदत्तस्य दंडो विशेषणीभवितुमर्हतीति चेत उच्यते। साधनसंबंधमंतरेण क्रियानिर्वृत्तेरसंभवाद्या
विसाधनसंसर्गोपजायमानाक्रियांबुद्ध्यापुल्लिख्य क्रियावाचित्व निबंधनं धातुत्वं यथाय चाचना विसाधनसंबंधोपजनित
क्रियाश्रयणेनोपक्रमएव तस्मादपि कर्मत्वं धातोः कर्मणाइत्युच्यते एवमुपक्रम एव चासौ क्रियोपसर्गविशिष्टाबुद्धिस्तु
द्विवितस्तु तपोभेदो बीजसंसर्गाद्यकुरादिरपरपरिणामः फलइव पश्चात्काले प्रकाशमायातीत्यवश्यमाश्रयितव्यमन्यथा स्यते राम
गुरुणा गुरुरुपास्यत इति कर्मणि लो न स्यात तथा च द्विला दिग्भवस्यार्थे धातवः केवलं पप्यगुप दिश्यंते वस्तुतो विशिष्टक्रियावच ४९
नत्वात्सोपसर्गाणामेव धातुत्वं दृश्यते हस्तिसंग्रामयते सोपसर्गस्यैव सिसंग्रामयिषतीत्यट्। द्विर्वचनादिकं संग्राम इ युद्ध इति पा

ष्टसामर्थ्यात्॥ किंच॥ षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशासिद्धत्ववचनमवश्यमुपसर्गसंबंधं ज्ञापयति यतः पूर्वमुपसर्गसं
बंधे सत्यधीत्येत्यादौ ह्रस्वस्य तुकि कर्तव्ये एकादेशासिद्धत्ववचनमर्थवद्भवति प्राक्साधनसंबंधे तु तन्निमित्ते कृत्वा
अयेतरंगत्वादेव तुकि सत्येकादेशासिद्धत्ववचनमनर्थकतामावहेत्॥ प्रत्ययइतिनिर्देशाएवपूर्वोत्तरयोः प्रथमं कार्यमनंतरं
संधिरिति ज्ञापयिष्यति॥ नन्वेवं सुटः परादित्वं तथा च संस्कृषीष्ट संक्रिपते इत्यादौ संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ प्राप्त ऋसंयो
गादेर्गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति प्राप्नुत इति तदभावार्थमभक्तताभ्युपगता हात्रिकता सुट इति चेत्॥ एकाचश्च उपदेश इत्यत्रउप
देशग्रहणानुवृत्तेरुपदेशे संयोगादित्वाभावात् सुटि सतीटनभविष्यतिनित्यं कृद्रसीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेर्नित्यं संयो
गादित्वाभावात् सुटि गुणोऽपि न भविष्यति॥ नन्वभक्तत्वमेव कात्स्न्येग्रहणेन ज्ञाप्यत इत्येव किं नोच्यत इति चेत्॥ उच्यते॥ अभ
क्तत्वे संस्कोर्तीत्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातः स्यात् पदस्य सुटा व्यवहितत्वात् तिङ् इति पर्युदासस्य तिङः सदृशपदप्रत्यायक
त्वात् सुटश्चापदत्वात् प्राप्नोति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तु परिभाषा नास्ति हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येवं
तस्याः प्रपंचनात् तथा च वृत्तिकारमतं विचारणीयमिति दिक्॥ संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते॥ संस्कृतं तंत्रमिति॥ विनापि
खलु संबंधस्थानमानास्ति सत्कृतिं॥ सुधीरधीयीत कृतः काप्त्यं तःसुटः॥४॥७ क्रार्थः सगुणनिर्गुणं वा पि पर्यंकं चित्कृहमागतं॥
पुरस्कुर्वीतमतिमानप्रकृतिः प्रकृत्यंयेयथा॥५ अतिथिसत्कारे विशेष आपस्तंबेनोक्तः तथाहि॥ ब्राह्मणायानधीयानायासं

नमुदकं देयं न प्रत्युत्तिष्ठेदभिवादनाय वोत्तिष्ठेदभिवाद्य चेत् । राजन्यवैश्यौ च स्त्र्यभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्याद्दयास्येद
घादिति । इत्यस्य स्वस्य हरति प्राप्नोपि व्यसनेऽमहात । निलीनो पि किलोदात्त उदात्तं कुरुते परं । ६ । कुमारीत्यत्र कुमारशब्द
कारस्य प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तस्यापि त्वानुदात्ते ङीपि परे लोपे सति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति यस्मिन्ननुदात्ते उ
50 दात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्योदात्तो विधायकेनाष्टमप्रथमस्येन ङीबुदात्तो विधीयते तदाक्रमेणोयं सूक्तिस्तत्र यद्यप्यनु
दात्तो लुप्यते तथापि वर्णानां निलीनत्वाभिधानान्न च मुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र किमर्थमनुदात्त
ग्रहणं । यावतानुदात्त एवोदात्तलोपे परः संभवति न स्वरितोदात्तो हान्ते तद्धलीति यप त्यत्ययस्यतित्वात्स्वरितस्य परत्वगुदा
त्तलोपे संभवति तिकाव्यं । निघातस्य सर्वस्वराणामपवादत्वाद्यवा तद्विषयं परिहृत्य चोत्सर्गप्रवृत्तेस्तत्र स्वरिते विधेये प्रव
त्तेन निघातेन धाथादिस्वरस्य बाधनात् । न यानि चोतलोपयोः प्राप्तयोः ऽपरत्वाल्लोप एवेत्यपि वक्तुं युक्तं । उक्तविधपानधिग
। तोदात्तगुणस्येव वकारस्य लोपो प्रसंगानोदात्तलोपान्नावादिति प्रसिद्ध्यात मनुदात्तग्रहणं भाष्यकृता । वृत्तिकारस्तु त्र
नुदात्तग्रहणमादेवनुदात्तार्थमस्य घाताधिकारान्माहि धुद्दाता मित्यादो ऽहेमी लुङि · अनुपदेशादिति लसर्वसार्वधातुका
नुदात्तत्वं कास्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तस्य कस्मादीत्त्वकारलोपे प्राप्तमुदात्तत्वमाताभोतस्यस्यादाहो रिष्यमाणं न स्यात् । राम ५०
अत्र माङ् प्रयोगे ऽडागमनिवृत्त्यर्थो हि तु सति परस्मा घुदात्तं स्यात् । हिशब्दप्रयोगे हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः अत्र

यत्र प्रत्ययस्य उदात्तलोपस्तत्सर्वं विधिनोनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थः ताधिकारादृत्यस्य प्रसंगो यद्विषयस्मिन्ननुदात्ते पर
त उदात्तलोप इत्यस्य दीर्घादात्तस्य लोपं प्रति निमित्तत्वाभावान्न तत्रातिप्रसंग इति बोध्यं। ननु यथा देरुदात्तस्य दात्तं धीते त्यत्र इं धेतु
ङि. तास्यनुदात्तेत्स्वउदात्तत्वे सीयुट आगमत्वानुदात्तत्वेप्यान्नलोप इत्यायेन लोपेऽप्यसोरल्लोप इत्यकारलोपेऽप्यमत्रागमा
नुदात्तत्वस्य तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरेणबाधादुदात्तलोपे सतीकारस्योदात्तप्रसंगात् तेतोदात्तत्वमिष्य
माणं न स्यादिति चेन्न विदीधीविदिश्रमेभिलः सार्वधातुकानुदात्तत्वेनेति प्रतिषेधात्प्रत्ययोदात्तत्वमेव विंदाते खिंदाते इं
धीते त्यादौ तशब्दस्य सीयुट आगमत्वादनुदात्तत्वमेव भविष्यति ह्यय। मित्यादौ तु से व्याख्या अवयवे तप विति तययोनुदात्तस्येदि
त्रिस्यांतपस्याप उत्वोत्यनुदात्तयेऽजादेशो हि शल्काकारस्योदात्तस्य लोपादुदात्तत्वमादेशेऽपि प्राप्नोतितथाप्यपचक्षित्करणसाम
र्थ्याद्दंतोदात्तेत्वमेव भविष्यतीति दिक्॥ ॥प्रतिपत्तमनुत्पन्नस्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा॥ अनिवर्त्य किलोदात्तमुदात्तोऽडी प्रजायते
॥ क्रमादित्यादौ उदात्तमकारं निवर्त्य ङीबुदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तो भवति न तु सति तस्मिन्नित्यर्थः। वरुणस्येव साक्षाद्विर्वंतकस्ये
पपुज्यते॥ न वर्द्धयति पाकं चिदृषीका दमिवाश्रिते॥ ॥ यावनज्ञनादिनाधूरुषस्य वृद्धिः कं चिदाश्रितनवऊयतिस्वत्समानेनकरो
तिमाकस्योपपुज्यते न कस्यापीत्यर्थः। वरुणस्येतितत्र हष्टांतः यथा अग्निवरुणो देवता यस्य तदाग्निवारुणमित्यत्र तद्धि
ते सति देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धौ सत्यामीद्वृद्धेः सोमवरुणयोरित्यनेन प्राप्तमीत्वं बाधितुं वृद्धिमत्युत्तरपदे देवताद्वंद्वे अ

अग्नेरिकारः इद्वृद्धावपि विधीयते तथा वृद्धिर्वरुणशब्दस्य। अत माग्निशब्दस्यैकारं न वर्द्धयतीति स्यादिति ऋक्स्य न
कस्याप्युपपन्नतरस्य ष्ठीः। सद्यप्यग्निवरुणौ देवते विग्रहवाक्य एव प्राकृद्वृद्धेरित्वमिदग्नेरिति प्रसज्यते। तथाप्यपवादवि
षयत्वात् अक्रियवाक्ये न क्रियते लौकिके तु भवत्येवेत्वमिति दिक्।। स्फुरद्वृद्धिश्रिया हीनोप्याश्रयाय संयुज्यते। संनिधौ गौर
वं यस्य सोमस्योग्निरिवोचितं।। स्फुरंत्या वृद्धिश्रिया हीनोपि सातिशयप्रभुत्वहरेहितोपि मध्यस्थप्रभुत्ववानेव यस्याश्रय
णीयो यस्य संनिधौ गौरवं भवति यस्य तु संनिधाने न गौरवं सम हतापि प्रभुत्वेनाश्रियतो नाश्रयणीयः। यथा सोमशब्दस्य वृ
51 द्धिहीनस्यापि संनिधौ अग्निशब्दस्य गौरवमीदग्नेः सोमवरुणयोरित्यनेन दीर्घीकारविधानाद्भवतीति स एवाश्रययोग्यो न तु वृद्धि
युक्तो वरुणशब्दः आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेत्यादौ तत्संनिधाविद्वृद्धावितिकृत्स्यैकारविधानेन दीर्घतयाभावस्य गौरवस्य
निवारणादिति दिक्।। नवीनाय न सुहृदो न हि जानव बाधवाः। संज्ञामात्रफलं पुंसस्तद्राजत्वमजादिवत्।। ७०।। जनपदशब्दात
न्नियादञित्यजादयो ये प्रत्ययास्तेषां तद्राजवं यथा तितेतद्राजा इति सूत्रेण विधीयमाना यथा अववदार्थमस्मात्तद्राजसंज्ञा
मेवं फलं यस्य तादृशं भवति तथा पुंसस्तद्राजत्वं राजेति व्यासंज्ञा तत्फलमेव न तु दानयोगादित्यस्य फलमित्यर्थः। तावता राजेति त
न्नक्रूरशब्द एवं संपन्नो ऽस्यादिशाहवन्ननुदानयोगादिहीनिप्रातिपादनात प्रकृतिरंजनाघद्दीप्रतिपादनाद्वा तस्य पौगिकत्वमित्यु राम
र्कं भवति। भागपेविनायतः अश्रद्दादातव्यमर्थिनः स्खलस्यंते। तथा च महाभारते। न विना कृतपुरप्राणानां नराणां महतामपि। नीर्णयेतान्नुप ५१

पद्यंते अद्भ्य इत्यत्र मृत्पिंड इति। अत्राह शतेनेद मुक्तं भवति। अंगस्याप्यत्व भोगेव हलत्व पत्वान्यंगा इत्यादेत ङ्गाजस्य बहुषु
ते नैवाश्रियामिति तु विधानाद्यथा तद्राजसंज्ञाया: फलं लोप एव नान्यत्र यात्र युरुषे तद्राजसंज्ञायो नाशय एव फलं नान्यदिति।
ननु द्योतेज्ञस्य बहुषु ते नैवाश्रियामि लत्र बहुक्षित्यनेन सीमोमी मसे नइत्यत्रे वसं लेकदेशग्रहणात् बहुवचनग्रहणो बहुवचने
जसादेपरतस्तद्राजस्य लोप इत्यर्थः तथा चातिक्रांतो गार्ग्यानेत्यंग इत्यादौ वंशो स्मआगतो रुप्य इत्यादौ च बहुवचनपरत्वाभावात्
लुङ्· स्यात्। न च शसमेवाश्रित्यां तरंगत्वात्सर्वं तद्राजस्य लुक् क्रियते इति पुक्तं वक्तुं॥ अंतरंगोपि विधिर्बहिरंगेण लघुपो बाधतु प्रा
पति दिक्प्योरिति लुका बाध्यत इति तवायंत्व दीपस्य व पुत्र स्व पुत्र इत्यादा वेकवचने व चीमान यो मंपर्येतयोषु घा द स्म हे: प्रत्ययो
त्तरपदयोश्चेत्यनेन त्वसमादेशविधानेन ज्ञापनात्। न च प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वं लभ्यं न लुमतांगस्येति निषेध लुपदंग
स्य श्राहमंग मनोगं वा तस्यैव। प्रकृते तद्राजलुक् प्रत्ययमात्रस्य कार्ये नंगस्येति वाच्यं पंचभिर्गार्ग्यैभिः क्रीतः इत्यत्र क्रीतार्थस्या
हीयस्य ठकोः [illegible] स्यैव। प्रकृते तद्राजलुक् प्रत्ययमात्रस्य कार्ये नांगस्ये व्येर्थ एवेति लुकि लुक तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्यय
लुकि प्रत्ययलक्षणेन निसमाश्रित्यं यज्ञो श्चेति प्राप्तस्य लुकः प्रत्ययमात्रकार्यत्वेनांगकार्यत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणे निषेधाप्र
वृत्तेः पंचगार्ग्य इति प्रयोगप्रसंगात्। किंच। यदि बहुवचनेपरतस्तद्राजलुक् तर्हि अत्रेरपत्यानि बहूनि त्रयपद इत्यत्रे तश्चानि
त्र इति ढकः कित इत्यतो दात्तस्य तद्राजस्यानुदात्ते जसि लुकि सत्यनुदात्तस्य वपदेशो दात्तलोप इत्युदात्तत्वं जसः प्रसज्येः

ता गार्ग्य श्च वात्स्य श्च वाजप्य श्च गर्गवित्स्या आ इति द्वंद्वे चैने केकस्मात तावद्भवचनं यद्व समासाद्यत्पत्त्रं तदेत्याहे वन सर्वेभ्य स्त्रया च तस्मि
न्निति नि दिष्टइति परिभाषो पस्थाना त्यवहितस्य लुक्कथं स्यादिति चेत । अत्येगाइत्यादो हि स्वर्थेवा क्येय छ्मादिद्व क्षवचनं तस्मिन्त्रे
वप्रत्ययलक्षणेनपरे तद्राजलुक्नविष्यन्ति । नलुमते त्य पंचेण गीइत्यप्येवे ष्टत्वात । अंगरूप्य इत्यादोवशसमर्थान द्धितोत्पत्तिर्नेप्रा
तिपदिकादिति द्वंत्यथेवाक्यगतेवबहुवचनमाश्रित्यतद्राजस्यलुकस्यादृद्वंद्वे च युगपदधिकरणविवक्षायां द्वंद्वो भवतीति सर्वे
षांव कपत्वाद्वंद्व बहुवचनं प्रत्ययलक्षणेनपरमितिलुभवषातितद्राजस्येतिनदोषः । नन्वत्रयइत्यत्रो दात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंगदोषो
र ऊवचनेपरे ऌ कि द्वौ र इति चेत । अत्र तर्हि प्रत्ययपा ये वकुत्वेलुक । तत्रात्येगोग रूप्य इत्यादो गर्गवित्सवाजा इत्यादो द्वंद्वे
च सर्वेषा बहुत्वेष्टत्रिलात सिद्धं ॥ अत्रयइत्यत्रजं शिपरतउदात्तलोपाभावात न तन्नि हन्ति स्वरः । अवश्यं प्रत्ययपाघिबहुत्वेलुग
पमा स्येपोबहुवचने परतो लुगित्याश्रीयमाणे त्वद्वि यामितिन बहुत्वं स्यात । अगपः ङ्कि परइत्यादो ङ्कीप्रत्ययेन व्यवधाना
त्वबहुवचन परत्वाभावादेवाप्रसंगात पाचाद्वियामितिवचनाद्द्र अविस्त्वर्थग्रहणंननु अविध्वस्याप त्यानिवक्षः ङ्किय इतिद्व
हेतकोसलाजादादिस्त्रेनेन अडिञ्यञ्व्याबितिवाप्येकदेशो तस्यां तवक्षावाघवधायकत्वाभावांदावष्टाइत्यत्रलुकः प्रसंग इतिव
ऊवचनपरत्वप ऌ प्यद्वियामितिव बहुत्वमितिचेत । अव ः परस्मिन्नित्यादेशस्यस्यानिवक्षावाघवधानमेवेत्यर्थग्रहण
एवाद्वियामित्यस्य सार्थकत्वात । ननु विदस्यापत्यानिव हूनि विदाविदानामपत्यं माणवकोवेदइस्यत्रतादृत इजितिष्टवाप राम ५२

त्यइञितस्य। पक्षे त्विदार्षि ञित इति लुकि गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु त्यन्नत्वाद्युवापत्यविवक्षायामेकत्वादिविशिष्टेर्थे संक्रान्तावपि त्र
थिपक्षे लुक प्रसङ्ग तेन च लुक्तेपि युवप्रत्यये प्रत्ययलक्षणेन गोत्रे लुगचीत्यजादावलुकस्यादिति वाच्यं। वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाप्र
तिषेधात। प्रत्ययपक्षे तु बहुवचन परत्वाभावेन दोषाभावादिति चेत। प्रत्ययपक्षेपि प्रत्ययलक्षणेन विदानामपत्ये दइत्याद्येव बहुवचने
परमिति भयोरपि पक्षयो गोत्रे लुगचीत्येवालुगन्तु पगन्तव्यः। ननु वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्याञादिस्त्रेतिचेत। उच्यते। यत्का
र्ये वर्णा। रूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं नापाति यथा गोहितमित्यादि एवाद यत्त तद्धय्यप्यात्वणाहइमिती मागा
मोहलादिपि त्साविधानुकप्रत्ययाश्रयत्वादत्र णो ड्स्य त्रप्रवर्त्तते तथाजादिप्रत्यये अपत्वा हो त्रेलुगचीत्य लुकप्रत्ययलक्षणेन प्रव
र्तत इति। अथ वा गोत्रे लुगचीति विषयसप्तमी। तेन युवप्रत्यये विषयीभूत एव लुकः प्रतिषेधः। नन्वेवमप्यर्षिपक्षे वेदस्यापत्ये बहवो
माणवका विदा इत्यत्र लुक् प्राप्नोति अभ्यो बहुत्वे हत्यभावात। तथा गार्गीवत्स्या जाइति द्वंद्वेपि तद्धित उत्पत्तिर्दशायामेकेकस्मिन्नर्थे
उत्पन्नो न बहुत्वे हित इञो यो बहुषु यञो बहुषु त्वप्राप्तानो लुक् प्राप्नोतीति चेत। प्रत्ययग्रहणलक्षणपरिभाषया तदंतग्रहणात द्व
जंतमेजंते च पक्षद्वयेपि सर्वे दोषाभावात। नन्वेवं कश्यपस्यापत्ये स्वेकाश्यपे विदाघञकाश्यपइव काश्यपस्य प्रतिकृतयः काश्यपा
इत्यत्र प्रतिरूपके इवार्थे साहश्ये यत्यातिपदिके ततः कन्विधायके न इवे प्रतिकृतादिति कनोत्र पश्चादिपत्येणामिते पर्ष्णाविकार्ये
तस्मिन्नभिधेये कनो लुप विधायकेन जीविकार्थे चापण्ये इति देवपथादिभ्यश्च अस्य कनो लुप विधायकेन देवपथादिभ्यश्चेति

सूत्रेति शिवो विष्णुरित्यर्थी मुदुर्गो धन इति चित्रकर्मणि गरुडः कपिरिति ध्वजेषु इवे प्रतिकृतौ विहितस्य कनो लोप सिद्ध्यर्थे
वपथादिष्वर्थीषु एकज्ञानार्थीमु चित्रकर्मध्वजे ष्विति पाठाद्वा लुपि तदंत स्य बहुषु वृत्ते रत्रो लुकप्रसंग इति चेत् । यञ । यञञो श्चेत्यत्र य
स्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते तेनापत्यबहुत्वे लुगित्यर्थो लभ्यते कृति बहुत्वे पत्नीमानस्यागोत्रत्वम्लु ॰ म विष्णुतः । नन्वे
वमपि त्र्यांगस्य प्रतिकृतयो बह्व्यो मा इति तद्राजांते बहुषु वर्त्तते इति लुक्प्रसंगः । न चात्रापि गोत्रग्रहणानुवृत्त्या समाधानं शक्या
भिधानं यस्कादिभ्य इत्यतः पूर्वस्मिंस्तद्राजलुकि तदनुवृत्तेरभावादिति चेत् । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति तेन वग्रहणं त्रियोवां
गोपेषां ते प्रियपवां मा इत्यत्र बहुवचनपरत्वात्प्रागस्य लुको निवृत्तये थांग्रहणापक्षे न कार्यं तद्राजस्य बहुषु वृत्त्यभावादेव लुक्प्रसंग
भावात् । ततश्चातिरिच्यमानस्य तेन वग्रहणस्यायं पक्षेयमर्थः । यस्मिन्नर्थे लुक् सा कप्रत्ययप्रत्ययत्र क्षेनैव वचे त्कृतं बहुत्वमिति तत
था त्र्यांगस्य प्रतिकृतयस्त्र्यंगा इत्यत्र प्रत्ययस्यापत्यार्थत्वस्यत्रः प्रतिकृति कृतं न बहुत्वमिति न लुकः प्राप्तिः नन्वेवं काश्यपस्य प्र
तिकृतयः काश्यपा इत्यत्रापि तद्राजलुकः प्राप्ते स्तेन वग्रहणेनेति वारकेस तिकिं गोत्रग्रहणानुवृत्तिर्निवारिकेत्युक्तमिति न
श किंतु मुचितं । जनपदशब्दात्स्त्रियादृञ्जित्यादिभिः पूर्वमुपक्रान्तानामेवाजादीनां तद्राजा इति तच्छब्देन परामर्षो हि एम
द्यञादौ परस्मिं स्तद्राजसंज्ञाया अभावादतएव यञञोश्चेति लुगारंभस्तत्र तेनैवेत्यस्यतदात्ये नेत्यर्थो बोध्यस्तेनोग ५३
स्यापत्यानि बहूनि गावेदसीपत्यानि बहूनि विहा इत्यत्र अनंतादत इति राप वृत्तिपार्षिन्नितो भूनि स्तुगणि ञोरिती ञोलुकिय

53

घपि गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृतं वृद्धत्वं तदाप्यपत्यतया युवा तज्जातीय इति भवति लुक्। गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ता गार्ग्यदेवदत्तयज्ञद
त्ता इति द्वन्द्वे लुग्लोपभाक्प्रत्ययाधिकृतं न वृद्धत्वमिति लुगभावः। भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इत्यत्र तु यद्यप्या
ग्रायणे नडादिफको लुगभावाल्लोपिभिरेव न कृतं वृद्धत्वं तथाप्यपत्यतया तज्जातीयत्वमस्तीति तज्जातीयकृतवृद्धत्वे लुग्भवति
। नन्वेवं गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्च गार्ग्यकाश्यपगालवा इत्यत्र गालवस्याणो लुगभावेप्यपत्यतया तज्जातीयत्वम
स्तीति लुक्प्रसंग इति चेत्। भृगुवत्साग्रायणेषु नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशाद्व्याह्लोप्यलोपिरि
भिरपत्यप्रत्ययैः कृतवृद्धत्वे विकल्पो न विष्यतीति दिक्। श्रुतिरपि ब्राह्मणं नोपरितोषं जनयतो राज्ञो महान्तमुत्कर्षमाह।
स इत्क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इडा पिन्वते विश्वदानीं। तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति। ब्रह्म
ब्राह्मणो यस्मिन्राज्ञि सति पूर्व एति प्रथमं पूजाभाजनं भवति स स्वे ओकसि गृहे सुधितः सर्वकामैस्तृप्तो वैरिभिरपरिभू
तः क्षेति निवसति इला पृथ्वी विश्वदानीं सर्वकालं तस्मै सर्वरसैः सन्तोषं जनयति। विशः प्रजाः स्वयमेव नमन्तीत्यर्थः। अप्र
तीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या। अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः। अस्यैवं अवनं पा
लनं इच्छते ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यो वरिवो वाञ्छितं करोति स राजा परैरप्रतीतोऽपरिभूतः सन् प्रातिजन्यानि वैरिसंबन्धीनि धना
नि तथा या इति पानि स्वजन्यानि सजन्यान्यपि धनानि संजयति लीलयैवोपादत्ते तथा तं राजानं देवा ब्रह्मेन्द्रादयोप्यवन्ति रक्षन्ती।

स्पर्धेःस्मृतिरपि ब्राह्मणान्वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान्। तत्र वर्षति पर्जन्यो न्यपति यत्र पूजयेत्। विद्वद्भ्योन्यान्यविद्वांसो
पेषुराष्ट्रेषु भुंजते।। तेषु वृष्टिर्न देवाः नेमहद्भयं जायते भयमिति। चतुर्थे प्रथमे शारद्वशुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु। गोत्र इत्ये
व शारद्वत शुनक दर्भ इत्येते भ्यो गोत्रे पत्ये यफक प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रायणेषु प्रत्ययविशेषु। शारद्वतायनो भव
ति। भार्गव श्चेत् शारद्वतोन्य इत्यादि। अथ स चतुर्थे नोदात्त स्वरितोदयम गार्ग्य काश्यप गालवानां। उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य
वा अनुदात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति प्राप्त स्वरितो न भवति। अगार्ग्य काश्यप गालवानां मतेन। उदात्तोदय उदात्त
पर इत्यर्थः गार्ग्यस्त्वत्र गला घकदा हरणानि। तत्र शब्द आघका त्रः द्विनाप वतुर्थो एप क्षत्रिया र्षजितो यूनि लगुणाणि जोः एषा
दयो गोत्रे प्रत्ययाः एषेंतात् क्षत्रियगोत्रात आर्षीत। जितश्च परयो रतिञ्जो यूनि लुग्भवति। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां
। ते त द्राजाः अञादयस्तद्राजसंज्ञा इति। चतुर्थे प्रथमे तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य स्त्रीलिंगस्य लुग्भवति
। तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति अंगा वंगाः प्र ह्ह स्यांतिके स्थेयं पूर्वे रीत्या न धीमता। कर्त्रीपि एवं तस्य बुध्याद्वेः कर्मोभू
पेयतिष्ठति।। १।। धनंजय प्रभुत्वादिनाद्वो ववशात्स वृद्धिंगमितो यो मित्रादिरुत्तं इति के पूर्व रीत्यां चतुरेणानस्वेय मेवर्द्धितो राम
यो राज्ञातदं तिके चनामात्यादिना पूर्वरीत्या स्थेयमित्यर्थः कर्त्रेति।। अएवं तस्य बुध्याद्वेः कर्त्रीपि एवं तता पाप्रह्वधिगत ५४
स्य बुध्याद्वेरं ति के कर्मीभूय तिष्ठते केवलस्य पक्षस्यं निधीव सकलं कारक प्रयोक्ता कर्ता तया भूय वितेस्य तस्य संनिधौ प्रयो

ऽपतामेवाबलसंबलंबतेनतुप्रयोगकतामित्यर्थः।यद्यपिबुध्यतेमाणवकोधर्मंबोधयतिमाणवकंधर्मंइत्यादौगतिबु
द्धीतिसूत्रेणकर्तुःकर्मसंज्ञाक्रियतेतथापिपूर्वमपरिवितस्यापिउपदितस्यसंनियोगेनस्यात्तस्यभाविःकृयीदितिदर्शयितु
मिवकर्त्रीकर्मत्वमुरीकृतमित्यलत्वेऽस्मानिहिते।ननुपदिनतत्रमाणवकःकर्त्रीतदाकर्तुरीप्सिततममितिधर्मस्यकर्मसं
ज्ञानस्यायथामाषेषुअश्वंबध्नातिइत्यत्राश्वस्यसंप्रतिकर्तृत्वाभावादीप्सिततमानामपिमाषाणांनकर्मसंज्ञेतिचेत्।उ
च्यते।णिज्नुत्पत्तेःपूर्वंप्रकृत्यर्थेतस्यकर्तृत्वेतदानीमेवचासौधर्मंकर्मकेबोधेप्रयुक्तः।धर्मंबुध्यस्वेतितितदोपस्थाप्यमवस्था
पांकर्मधर्मस्तस्यानकर्मप्रमाणवकः।किंतुकर्त्रीपस्थाप्यतावस्थायांकर्ममाणवकस्तस्यानुधर्मःकर्मितत्कर्मकबोधेप्रयुज्यतइति
प्रकृत्यर्थएवतस्यकर्मत्वात्इतिहेतवेगतिबुद्धिरितिसूत्रंनारंभणीयं।यावताप्रयोजकव्यापारविवक्षायांप्रधानभूतेनतेनाप्य
मानेमाणवकेप्रहृत्ताकर्मसंज्ञाप्रकृत्यर्थेस्यात्।आदंतरंगतयाप्रथमप्रवृत्तामपिकर्त्रीसंज्ञांबाधित्वाप्युत्सर्वेदृहतएवेतिचे
त्।।सत्यं।प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्ययदिकर्मसंज्ञाभवति।तद्गत्यर्थादीनामेवनान्येषामितिनियमायायमारंभस्ते
नपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्रथमप्रवृत्तायाःकर्तृतायाःअनपायात्तृतीयायाएकावस्थानमिति।यथोक्तं
गुणंक्रियायांस्वातंत्र्यात्प्रेषणेकर्तृतांगतः।नियमात्कर्मसंज्ञायास्वधर्मेणाभिधीयतइति।कर्तुःस्वधर्मस्तृतीय।ननुप
याकर्तृसंनिधौकरणादीनांनास्तिस्वतंत्रत्वंतथाप्रयोजकसन्निधौप्रयोज्यस्यपारतंत्र्यात्।कर्तृसंज्ञायाअप्रसंगात्

तीयान्नाप्नोतीति चेत् । प्रयोजकस्य त्रिधा वपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातंत्र्यस्य क्रिया सिद्धेः स
त्वात् । अथ याचितारं नहि देवदेव मद्रिः सुताषां हापयितुं शशाक स त्र तु सुतां प्रति न किंचिदुद्दाह विषयं ग्राहयितुं बोधयि
तुं शशाकेति व्याख्यायां बुध्यर्थत्वात्सिध्यति । ननु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव किमिह कर्मशब्देन क्रियाग्रहणमु
55 त शब्दकर्मणो इत्यत्रेव साधनकर्मग्रहणं तत्र प्रथमे शब्दक्रियाणामित्यर्थः स्यादादावक्ष्यति पुत्रं देवदत्तो कायपति पुत्रं
देवदत्तेनेत्यादावतिप्रसंगः शब्दायते देवदत्तः शब्दाययति देवदत्तेनेत्यादौ तु शब्दलक्षणस्य कर्मणो ऽभावात् कर्मांतरा
भावाच्च । कर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसंगः शब्दोपलब्धिरूपार्थे वर्तमानानां शृणोत्यादीनामशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोकं
देवदत्तः श्रावयति श्लोकं देवदत्तमित्यादौ कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं । न च बुध्यर्थत्वात्तत्र सिद्धिः शृणो
त्यादीनां ज्ञानमात्रवचनत्वबुध्यर्थत्वाभावात् । द्वितीये तु शब्दो येषां साधनं कर्मेत्यर्थः तत्र जल्पति पुत्रं देवदत्तो जल्पयति
पुत्रं देवदत्तमित्यादौ कर्मसंज्ञा न स्याज्जल्पत्यादीनामशब्दकर्मत्वात् इति चेत् सत्यं । उभयोरपि दोषसद्भावात्रैकोपि न
पक्षस्यानिर्णीतः किंतु कैयटेनोक्तं क्रियाग्रहणे गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थकर्मवाणामित्येवसिद्धत्वाच्छब्दकर्मे राम
ति कर्मग्रहणमनर्थकं स्यादिति तत्साधनकर्मग्रहणं इत्येषणे वपवृत्त्याश्रीयते इति तत्र पुत्रादिकर्मणां जल्पत्या ५५
दीनामुपसंख्यानमेव कर्तव्यं । श्रोत्रादिकर्मत्वे तु शब्दकर्मत्वादेव सिद्धिः प्रदिदाशिषद्वज्जल्प ज्ञानविशेषवचनत्वादप

रूप तर्कः। कार्षापणोदर्शीयतिरूपतर्कं कार्षापणमित्येतत्सिद्धये दृशेरणुपसंख्यानं। यदि वा ज्ञानमात्रवचनो दृशिस्तर्हि बुध्यर्थ
त्वादेव सिद्धं। तर्केचिज्जल्पयनमपि वचनेन बोधनं जल्पतिवचनेन बोधयतीत्यर्थः। तथा च तत्र बुध्यर्थत्वादेव सिद्धं। न च बुद्धि
रस्या बोधनाचान्येति वाच्यं। बोधनायामुपसर्जनीभूतायामपि बुधेः सत्वेन बुध्यर्थतायाः सत्वात्। उपसर्जनीभूतोपि गत्यादिरर्थोऽत्र
गृह्यते नो चेद् दर्शिकर्तृत्वाणिग्रहणमनर्थकं स्यात् घटनो गत्यार्थादीनां एवं तानां कर्तुः कर्मसंज्ञा मा भूदित्याणिग्रहणं यदि वोपसर्ज
नीभूतगत्या तत्र न गत्यार्थता तदा विनाप्याणिग्रहणं गमयत्यादि गत्यर्थत्वाद् णिग्रहणं सार्थकं न स्यादिति। वस्तुतस्तु रूपत्किं
चिज्जल्पयति तमनोज्जल्पयतीत्यचेतनैव विषये बोधनाया अभावाद्वेतनविषय एवेदं संभवतीत्यपसरे रूपानमेवयुक्तं। अक
र्मकाणामित्यत्र कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो बोध्यस्तेन मासमास्ते मासमासयति देवदत्तं। गोदोहे
मासयति क्रोशमासयति कुरूनासयति देवदत्तमित्यादौ कालादिकर्मणा सकर्मकत्वेप्यकर्मकत्वनिबंधनः कर्मसंज्ञा
।सिद्धा देवदत्तो। मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लकारः सिध्यति। मासश्चास्यते देवदत्तेनेति मासे कर्मण्यपि लकारो भव
ति। नन्वकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणां कथं। न च कालादीनां सर्वदा सत्वान्नेतरकर्मकत्वं प्रक्ततेव ऋमिति वाच्यं। तेषा
मपि विवक्षायां तस्य चतुर्वचनत्वादिति चेत्। अत्यंकत्वं प्रक्ततेव ऋमिति वाच्यं। तेषामपि विवक्षायां तस्य चतुर्वचनत्वा
दिति चेत्। अत्यन्ताविद्यमानकर्मणामेवाकर्मकग्रहणेन ग्रहणं न त्वविवक्षितकर्मणां। तथा सति पच्यादीनामपि तदविव

तत्कर्मणां। तथासतिपचादीनामपितद्विवक्षयासामकर्मत्वनिर्वचनकार्यप्रसंगः। नवपञ्चादिवद्दानतदृशयणाम्रक 1
पकर्मकत्वमितिवाच्यं। धात्वर्थनामकर्मणाकाङ्क्ष्यपदार्थत्वात्तत्रचक्वचित्कर्मसंबंधेदर्शनेनसारूप्यात्तएवेतइतितत्वेप्रत्यय
विषयानांकर्मकत्वव्यपदेशभाजोभवंतितथाचात्यंतनमविद्यमानादिकालत्वंकालादिकर्मणः कापिनशक्यवचनमि
56 तिसामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तकर्मनिषेधः किंच। अकर्मकस्थलेंतरंगस्यद्रव्यकर्मणएवनिषेधोनवाह्यस्यकालादिकर्मणः
अंतरंगत्वंतुद्रव्यकर्मणाक्रियायाः अथमैमसंबंधात्परिमाणादिज्ञानार्थेपश्चात्तः। वालसंबंधइतितस्यवाह्यत्वमिति
दिक्। प्रथमचतुर्थ्योगतिवुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणौ। अर्थशब्दः प्रत्येकंअभिसंबध्यते
। गत्यर्थानांबुध्यर्थानांप्रत्यवसानार्थानांचधातूनांतथाशब्दकर्मकाणांकर्मकाणांवाणयंतानांयेकर्तासणयंतानां
कर्मसंज्ञोभवति। गच्छतिमाणवकोग्रामं। गमयतिमाणवकंग्राममनीवह्योःप्रतिषेधः। नयतिभारंदेवदत्तः नाययतिभारं
देवदत्तेनयद्यपिदेशांतरप्रापणवचनोवहिर्निगपत्यर्थइतिनगतिहिंसार्थेभ्यइत्यत्रभाष्यकारेणोक्तंतथापिगुणभा
वेनागतिगतिःप्रतीयतइतिप्राप्तप्रतिषेधः वहेरनियंतृकर्तृकस्येतिवक्ष्यामीतिचोपक्षेपः वाहयतिपवानवलिवर्दान राम
अत्राणोवलिवर्दाः कर्तारोण्यंतेतुनियंतासारथिः कर्तातत्रनिविधोरितिप्रतिषेधस्यप्रतिषेधाद्विधिरेवभतिवुभ्यर्थः ५६
वोधयतिमाणवकंधर्मंप्रत्यवसानमभ्यवहारः भुंक्तेमाणवकंदनंभोजयतिमाणवकंओदनं। अदिखाद्योःप्रतिषे

धः। आवलिपतिं माणवकेनोदानं। स्वादपतिमा माणवकेनोदानं। मन्त्रे रहिंसार्थस्य प्रविषेधो वाक्यः। मन्त्रपतिपि
डो देवदत्तः मन्त्रपतिपिडो देवदत्तेन। गत्यर्थादिषु प्रत्ययेण हेतुमणिकए वसं भवाद्धेतुमणि चो दिधि रिति प्रतिषेधोपि
प्रत्यासत्ते: क्रत्ये वन्याप्य इति कुरो लिलिजंतो प्यणं तएवेति न द्वैः आशि: हिंसार्थस्य लुभ मन्त्रपतिवलीवर्दौ न सस्य मिति द्वेत्रस्यानोस
स्यानो भक्षणे हिंसा भवति। अशोह घासस्या वा चेतस्या भ्युपगमात्॥ परकीयं च भक्षणे यतो हिंसितो भवतीति हिंसो भोभक्षणे वा भवति
वर्त्तते। शब्दकर्म॥ अध्यापयति माणवकं वेदं। अकर्मका आसयति देवदत्तमिति दिक्। गणपतिनोपकारश्च धर्मानासंबं
ध॥ कर्त्तापि कार्य ते चेणएवं ते कार्य्य तइति करः क्रियत इति चार्थमाश्रित्य सूक्तिः। प्रवर्धमाना धर्मितः कं न ये तिनी ननीचतां। न
पतित्पं तनुवृध्यपी स्वतंत्रं वरतंत्रतो॥१३॥ तंत्रशब्दः प्रधानवचनोपि दृष्टः स्वआत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स स्वतंत्र इति प्रधानभू
तो स्वतंत्रशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्कारकाधिकारे क्रियाविशेषयेस्वातंत्र इति प्रधानभूतो स्वतंत्रंत्रशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्का
रकाधिकारे क्रियाविशेषपेस्वातंत्र्यं ग्रहणं क्रियायां स्वतंत्रं प्रधानभूतं कर्त्तारमपि कर्मभावापादनेन परतंत्रतां नापतीत्स
र्थः। ननु कारकांतरतिरस्कारेकथं कारं क्रियामाहेतुं मलं कर्त्तीपितत: कथं प्राधानपतीत्यर्थः। ननु कारकांतरतिरस्कारेक
थं कारकं क्रियामाहेतुमलं कर्त्तीपितत: कथं प्राधानवाच्यो युक्तिरस्त्वेतिचेत्। अत्रोक्तम भियुक्तैः प्रागन्यतः शक्तिलाभात्न्य
ग्भावापादनादपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिषेधे प्रविवेकपि दर्शनात्। आकारहृष्युपकारित्वे

स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यत इति। करणादिशक्तिसुक्तिः काष्ठादेः कर्त्रा प्रवर्तितस्य कर्तृत्वस्य प्रागेव शक्तिमत्त्वात्। स्वम्भावः करणादेः
कर्तुः संनिधौ। कर्त्रधीने कर्तुराख्येत्यादौ च प्रविवेकराणां धर्माभावे केवलः कर्ता दृष्टो नैवं करणादीनि तथा चाराद्दृष्टपक्वोदिर
त्वे तरस्य तमा फलसिद्ध्युपकारित्वे करणात्तद्व्यनुप्रवेशाभावेऽप्युक्तरीत्या स्वातन्त्र्यं कर्तुरित्यर्थः। वस्तुतस्तु अगुणसावेन प
57 दार्थो व्यापादो धातुनोपादीयते। स कर्तेति तदेव स्वातन्त्र्यम् एवं च रथो गच्छतीत्यादावचेतनेनानुपपत्तिः स्थालीपचतीत्यादिप्रयोगो
पपत्तिश्चेति दिक्। बुध्यर्था धातवो विधीमंतो वाच्यत्वेन धियः सत्वादिति दिक्। पुरस्काराभ्ययोगप्रश्चेति रस्कारं क्वचिदतः। तथा हि
तद्धितो भूत्वा वक्रुचितं देता ।१४। हितो हितकारीतस्य हितद्धितोऽयेन तिरस्कारः कृतस्तस्य हितवाकारीव लोके भूत्वा न्यचितेत। वक्रु
मुचितं यत्तद्धोपयुणादितं देवं वदेत नकुतदीपदोषान्कीर्तयेत्। अपि स्वतिरस्कारो। देवं नेचापमानं च मचेति सात्त्रप्रकाशये
दितिन्यायादित्यर्थः। तथा कृते सति तत्क्षणे सोऽपि लज्जितो भवति पुरस्कारे सादराधिपं दधातिलोका अपितु ष्वं तिमाना
पमानसाम्येन सीता वतिरापि परितुष्यतीति भावः। वक्रुवदिति। यथा वक्रुचपरस्य यः प्रत्ययः परश्चेति वचनात्पुरस्कारयो
ग्योऽपि विभाषासुपो वक्रुव्युरस्ता दितिवचनात्र पुरस्कृतो यदापि प्रकृत्यात्तथापि तद्धितस्तद्धितसंज्ञो भूत्वा वक्रुपडरित्याद
वीषदसमाप्तिरूपमनुचितमर्थे चिसदेत्यर्थः। ननु प्रकृतपामहाविभाषयो च वक्रुचामुक्तेवाक्यसिद्धो किमर्थे विभाषासुप राम
इति विभाषाग्रहणमिति चेत्। उच्यते अक्रियमाणे विभाषाग्रहणे तिङन्तेभ्य अवकाशान कल्पादीनानवकाशो वक्रुवच ५७

मावाधाता। यितिविभाषाग्रहणं सुपग्रहणं तु पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङः। तावत्तिङश्चेत्यनुवृत्त्या यथाकल्पादयः सिध्यंति तथा
बह्वृजपि तदनुवृत्त्या ततो मा भूदिति ङ्याप इति ज्ञेयं। ननु तिङश्चेति निवर्त्तनीयमिति चेत्। अप्रत्ययसर्वनाम्नामित्यप्र
चकीत्यादिसिद्ध्येतस्यावश्यमनुवर्त्तनीयत्वात्। नन्वादिसुबग्रहणं क्रियते तदा बह्वृश्बह्वृत्त्वत्स्वं तस्य बह्वृचि वीक्षीय मान
मतो हातत्वे जसः प्रसङ्गे तपटुशब्दोकारस्य चेष्यत इति चेत्। बह्वृचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसं
ज्ञायां पूर्वोत्पत्रायां विभक्तेर्लुकि पटुशब्दोकारस्योदात्तत्वे चितः प्रयुक्ते बह्वृकजर्थमिति वचनात्भविष्यति न च तत्राप्रत्यय इ
ति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः समुदायात्सुपो विधानाभावेन प्रत्ययान्तत्वाभावात्। यावत्समुदायस्य संज्ञा मा ततो विभक्तिरप्योत्पत्र
त्वान साप्रकृत्यवयववदिति न तस्योदात्तत्वप्रसंगात् न च कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासग्रहणस्य समासस्यैव प्रातिपदिकसमुदायस्ये
ति नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन संज्ञा
निवर्त्तते इत्यप्रत्यय इति प्रतिषेधेन ज्ञापनात्। अन्यथाप्रत्यय इति प्रतिषेधेन ज्ञापनात्। अन्यथाप्रत्यय इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्
विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्त्विति तु ग्रहणं पुरस्तादेवस्यैव भवति तीन यमार्थे तेन प्रकृतिगतेरेव लिंगसंख्ये बह्वृगुणे ज्ञाते स्ये च
मादौ भवतः ननु ईषदसमाप्तिः प्रकृत्यर्थविशेषणं तेन ईषदसमाप्तोऽयं प्रातिपदिकं तस्मात्स्वार्थे कल्पबादय इत्येषां बह्वृचः
स्वार्थिकत्वं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्त एवेति किं तु ग्रहणेनेति चेत्। सत्यं तु ग्रहणं कुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयत्य

तिवन्निते अपि स्वार्थिकालिंगवचनानीति। ज्ञापनप्रयोजनं च गुडकल्पा द्राक्षेत्यादिप्रयोगसिद्धिरिति दिक्॥ एकेनावमतो पि
स्वोचितमन्यत्र याति सत्कारं। संख्यावानेकत्वमुपैवाच ज्ञातोऽध्यर्धस्सुद्व इव। १५॥ संख्यावानपि डितः केनाप्याविवेकवचना
चेदवमतो न सत्कृतस्तर्हि न खेदस्य वशमात्मानं नयेद्यावतान्यत्र केपि विवेकवशंगताः संतिसेतस्त्वेऽस्यस्तु योग्यं पू
जामधिगच्छेदेव। यथा संख्यासंज्ञावानध्यर्धशब्दः संख्याशब्दाद्द्वितीयमानेनैकत्वमुपावज्ञातोऽयद्यपि तथापि संख्या
58 वत्त्वात्कन्नादिकार्ये संख्योचितं प्राप्स्येदेवेत्यर्थः। नन्वध्यर्धशब्दस्य संख्यात्वात्स्यादेवैकत्वमु जिति। तदेव त्राउच्यते। अध्यर्ध
ग्रहणं च समासकन्विध्यर्थमिति वार्तिकेन वक्ष्यमाणवतः इति प्रोक्ते सत्राध्यर्धशब्दस्य संख्यासंज्ञा निर्दिष्टा सा चावश्यकीकथ
मन्यथाध्यर्धशूर्प्पमध्यर्द्धकमिति समासकन्विधिः स्यात्तत्राध्यर्द्धकं सइत्यत्राध्यर्द्धशब्दात्प्रातिपदिकात्तरस्याहीयप्रत्ययस्य द्विगुत्वा
देव लुकः सिद्धो रध्यर्द्धपूर्वद्विती गोलुगसंज्ञा मित्यध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं पव लुकि चिदस्य संख्याकार्यं न भवतीति ज्ञापयति तेन कृत्वसुजभावः
सिध्यति संख्यात्वोचितं च समासादिकार्यं भवतीति तद्वृत्तिकारस्तदाश्रयेणोक्ते स्मृतिः वार्तिककारादियं तु न कार्यमध्यर्द्धग्रहणं द्विगुत्वादेव लु
कः सिद्धेस्सघोचोक्तयध्यर्द्धग्रहणं समासकन्विध्यर्थे लुकि चाग्रहणमिति। ननु द्विगोः परस्य तद्धितस्य यदि लोपस्तर्हि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां राम
क्रीतं द्विशूर्पं शूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यादावपि लोपप्रसंगस्तत्परिहारायतन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्यार्थः। ५८
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्प्पमित्यत्र तु तद्धितार्थो द्विगुरित्यधिद्वारेण तद्धितो निमित्तं द्विगोर्भवतिभवति लुकद्विशूर्प्पेण क्रीतं द्विशौर्पिक

मित्यत्र तु नैवमिति लुगभाव इति। स संख्याद्विगोरित्येषा न पंचमी किं तु संबंधषष्ठी। तत्र यौगिर्यपिलक्षणस्य पंचम्यापि सिद्धत्वात् तद्वस्याश्रयण
स्मिन्सामर्थ्ये कृतेऽङ्गत्वान्निमित्तभावलक्षण एव संबंधोऽत्र गृहीष्यत इति न द्विगोः षिक इति सामान्यलुक् प्रसंगः। नन्वेवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो
द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतं द्विशूर्प्यमिति न स्यात्। तद्धितस्य समाहारद्विगुनिमित्तत्वाभावेन लुकः प्रसंगाभावादिति चेत्। उच्यते यथा वेमास्य
मिति विग्रहे अविकशब्दाट्ठक् इति प्रत्ययो भवति न पेहाप्यविकशब्दन्यायेन द्विशूर्पी विग्रहवाक्यमेव भवति प्रत्ययस्तु द्विशूर्पशब्दा
देव भविष्यति। तावत्यपि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति द्विशूर्प्यमिति शूर्प्याः क्रीतमिति त्रिशब्दमिह यत्साधनं तस्मिन् द्विगुरेव स्यादिति। न
न्वं क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्राविरिति दृष्टांतेतोपन्यासः। यथाविरविकन्यायेन न द्वारेणास्य पमुत्पादयति। ननु स्वयं तथा
तयमवीत्यर्थः। अथवात्राविरित्यस्य विभाक्तं तस्यानुकरणमविरिति ततोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्धि भक्तिरुत्पद्यते तस्याट्ठं ढो तन्भावा द्यो
यो न तु पूर्वस्यानुकरणत्वादनुपपत्ता नावा यथा अस्यवामीयमिति षष्ठ्यालुग्भावः। अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणं
न वेत्यत्र स्यपोतसंज्ञेति प्रत्ययांतविशेषणं तद्धितकाराभ्या चक्षतेतेन पंचलोहितीति कं पंच कलापिकमिति परिमाणविशेषसंज्ञायां
लुग् भवति। वार्तिककारस्तु सन्निधानाद्द्विगुविशेषणत्वमकाम्य पंचलोहितिय पंचकलापशब्दौ द्विगुकृतद्धितलुकावेव संज्ञो। न स्वयमा
णाप्रत्ययोततो नार्थः संज्ञाप्रतिषेधेनेति मन्वानः प्रत्याख्यातवान् संज्ञाग्रहणमिति दिक्। गुणवचनोवदत्रमतां लमनेन प्रायेण सर्व
स्य॥ अर्षिहदिहेमापूर्वं गुणवचनाद् ब्राह्मणादेर्प्रिता ॥ १५ तस्मात्सर्वस्यापि गुणानेव वदेत्र कस्यापि दोषं कीर्त्तयेदिति भावः। यथा क्रि

ऋपदीक्षमिवशीकर्तुंजगरेकेनकर्मिणोरापवादसत्सेभ्योगोदरंतीनिवारयेति।ऋषिरितिऋषिःपाणिनिर्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणिचेत्यत्रसूत्रइत्यर्थः।पंचमप्रथमोगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिवगुणमुक्तवंतोगुणवचनाःगुणवचनेभ्यःशब्देभ्योब्रा
ह्मणादिभ्यश्चषष्ठीसमर्थेभ्यःकर्मणिपमिधेयेष्यञ्प्रत्ययोभवतिचकाराद्भावेच।कर्मशब्दःक्रियावचनःजडस्यकर्मभावोवाजाड्यं
54 ब्राह्मण्यंब्राह्मणादिराकृतिगणः।आदिशब्दःप्रकारे।आपादसमाप्तेःकर्माधिकारःचतुर्वर्णादिभ्यःस्वार्थेउपसंख्यानेचत्वार
एववर्णाश्चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यमित्यादिक्।अथतेनगुणेनैवप्राज्ञोवर्द्धयितुंयेत।सेपदिकपरिभाषेवगुणवृद्धिविधौनप्र
ति॥१६ गुणाःश्रुतशीलादयस्तेषांवृद्धावाधिकेविधिःअपलोयेषांतेतथातान्प्रतिसंपल्लक्ष्मीःस्वयमुपेतीत्युचितक्रियापदाक्षे
पः यथोक्तंनोदत्वानर्थितामेतिसलिलैःसवपूर्यते।आत्मातुपात्रतांनेयःपात्रमायांतिसंपदइति।इकपरिभाषेवेतियथा
इकोगुणवृद्धीइतिइकपरिभाषापरिभाषारंगविध्यंगभूतत्वान्निर्दिष्टेगुणोमञ्जेर्वृद्धिरित्यादिगुणवृद्धिविधौनप्रवृत्तिइकपदोप
स्थापनस्वरूपापारमर्षिसंधायथावर्ततिनचेत्यर्थः।अन्यत्रवक्तव्यमुक्तमुपकारप्रशंसायांततोवगंतव्यं।तमविष्टनाविवपरं
नविनातिशयंप्रतिष्ठास्यात्।तद्धजाकृत्यकृतुपकारप्रशंसायांततोवगंतव्यं।तमविष्टानाविवपरंनविनातिशयंप्रतिष्ठास्यात् राम
।तद्धजातिद्वेवभूयोगुणवचनादेवसाभवति।१७परमाधिकमतिशयंगुणादिविषयंविनालोकेप्रतिष्ठानस्यादतःप्रकर्षायधी ५८
मताविधेयोविधिरित्यर्थः।तमविष्टनाविति।यथातिशयनेतमविष्टनावितिविधुधीयमानोतमविष्ठनौप्रत्ययोप्रकर्षवि

नभवतत्स्वेत्यर्थः। भूयः पुनः साम्यतिशायस्यपि प्रकर्षे साधुर्यादिगुणयुक्तादेव वचनाज्ज्ञायते। ननु परुषे एव चस्मात्तस्य तद्विरो
धित्वादित्यर्थः तदज्ञादीइति। तो अज्ञादीतिदज्ञादीइष्टे यमुनोयस्यैयथा गुणवचनादेवभवतोज्ञादीगुणवचनादेवेति सूत्रात्स
त्यपि प्रकर्षे नास्यतस्य थेत्यर्थः। ननु अज्ञादीएवगुणवचनादित्यपि नियमः संभवतितत्कथं गुणवचनादेवेति नियमो नियत अ
अयितुं शक्य इति चेत्। उच्यते गुणवचनादज्ञादीएवेति नियमेष्वेजनादीगुणवचनात्रस्यात्तो मित्येताद्दशनियमनिवर्त्तन मि
ष्टतोवधारणम धिगंतुमेवकरूः क्रियते तेन गुणवचनादेवेत्येव नियमः प्राप्यते न चैवकारं मंतरेण नियमो दुरापस्त्याच प्रकर्षे ज्ञायो वि
नादप्रकर्षे विधिर्यस्यादिति नियमसामान्यस्याधकादेवकारालभ्यमिष्टतोवधारणं लभ्यमिति वाच्यं स्वरितत्वादिति ज्ञापनस्यानुवर्त्तिना
तत्रैव पुनर्विधानासिद्धे विधिरारम्यमाणे नियमार्थ इत्येवकारमंतरेणापि नियामकता या मे तया सिद्धायामेवकारस्येष्टतोवधारणा
र्थकतया प्रत्ययनियमोयं न प्रकृतिनियम इति सिद्धं॥ स्वामम्यर्थसंपन्नो पराधीनस्य किंतु स्वेच्छ इष्टमेधिगंतुं चेत्र राजपदामर्थवे
वत॥ १८॥ पघयितत्र पदं पुरुषार्थविशेषणं भूतेनार्थेनार्थवतयापि पुरुषपरपराधीनतया तु यमितद्विशेषणं संवेधिमष्टमपि नाधि
गंतुं शक्नोतीत्यर्थः। समर्थमाश्रितः को वा न समर्थं मिधेदिह। समर्थो विधिरयुक्तः समर्थपदसंश्रयात्॥ १९॥ समर्थानि पदानि सं
श्रयोयस्यासौ समर्थपदसंश्रय स्तत्र मावप्रधाननिर्देशेन सामर्थ्यपदसंश्रयत्वादित्यर्थः। समर्थः पदविधिरित्यत्र कर्मसाधनो वि
धिशब्दो विधीयत इति विधिस्तत्र शेषषष्ठ्या पदानां सतां यत्कार्यं विधीयते स पदविधीत्यः समर्थः सन्नसाधुर्भवतीत्यर्थः सवानुप

पपन्नः कार्ये सामर्थ्यस्योपपादयितुमशक्यत्वान्न तच्च समर्थपदविधिशब्दयोः सामानाधिकरण्यसमर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरपि स
मर्थ इत्युपचारेण समर्थनीयमिति भावः ननु पदविधिः समासतद्धितवृत्त्यादिः समर्थः सन् साधुर्भवतीति तिसामानाधिकरण्ये मु
ख्यवृत्त्या संभवति किन्तूपचारेण यावता स्वकार्यसाधनोद्धुरे समर्थशब्दो रूढः तत्रानुशास्यत्वेन प्रकृतानां लौकिकवैदिका
शब्दानां स्वार्थप्रतिपादने सामर्थ्यमस्त्येवेति समर्थशब्दोपादानं सामर्थ्याभावात् तत्रे विग्रहवाक्यार्थेभिधाने समर्थत्वं पर्य
60 वस्यति । तथा च राजपुरुष इत्यादिसमासवृत्ति विग्रहवाक्यस्य राज्ञः पुरुष इत्यस्यार्थाभिधाने समर्था भवति समानार्थत्वा
दिति विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थ एव समासादिः पदविधिः साधुर्भवतीति सूत्रार्थ इति चेत् । सत्यं एवं हि प्रयोगात एव स
मर्थ्यमवसेयं स्यात् त्वियं वृत्तिरिमं वाक्यार्थमाख्यातु शक्येन वा नरिममिति सूत्रादवगन्तुं शक्यमित्युपचारो गीक्रियते । समर्थ
शब्देन च ये नेरूढस्तत्राचक्षः पदविधिः समर्थानां संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानां च पदानां वेदितव्य इत्यर्थः तत्र संबद्धार्थता न्योन्यापे
क्षरूपा व्यपेक्षा वाक्ये पदानां सामर्थ्यं आकाङ्क्षा योग्यसंनिधिमतां एष नामन्योन्यसंबंध इति यावत् तथा हि वाक्ये राज इति पदाद
नियतसंबंध्यपेक्षयोद्भूतसंबंधिविशेषाणामावमापन्नो राजार्थः प्रतीयते पुरुषार्थस्य प्राधान्यमापन्नः प्रतीयते राजा च योग्यसंनि
हितं पुरुषमपेक्षते पुरुषश्चावच्छेदकत्वेन राजानमपेक्षते स्वाहृयिति । इतो तु संसृष्टार्थता एकार्थीभावः सामर्थ्यं । राजशब्दे राम
दो पि पुरुषार्थमावष्टे इति तत्र पोरेकार्थीभावो भवतीति दिक् ।। केनाप्युपायेन सदाकृपोत्संगतिमुत्तमेः । लीलयैवोद्धतां धत्ते ९०

रिदंतेपदुपोत्तमं ॥२०॥ यतयस्मात उपोत्तमं रिति तिसूत्रे राज्ञादीनामेत्यमुत्तमं यंतस्यसमीपमुपोत्तमं करणीयमि
त्याह ऋगुह्रं तामुदात्रतायेति । तथा चयत्र त्रोदात्तत्वं स उत्तमसंगतेम हिमेत्यर्थः । षष्ठी प्रथमे उपोत्तमं रिति । रिदंतस्यो
पोत्तममुदात्तं भवति त्रिप्रभृती नाम त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं ननु रिति दूर्व मित्येव किं नोच्यते तावता मत्वं ते ङ्गी लिं
गसंज्ञायां विषयं पूर्वीकारस्यो देवतीरावतीत्याद्युदात्तं विधाय के मते । पूर्वमात्संज्ञायां ङ्रियामिति सूत्रे पूर्वग्रहणमितरथा तु
हत्तेरकत्रेत्वे स्यादिति चेत उच्यते । चकारेस्य तरस्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थमुपोत्तम ग्रहणमन्यथा मा हि दत्व दित्यत्र द्वयोरपि चङ्के ते
न्यतरस्यामुदात्तः स्यादिति हि किं विभाषा बाधेद्द्ध्यो रिति च उद्देशः । सूत्रः परानुरोधेन द्वंद्वा छिद्दे त्ववर्तितुं । योधत्ते परवल्लिंगे
प्रधानमपि सर्वथा ॥२१॥ परउत्कृष्ट उपजीव्यत्वद्वितानुवर्त्तनेन वर्तितव्यमिति वृत्तेत्यर्थः । यद्वा । परस्य यस्य कस्यापि चित्रमनु
रूपं वर्तितव्ये पराभिप्रायानुरूपमेव वर्तितव्यं न तु कस्यापि पित्रं कृत्वा पि विषये सौ द्वेगं विधेय मित्यर्थः । भोजनाच्छादना
दिकार्ये धनार्जनादौ व्यवहारे वा कठिन्यमपहाय परच्छंदानुवर्तनेन सर्वे । तरा त्यासीतापतिः परितुष्टो भवेदिति भावः । उक्तं च ये
न केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः । संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनमिति । योधत्ते इति यो द्वंद्वः सर्वथा सकलपदार्थ
मा धान्यभाग पि परवल्लिंगं द्वंद्व तत्पुरुषयोरिति वचनात मयूरी कुक्कुटौ कुक्कुट मयूर्या वित्यादौ परस्योत्तरपदस्य यल्लिंगं तद्व
ल्लिंगं धत्ते इत्यर्थः परवान् पराधीनस्तस्य लिंगं चिह्नं परवल्लिंगं सर्वथा प्रधानमपि सन् पराधीनतामेवावलंते यस्ततो द्वं

द्वापद्इति दर्शनेऽवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो द्वंद्वार्थः स चावयवलिंगेनैव लिंगवानित्यपि दर्शने तत्रोभयपदार्थ
प्रधाने द्वंद्वे युगपदुभयलिंगताया असंभवात् । पर्यायत्ते लिंगप्रसंगे परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति यदि नियमार्थत
या तत्पुरुषे परवल्लिंगता पानिपमासंभवेन विधेरेवासुपेयत्वे विधिनियमे प्रयोगरूभयोरप्येकवाक्येकारेवचनव्यक्तिने
दप्रयोगसंगः । किंच । द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति सप्तमी तथा च द्वंद्वे तत्पुरुषे च परस्यं तद्वल्लिंगं भवतीत्युक्ते कार्यिणमनुपाद
नात्संबंधिशब्देन परशब्देनाक्षिप्तस्य पूर्वपदस्यैव कार्यित्वं स्यात्तत्र यद्यपि पूर्वकापइत्यादौ तत्पुरुषे परस्येव लिंगं पूर्व
पदेन स्वकीयमिति परलिंगेति दिष्टे समासस्यापि तु स्त्रिंगत्वमेव संबंध्यते न तु प्रधानपूर्वपदसंबंधिनपुंसकत्वं गुण
कर्मणि यो बिल्वरूपाविल्वादि द्वंद्वे च परपदार्थस्य लिंगे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे समासस्यापि नपुंसकत्वे पुंल्लिंगत्वं चजायते
न तु पर्यायेण लिंगद्वयमिति स्यादिष्टासिद्धिस्तथापि म पूर्वी कुक्कुटो कुक्कुटम एर्व्याविल्वादौ पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थलिंगा
तिदेशात्स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिप्रवृत्तिप्रसंगः अथ द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठी तथा च न पूर्वपदस्यातिदेशप्रसंग इत्युच्यते । त राम
हि विधिनियमयोरेकवाक्ये गीकारादुक्तवेदप्येकः प्रतीकार इति चेत् । उच्यते । अवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो द्वंद्वार्थः स च ६१
स्वय लिंगेऽस्त्यइति दर्शनमाश्रयणीये तत्र यथाजातीयकमुत्तरपदार्थस्य लिंगं तथाजातीयके द्वंद्वार्थस्य भवतीत्येवं
लिंगमस्ये तस्मिन्नि विधिरेव तत्पुरुषे च परदाप्युत्तरार्थस्य लिंगं तथाजातीयके द्वंद्वार्थस्य भवतीत्येवं लिंगमस्ये तस्मि

न्विधिरेव तत्पुरुषे च पदस्योत्तरार्थे प्रधाने प्राधान्यादेव परवल्लिंगं सिध्यति तथापि पूर्वपदार्थे प्रधाने ऽर्द्धपिप्पलीत्यादौ वि
ध्यर्थमित्यत्रापि विधिरेवेति नैवं रूपमिति। ननु परिशिष्टायां प्रयोगे द्वन्द्वतत्पुरुषसमासार्थयोः परवल्लिंगातिदेश इति
पूर्ववदश्ववडवावित्यत्रापि समासार्थस्य पूर्वपदार्थलिंगातिदेशः प्रसज्यते न तूत्तरपदार्थस्य ततश्चाश्ववडवावित्यत्रोत्तरप
दार्थे स्त्रीत्वं न निवृत्तमिति दोषः। अवर्णं कुर्वीरिंस तस्मात् प्रयोगेणेतु पूर्ववदश्ववडवावित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिंगमुत्तरपदार्थलिंगा
तिदेशः प्रसज्येते न तूत्तरपदार्थस्य ततश्चाश्ववडवावित्यत्रोत्तरपदार्थे स्त्रीत्वं न निवृत्तमिति दोषः। अवर्णं कुर्वीरिंस तस्मात् प्रयोगे
तु पूर्ववदश्ववडवावित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिंगमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशाट्टापो निवृत्तिः स्या
त्पत्र। वार्थे द्वन्द्व इत्यत्रानेकमित्यनुवृत्तं प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वमश्ववडवावि
हलं त्यत्र न विष्यति परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यत्र तु लिंगशब्देन लिंगाभिधायी प्रत्ययो गृह्यते तत्र लोके प्रयोगे सति रागो वा च्यते तथा च द्वन्द्वतत्पुरु
षार्थस्य च परस्यैव लिंगं भवति लिंगाभिधायी प्रत्ययश्च परस्यैव भवतीत्येवं शब्दार्थयोरतिदेशस्याश्रयणे ते न कुक्कुटम
यूर्यो नित्यत्रापि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति न भवति ततश्च ङ्यो पदेशी कदीर्घाभावे तत्कृत विधयातिदेशिका
स्य स्त्रीप्रत्ययस्याश्रवणं सिद्धं तत्र सति दीर्घाद्वचीति प्रतिषेधाद्दीर्घाभावः पुनर्न ह्रस्वत्वं तु न भवति तदन्तस्य प्रातिपदिक
त्वात्॥ द्विगागार्ग्यायणो द्वात्रकारीषगन्ध्येत्यत्र तु कृतह्रस्वत्वे समासान्तः पुनः ष्यङो प्रसंगो न दोषाय भस्यात्वे तद्धित

इति पूर्वो सञ्ज्ञयो निवृत्त्योः कर्त्तुं शकत्वादिति तथा। दत्ताव पुवति श्च दत्ता पुवती त्यत्र [illegible] कृते शब्द शब्दार्थयो रति देशात्पुन
स्त्रिप्रसज्योमत्वा भावात्स्वं वद्रावाभावेति शब्द रूप अव [illegible] प्रसंगात द्वंद्वे कापि स्वापि [illegible] कल पदार्थप्राधान्ये त्वपसर्जन सं
ज्ञाया अन्व यितया रूस्वता या अपि गंतुमशक्यत्वाचेति चेत। उच्यते। विभाषा द्वंद्व [illegible] त्रात्र्य वडवा पूर्वापरा धरोत्तराणामि
62 तिवक्तव्ये टापोनुद्वारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वंद्वे टापनि वर्त्यते। ननु पूर्वं वदश्ववडवाविति निपातनं किमिति ना श्रीपत इति
चेत्। अश्ववडवा विति द्विवचन निर्देशादश्ववडवानश्ववडवैरिति बहुवचनांतरे पूर्व पदवद्गाति देशस्या प्रसंगात इति दिक्। द्वि
गुप्ताप्राप्तापन्नालं पूर्व गति समासेषु प्रतिषेधः परवल्लिंगता पावकव्यः पंच कपालः। प्राप्तो जीविका प्राप्त जीविकः। आ
पन्नाजी विकः। अलं कुमारि। निष्कौशाम्बिः। न वक्तव्यः प्रतिषेधो यावता परवल्लिंग द्वंद्व तत्पुरुषयोरित्येव तावदेव सूत्रं क्रियते तत्पुरु
ग्रहणं न क्रियते पूर्वश्चासो वायश्च अर्धचासो पिप्पलीचेति कर्मधारय एव पूर्व कायोर्धपिप्पली त्यादिषु मा विष्यति पूर्वापराध
रेत्येकदेश समासाद्भ्यंतरे णापीष्ट सिद्धेः सोपिनारभ्यते। तत्र यद्यपि पूर्वादीनामेकदेशे वृत्तिः कायादीनां तु समुदाय इति राम
सामानाधिकरण्यं दुर्घटं तथाप्यवयवे समुदायो पचारान्नु पपत्तिः काय पूर्वं इति षष्ठी समासरूवमभिधाना त्रयं विप्पती ६२
पुली। प्रीतेरं तरंगे क सत्वते: प्री तिरी ति वक्तव्यो हेनाशीत्वेत विवक्षाः।२२। अन्यत्रामपदार्थ वद्वलाप्रा। तियि स्यो ताद्दशादिस

र्थः ॥ अन्तरंगेऽनुवर्तिपरेष्वेकस्याधारणे सत्कृते सत्कारोपस्येत्यर्थः प्रीतिमन्यत्र करोति सत्कारं पूर्वं पदप्रकृतिस्वरादिकं
नुवर्तिपदानामेव करोतीति वृत्ती हि त्रैकस्यापि पत्र प्रीतिस्तत्र न यावन्तो वक्तृत्वी हैन्नप्रीतिरिति शिष्टे तस्सतिसामर्थ्ये दाना
दिसत्कारविहितां प्रतिनकेनापि कुर्यादिति पाठता वृत्ती हि रिवान्यत्र प्रीतिमानपि नीतिमान ॥ स्वकीयात्रावत्तानीयात्का
र्यकालापनापिता ॥ २२ ॥ स्वकीयाभ्रात्रादयः कार्यकानापिनीतिमान ॥ लेखुरवेदुःखेवानपलापेतइत्यपलापिनस्तानन्यत्र
पथग्जने सत्यामपि प्रीतौ नावज्ञानी पादानमानादिना सत्कृपादेवयथावद्वृत्ती हिः समासोऽन्यपदार्थप्रीतौ तत्राधान्यात्स
त्यामपि स्वीकीयाच त्रिपदार्था वत्रात्रज्ञानेतिवर्त्तिपरे पूर्वप्रकृतिस्वरादिसत्कारकरणात्र यानीतिमानपीत्यर्थः ॥ अत्र वक्रव्य
मुक्तमुपकारप्रशंसायां ॥ बाधमानोन्यसमम्येन ख्यातं केनापि बाध्यते ॥ लुनीतइत्यत्र परस्त्रेदाहरणं स्वरः ॥ २३ ॥ लुनीतइत्य
त्रधातुस्वरोपः आमस्वस्य बाधकोपो विकरणस्वरो धातोः परस्मिन्विकरणे प्राप्तः स्वात्परः सततः स्वोत्पत्तो बाध्यते तत्तो
वश्यं परपीडापामाहितमनाः केनापि पीडनीय एवेत्यर्थः इदं दृष्टान्तरूपं ॥ लुनीतस्वरामित्यत्र आस्वरबाधकम्नसः स्वरोपि
आमस्वरेण बाध्यते ॥ उक्तं च ॥ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि न परस्य समाचरेत ॥ न पापे
प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ दृष्टं हिंसोनु दहति हतमेवानुहंति च ॥ मृते
मारणे ते चैव पः पापे पापमाचरेत ॥ महामोहहतं पूर्वं पो जंतुं हति हतमेवानुहंति च ॥ मृतमारणते चैव पः पापे पाप

माचरेत्ता महामोहहतं पूर्वं पोजितं तु हतिनिर्दिष्टः समेस्पनरकं पतिन्नशं सोस्तमारकः। नोद्यमा नो पि पापेषु मुद्दात्मा न
प्रवर्त्तते। वायिमाणो पि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। तेसाध्वः सुज्ञान्मान स्तेरिपंभूषिता वभूः। अपकारिषु भूतेषु पेम
वं ह्यपकारिणः। दुःखिते स्मोपि भूतेभ्यो स्तत्क रोगजरादिभिः। भूयः को दुःखम परं मध्यतोदातुमिच्छति॥ दुःखं दद्दाति योन्यस्य ध्रु
वं दुःखं स विंदति। तस्मात् न कस्यचिद् दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणेति यावदसमाति विचारयन्निरुक्त दृष्टांत त्वन्यपद्विन्नत्कापि विषये कोप्यु
द्वेजनीय इति भावः। ननु लुनीत इत्यत्र धातु विकरण सार्वधातुकानामुदात्तत्वं प्राप्तं तत्र धातुस्वरं आस्तुरो बाधते तं च तसः स्वर
इत्यत्र को हेतुः पितो नुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषया दात्त स्वरितविधिर्मिरेकीभूत पानिघाते विधीयमाने वक्तव्यं नामुदात्तत्वप्रा
प्तौ क एको वर्जनीय इति विचारे परनित्यांतरंगापवादैः स्वरैर्व्यवस्था पो पस्थिन्सति शिष्ट्यते स तस्य बाधको भवति। इति सति
शब्दे न च व्यवस्थां गीकृतातत् यावप्रकृते धातुस्वरे सतिशिष्टः प्रत्ययस्य स्वरस्य बाधको पि भवतितथा तसः स्वरस्यापि प्रत्य
तस एवाबाधकः स्यात् इति दृश्यते हि लुनीत स्तरा मिइस्यत्र सति शिष्ट आमः स्वरस्तरपः स्वरस्य बाधक इति चेत्। सत्यं। ता
स्यनुदात्ते ङिद्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्नोरिति तासः परस्य लसार्वधातुकस्य यदनुदात्तत्वं शास्त्रितं तदापयत्व राम ६३
वार्थः सति शिष्टो पि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। अन्यथा कर्त्री राविस्याहोल मात्रपेतत्त्वा हं तरेगेष्ठु
लादेशेषु स त्सु लकार विशेषापेक्षत्वे यश्चात्तासो कृते सति शिष्टे तत्स्वरे शेषनिघातेनेव सिद्धे रनर्थकं तस्यादितिदिक्। का

63

त्वं प्रतीवृत्ते परैर्वाध्यमानो ऽपि धीराधीः ॥ किं न धातुस्वरो जातु बाध्यते प्रत्ययस्वरं ॥२४॥ विविधावस्था प्रदर्शिको हि
कालः कदाचिन्नामप्यवस्थां प्रदर्शयेद्यस्यामनिशं वाध्यमानो ऽपि रिपुः स्वेन वाधितुं शक्येतेति न कदापि स्थिरमतिः
पुमान्नतिति ह्रातिस्यजेदित्यर्थः । अत्रैवार्थान्तरमाह किं नेति । जातु कदाचित् धातुस्वरः स्ववाधकं प्रत्ययस्वरणोपायपतीस्व
ऊ प्रत्ययोत्तावस्थायां सति शिष्टत्वात्किं न वाध्यते पि तु वाध्यत एवेत्यर्थ इति दिक् ॥ देवोवकाशो विषये स्वकीये कस्यापि नो
ति विद्याविवार्य्यदन्नावकाशोपजनता वरो हि ततस्तमुत्सारयति प्रसारः ॥२५॥ अविवार्य्येति परस्य चिन्नवृत्तिमपरीहेत्यर्थः
एतदेवार्थान्तरन्यासेन स्पष्टयति । दन्नावकाश इति अविवार्य्येत्येतदिहापि संवध्यते हि यस्माद्दलुङ् लुङ् लृङ् लङ्
उदात्तइत्यागमेन स्वस्यानित्यतां संप्रसारणे परत्वाज्जावं चाविवार्य्य प्रसारोपजादित्वात्प्राप्तः संप्रसारो दन्नावकाशः स
तोपजनतेस्तमत्यजादित्वसंपादनार्दैत्यतेत्याद्दतुत्सारयतीत्यर्थः । ननु ऐङपतेत्यादौ लुमात्रापेक्षत्वादंतरंगत्वादादेशाल
कारविशेषमनेगे चापेक्षमाणो वहिरंगो डागम इति लादेशो सत्यनंतरं विकरणोपकनित्यत्वाद्भवति कृते विकारेण वि
करणेतस्यागस्पतस्मिन्कृते तुधातुमात्रस्येति शात्वात रप्राप्तेरटो न नित्यत्वं षष्ठीनिर्दिष्टस्य पदस्थितेत्रे आगमआदे
शो वा तत्रैवं परिभाषा तेनादिकृते साकाद्भवतोपकः शब्दान्तरात्प्राप्तवत्त्वविधिरनित्य इति कल्पनया नानित्यत्वं ॥ सन्निधाने ।
कृते तु विकरणो ऽसंप्रसारणमेवाटः पूर्वकृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वाद्भवति कृते तु संप्रसारणे जादित्वादाटः प्राप्तेर

टोनप्राप्तिरित्यनित्यत्वादेव सनम्भवति। तत्किं मिथ्येवयशोवकाशोदत्त्र इत्यत्र हि निधीयते संप्रसारणे च तदीपोपद्दतो
विषयइत्यपपशो मिथ्येव निधीयत इति चेत्॥ सत्यं। अटावेदद्वाधितस्तु हि संप्रसारणस्य किंनद्दिताववतासं प्रसा
रणपेत्न मनियत्यत्वमट आपातं यथा वालिसुग्रीवयोर्युध्यतोर्लीलाकलितललितमालुमीलविग्रहो निग्रहं सुग्रीवो
ग्रजस्यपरिहृतवान्समगवान्नलक्ष्मणाग्रजस्तावतानसुग्रीवापेक्षया वालि दुर्बल इति सारविदो विदंति तथा नटोपियु
क्रमनित्यत्वमपि धातुमतएव यस्य यनिमित्तं लक्षणं तदेणा विहन्यते न तदनित्यमित्यपि पुरुषोक्तिस्तथा च यस्य
निमित्तं लक्षणां एरेणा विहन्यतइति वचनमसार्वत्रिकमिति तत्र वर्गणय्यस्यानित्यतां विचारपता डागमेन सार्ध
64 पेणवस्वविषयेदत्तः संप्रसारणं पावकाशइत्याशयात्स्तथा निधीयते तत्र दोषः। ननु तादृशमडागमं सत्प्रकर्षमपि
पद्याधमानोरूपं वाडागमो गमितः प्रेक्षावद्भिस्तपेक्षायात्र तां सूत्रप्रत्याख्यानात्कथं पूर्वोक्तस्मादिति चेत्। आड
जादीनामिति प्रत्याख्यातं भाष्यकृता सूत्राकारस्य तु मास्माभूभाव यडागविति तदा अयेण तथा निधाना तानन्वा
डागमेगतेकथमाटश्चेति विद्धिस्तदेकथणयर्वतीसतीवास्यानधारयेदिति चेत्॥ आटश्चेत्सन्निधीयमानाद्धि वो राम
लिवनितेवगतेगुरोर्लघुमटमेवसुग्रीवमिवसमाश्रयिष्यति। न चेवमकाधीदित्यादावपि अतिप्रसंग इति वाच्यं ६४
। अवीत्यनुवृत्ते रगादेतद्विधानात्। स्वयेर्लुङि सिपि अद्गागपिगालवयोरिति सपोडागमे कृते ह शिवेत्कत्वे अस्य

पोहसतीत्यत्रनुधातावग्रहोवृद्धिविधानान्नभविष्यति धातुग्रहणं तुनाधिकमुपसर्गादृतिधातावित्यस्यैव पूर्वत्रापकृ
र्षणात्॥ अरटश्चेतिचकारोत्रेविध्यंतरंबाधित्वावृद्धिरेवभवतीत्यस्यार्थस्यसमुच्चयापतेनातोग्रहणइतिपररूपमार त्रित्य
त्रनभवतित्यथाओओयतओकारीपदित्यत्रउस्रापदांतादोमाङोश्चेतिपररूपत्वेसिद्धांतेपिनभवति। ननुछंदस्यपि
दृश्यतइत्यस्यार्थमाछत्रीयंस्तेनसुरुचोवेनआवरितिसिध्यतीइतिचेत्। पुरुषोनारकइत्यत्रेवचांदसमटएवदीर्घ
त्वंभविष्यतिनन्वेवमास्त्रित्यत्रअसोरलोपेजादित्वाभावान्नाटोवृद्धिस्यादितिचेत्।लावस्थापामटिकृतेतरंगत्वाह्यादे
शेवसतिवृद्धलोपयोःप्राप्तयोर्वृद्धिरिमचंधातुवायेज्ञतेलोपस्कधातुमकारंअगप्रत्ययेङितंचापेज्ञतइतिवद्धये
त्तोसंतुष्टइवनप्रथमसंभावनायोग्यइतिवृद्धावंतरंगत्वेनादःकृतापामल्लोपेसतीष्टसिद्धेः ननुवर्णादांगवलीयइ
तिपरिभाषयाश्रापितबलोलोपःकथमिवावगतापितुंशक्यतइतिचेत्।वर्णांगयोःसमानाश्रयत्वएनास्याःपरिभा
षायाःप्रवृत्तेःकृतायांतुवृद्धौतपरकरणादल्लोपोनभवति।इणोधातोराप त्रित्यत्राल्कृतेवृद्धिरिणोयणितिपरत्वादेश
स्यबाधुतस्तत्रांतरंगत्वाद्वृद्धिरटश्चेतिनयतिकृतायांचतस्यामणोपणएरितियोगविभागाद्दिकारांतस्येणोपखिवधा
नादेकस्यादेशोसतीष्टसिद्धिः संग्रहश्लोको॥ अजादीनामटासिद्धिर्वृध्यर्थमपिचेदट। अस्तयोःहसतीत्यत्रधातोर्वृद्धि
मटःस्मरेते। पररूपंगुणेनाणमोमाङोरुस्मितत्समं। छंदोर्थवद्भलेदीर्घएस्यांतरंतरंगतइति। मैत्रीमत्रइपवित्रांहृहृद्पदेष्म:

कुकुद्दपो धीर्थं। अन्योन्यार्थी विहितं नैपानि स्वार्थेन बाधति।२६॥ लक्षस्य ग्रोधा विल्वत्रक्ष हृपदं न्यग्रोधार्थे सहितमेव स्वार्थ
समीहते न केवलं न्यग्रोधपदं वेवं लक्षपदार्थसहितं स्वार्थमिच्छति न केवलं पुगपद्धिकरणवचने द्वंद्वविधानादिति
दिक्। अत्र वक्तव्यमुक्तमुत्तरप्रसंगे मायां। गतिसंज्ञा इव प्राज्ञाविनयो नीचतां गताः। लिङंतद्वदशोभंत उदात्तगुणशा
लिनि। २७॥ उदात्ते गुणोः शोभमानमानव विषये विनयान्नीचतां गत एव प्राज्ञा विचारचतुरा नराः शोभंते तस्माच्छोभा
मिहलोकपरलोकयोरिच्छुरुदात्तगुणावलम्बनं प्रति न कचिदपि कार्ये मनागपि मानेन विस्मपादितिभावः तिङंत इति। य
था। पचत्र करोतीत्यादौ निपातैर्यद्यदीति वचनेन तिङ्तिङ इति प्राप्तनिघातनिषेधात् उदात्तवति तिङंते गतिसंज्ञकाः प्रादय
स्तिङि चोदात्तवतीति सूत्रेण विहितनिघाता नीचतया शोभंत इत्यर्थः। ननु तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे तिङ्ग्रहणस्य किं
प्रयोजनं कृदंते तु गतिकारकोपपदादिति कृत्स्वरेणैव निघाते न गतिर्विहन्यत एव न चामंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि मयूर
रोमभिरित्यत्र रक्तप्रत्ययांतत्वेनांतोदात्ते मंद्रशब्दे आङनुदात्तोपमा इतिति तिङ्ग्रहणमिति वाच्यं पिनाकिशब्दवदृति
शब्दस्य संबंधिशब्दत्वात्सर्वे धिक्रियापेक्षेत्रिक्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणाद्धक्रियायुक्ताः प्रादयः उपसर्गसंज्ञा भव
तीत्यति वचनात्स्वकृते मंद्रशब्दं प्रत्याङः क्रियायोगाभावाद्याहिशब्दं प्रति तद्योगेन गतिसंज्ञासत्वात्। हंतैवं यस्य क्रिया राम
याक्रियायान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियातं प्रत्यर्थद्वारा योगे सति गतिसंज्ञेत्यर्थात्प्रकृतिभागस्यैव क्रिया ६५

65

वाचित्वात्तस्मिन्नेवोदात्तवति गतेर्निघातविधानाद्यत्र प्रपचतीत्यादौ एवं गतिर्निहन्येत गतिसंज्ञानिमित्तक्रि
यावाचिनो धातोरेवोदात्तवत्वात् पुनर्यत्प्रकरोतीत्यादौ प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति निघातः स्यादिति परिमाण
मेव श्रेयः तिङ्ग्रहणे कर्तव्यं सति वतास्मिन्प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्ते गतेर्निघातः सिध्यतीति चेत् प्रपचतितरा
मित्यादाववमंत स्याम स्वरेणोदात्तवतस्तिङन्तत्वाभावात् तिङ्ग्रहणे सति निघाताभावप्रसंगात् सति तु तिङ्ग्रहणे क्रि
याया क्रियेति कर्मधारय आश्रयणीये क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतिसंज्ञया मर्थे च कार्यासंभवान्नदाचिनि शब्दे वरतः
कार्यविज्ञापमानं क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् सिध्यतीति प्रत्यकरोती इत्यादौ प्रचपतितरामित्यादौ च निघातो गते दुर्गतेवर्षप
सीव सिध्यतीति किमर्थं तिङ्ग्रहणं इति सत्यं। गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक्सुबुत्पत्तेरिति दृष्टी
ने आमंतस्य गतिसमासाभावाल्लघेकस्वरो माभूदिति पचपचपतितरामित्यत्र गतिनिघात एव साधनीयः स चोक्तरीत्याति
ङन्ग्रहणे सति न सिध्यतीति कार्यमेव तिङ्ग्रहणं पदातुग लाहीनामविशेषेण समासो भवति कृद्भिः प्राक्सुबुत्पत्तेरि
तिपक्षस्याश्रयं तेन प्रशब्दस्य समासे तत्स्वरूपे तुल्यार्थे तिरर्व पदप्रकृतिस्वरे सति शेषनिघातस्त्वत्र तथा च यस्मात्क्रि
यावक्रियते त्वाश्रयेमालोपमकरोतीत्यत्र गतिसिद्धये परिमाणमेवधारय तिङ्ग्रहणं सप्रयोजनमेव पदाद्गतिकार
लोपपदात्कृदित्यत्र कृद्ग्रहणं प्रत्याख्यापतेतदोत्तरप्रकृतिस्वरे शेषनिघातः प्रशब्दस्येति न तिङ्ग्रहणमासिद्धेरिति दिक्

।अत्र भवत्यपो तिङि चोदात्तवति तिङन्ते उदात्तवति परे नो गतिरनुदात्तो भवति। तत्पच पचति पत्क्रोति लिप्याते पिघदिहहे तक्र
वितते न तवे घृणा कश्चिद्यत्रयुक्तः। पतत्यदिहेत क्वचित्। नेतवेतवा। क्वचित्। यत्र इत्येते निपाते युक्ते तिङन्ते नानुदात्तो भवति
।चण् इति। णिदिति शिष्टस्येदर्थे। अपं वकरिष्यति। अपवेत्करिष्यतीत्यर्थः। सत्तु द्यपायो द्वकारादेश्वार्थं। आमन्त्रेरिद्धेहेरिभिर्यहि
1 महरोमभिः। मात्वा केचिन्निपमन्विन्न्पाशिनो तिधन्वेवं तोऽहि। हेइन्द्र मंद्रैर्यादवित्व मिमिह प्ररोम मदृशा रोम युक्ते हरिभि
रश्वैस्त्वया याहि। यज्ञं प्रत्यागच्छ केचिद् पिजमाज्ञात्वा मा नियमनगमन प्रतिबंध माकुर्वतीत्यर्थः। नकार इवार्थे यथा पा
।शिनो व्याधा विं यच्छित्वा गच्छंमेनिगच्छंतिअत एतात्प्रतिबंधका नतीत्या निक्राम्य यथा धनं च धनुष्याः वस्तु समूहमतिक्रम्य
66 यात्पीव मिहि। आनच्छेत्यर्थः। वरं देशा यस्य सततं त्वक्रं वाजी वितिवरं। गतेरिव ननीच त्वमुदात्ते तु परप्रति। २८। यथा परमुदात्ते
तिङन्ते प्रतिनीच नमामालेत्पपत्यपचती। अत्र गतिर्लिष्टतियथा परे वे हिरण्यमुदात्ते उष्टं प्रतिननीचता भवलं यस्ये य मित्यर्थः।
इत्यप्रकर्षवृत्ति नम्रुरावपि तद्दिते पिजनः। वैयाकरणाइवा मो शिव शिवमानो देहिं तुं न मते। २९। अपि कलिकालोद्भवो वनो
असुरो पित्रा द्यवपितद्धिते तस्मेधमादिना द्विलुकुर्वत्यपि द्रव्यस्य धनस्य प्रकर्षवृत्ति शिव शिवेति स्वरेण न मते के नाप्युपासे राम
नधनं नाशयिनुं समीहतइत्यर्थः। यदि विवादेरपि न न्नमते तर्हि किमु वक्तव्यमन्यस्या न्येस्त्वमपि द्रव्यं न न्नमेत इत्यत्रत्वत ६६
स धनं वा न संग्रहे धियमविधाय सततं व्ययशील एव भवेदिति भावः। आमइवेति यथा आमुप्रत्ययस्य दीर्घत्वे नयुस्संज्ञेत

तद्धितसंज्ञेव द्रव्यप्रकर्षे वृत्तिविधानं वैयाकरणाः अद्रव्यप्रकर्ष इति वचनात्र सहंतरस्यार्थः। पंचमचतुर्थे किमेत्तिङव्ययघादाम्द्रव्य
प्रकर्षे किम एकारांतात्तिङः अव्ययाद्वयो विहितो घस्तदंतात्स्याति पद्धिकात अद्रव्यप्रकर्षो अमुप्रत्ययो भवति पद्यपि द्रव्यस्य स्वतो न
प्रकर्षयोगः क्रियागुणयोरेव तद्योगात्तथापि क्रियागुणस्य स्वस्य तस्य पदाद्द्रव्य उपचारस्तदापं प्रतिषेधस्तथा वोद्वे स्तरस्तरूरित्ये
व तत्र भवति क्रियागुणयोरेव प्रकर्षे प्रत्ययः किंतरां किमतां। एतमाह्नेतरां। पूर्वाह्नेतरां तिङ्श्च पचतितरां। अव्यय। उच्चैस्तरां। [illegible]
श्रोढिरयोगशास्त्रविषये श्रीविश्वनाथः सुधीर्यद्धीमेतमस्फुटशोभनमसारं भावरं भाषुतं।। श्री[illegible]स्य साधु विहितो। श्रीराम
चंद्राभिधाभाजस्तस्य कृतौ समापदधिवाङ्नामसर्गोऽष्टमः ।। ।। इतिश्रीमत्स्वनेकविद्वदन्तेवासि। वंदितयादारविंदस्य महाराष्ट्र
ज्ञातिमंडन ।। ।। श्रीगणेशायनमः अथ[illegible]। उदात्तपरस्मारूढे सिविते पिचिरं तिङि। उद्यतानगतेर्ज्जनाकिं सध्यति
विनाविधिं ।।१।। यत्प्रपचतीत्यत्र यद्वाद्योगो तिङ· तिङ· इति प्राप्तनिघातस्य निपातैर्यद्यदीति निषेधात्तिङ· त उदात्तरूढं त्वं तत्से विनोपि
गतेयद्दितिङि· चोदात्तवतीति निघातविधानात्रोद्यतातर्हि तत्र्यविधिः प्राक्तनं कर्मैव हेतुर्न केवला सेवा महत्त्वे दातुं प्रभवति स्पर्धः
उक्तं च महाभारते। पूर्वदेहकृतं कर्म न कश्चित्पुरुषो भुवि। बलेन प्रज्ञया वापि समर्थः कर्तुमन्यथा। अन्यच्च शास्त्रगर्भिण्या धियाधी
रोर्ध्वमीहते। स्वामिवत्प्राक्तनं कर्म विदधाति तदन्यथेति।। असत्कल्पसहायोपि लघुतालिंगितोपि वा। अडागम इवोदात्तो नु कु
लविधिनानकः ।।२।। तस्मात्कर्मैव पुरातनं सुखदुःखोपपत्तिहेतुरिति विचिंत्य परलोकहितमेव चिंतनीयं धीमता। उक्तं च। न

कोपि कस्यचित्कर्त्ता शुभे पि वा। स्वर्विजन्मार्जितं कर्मफलं भुंक्ते नरो वशः आगमिष्यंति ते भावा ये भावा मयि भाविताः॥ अदृ
ते रनुगतं ख्योन तेषामन्यतो गतिः। येन यत्र्यौपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा। स तत्र बद्धो रज्ज्वेव बलाद्दैवेन नीयत इति स्पष्टा
र्थः॥ अनुकूलेन मनविधिना प्रत्ययानामि वाक्षिपः। तद्धर्मी घ्राप्तिर लितः॥ किं परेषां मसूयया॥ यद्यनुकूलो विधिर्दैवं तर्हि
ते प्रसिद्धधर्मादयत्नेषां प्राप्तिरमितः सर्वदेशेपि भवति किं परेषां परिपंथिनामसूयया स्याच्च किंचिदिस्यर्थः। उक्तं च। उप
भोगादृते यस्य नाश एव न विद्यते। प्राक्कृतं च लवत्कर्म कोन्यथा कर्तुमर्हति। तद्यथा आक्केस्तच्छील तद्धर्मतत्साधुकारिषु इति
विधिना आजभासेतिक्विपमभिव्याप्य येप्रत्ययास्तेषां तद्धर्मादीनां प्राप्तिर्भवति तद्धर्मादीनि वद्धजीहित पुरुषयात्नं त्रेराणि
67 हैशास्त्र द्धर्मस्यादिस्तच्छीलत्वं तद्धर्म आदिर्यस्येति साधुकारित्वं च तथा सति लक्ष्यं तत्र तच्छीले साद्यौतदिति धात्वर्थनिर्देशः
फलनिरपेक्षोपः प्रवर्त्तते स तच्छीलो यथा वदिता जनो पवादानिति तद्धर्मोदाहरणं। वधूमूढां मंडयितारः आविष्टाया
ना भवति आक्केसिद्धे आटकृरकात्रा पहर्तारो भवंति देशधर्म इत्येव प्रवृत्तिरितिदिक्॥ आक्केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा आज
भासेति क्विप्शब्दना तयानि तत्र एव मनुक्रमिष्यामः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्यास्तस्य धात्वर्थे यस्य शीलं स तच्छी राम
लो धात्वर्थो यस्य धर्मः स तद्धर्मो धात्वर्थस्य साधुकारी तत्साधुकारीति दिक्॥ आद्रिष्यचेकहस्माक्रुर्तेहा विधिरधीनमस्य ६७
स्य॥ पश्यपषु दान्तलक्ष्मीः सुपिसंवृद्धैः समुल्लसति॥४ तस्मिन्प्राचीनकर्माधीने संपदापदावितिविचिन्त्यात्मसुखेन पुरुषेण॥

क्षिणि निमील्य मर्षणीयम । विलंब्य कार्यं वेतानी हस्तेऽर्पते गतेस्य स्येव हि न दैन्नः ॥ आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव
च । यद्वा वित्तानावति नित्यम पलोतो पि पलेन वा पि महत्ता न भवत्य भावि ॥ इत्थं विधातृवशवर्ति नि जीव लोके किं शोच्यमस्ति पुरु
षस्य विचक्षणस्येति ॥ महा णा राज्ञन्निरपत्रामं त्रितप्राप्तमुदान्तत्वं मुवामंत्रितइति परांगवद्भाव विधिना सुवंते निधीयतइत्यर्थ
इति दिक् ॥ अत्र वक्तव्यमुक्तं सत्यशंसायां ॥ जायंतो गुणिसंगेपि विना न विधिना सुवंते न धियतइत्यर्थ इति दिक् ॥ अत्र वक्तव्यमु
क्तं सत्यशंसायां ॥ णाः नीचतेव गतेर्वस्मा दुघते पि परे ति ङि । पा भाग्यं विना संगतिरपि न फलतीत्यर्थः । नित्यमेगा निपुष्पाति पः
स्वकीयानि केवले ॥ अडागमइवोदात्तो विधिना क्रियते पि सः ॥ ६ ॥ सो पि विधिनो दैवेन धनादिना महत्त्वं प्राप्यतइत्यर्थः ॥ अडागमो
प्यभवदित्यादौ स्वकीयमेगमुद्ध्या पुवपं नयति न तु परं विधिना च लुङ् लङ् लृङ् द्वितयने नोदात्तः क्रियतइति साम्य सिद्धिरिति
दिक् ॥ अथ वक्रोक्तिः । गुरुलघुता नवलोका त्किमिह विचित्रं यदवेयत्यज्ञः साम्ये नोटम्मगंवापाणिनिरपि वेदुदात्ततां नयति ॥ १ ॥ आ
उज्जाधिनामि सत्राप्युदात्तग्रहणानुवृत्ते दीर्घलेन गुरोराते प्युदात्तत्वेन घोर टोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एकोऽप्यय्येषु स्मिन्नुसि द्वार्थोऽ
पि द्विजाः । आमीपशाद्वसदृशोः ज्ञोभमायांतिमत्वरं ॥ २ ॥ यथाऽऽमानो द्वाश्च समानाश्रयेतस्मिन्न्मोमायातीत्यर्थः स्वभाववर्णने मि
दो ॥ अत्र वक्तव्यमुक्तमुपकारप्रशंसायां   किं चित्रं यदि लोका अज्ञाः समर्थपदेष्वेपु ॥ इत्थं ति पाणिनिरपि चेत विविधातस्येव दृत्रि
मिह ॥ ३ ॥ समासतद्धितादिस्त्रूपः समर्थाधिकारात्समर्थस्यैवेत्यर्थः ॥ अथान्योक्तिः ॥ उदात्तपदसे प्रासिसिङ्ड ते कुत्रापपद्यते ।

उद्वृतानुगतस्यापि पत्युरीयापि गतागतेः ॥ १ ॥ यस्य रूपवती त्वत्रानुगतस्य सेवासक्तस्यापि गतिसंज्ञस्य स्त्रीयानि पाताः आघु
दाहाइति स्वसंवेद्यसुपु दान्तता तिडि चोदाहवतीति निघातविधानाद्धते स्पर्थः ॥ यत्सेवया त्व की यमपि नेशपती सं ततो धिक
मधिगंतव्यमित्याशास्ते वेतिभावः ॥ असत्कृत्यगुरुं शासे शास्त्रावेयस्य वर्तीते तदेतन्मध्यमो यत्रेधित्वेनानुचितमनाक ॥ २ ॥ शा
धीस्वत्रक्रसलभ्यो हेधिरितिविधित्वेदीर्घतया गुरुसंज्ञामात्रं शाहावितिसूत्रेण विहितं शामावमसत्कृत्यासिद्धतां नीत्वापयस्य व
र्तीते तन्मध्यमपुरुषे हि शास्त्रमित्रिसोस्त्रेधित्वेमनागपिनानुचितं समानाश्रयस्यासिपस्याभीये सिद्धत्वादित्यर्थः यत्र मध्य
मानुघस्याद्गुरुस्त्रो भवति गुरुसंततिरसत्कृत्य प्रवर्तनेत इत्यत्र किमनुचितमित्यत्र्यप्रत्युक्तिः एतादृशानाध्यायनीयाइत्येतस्यर्थं श्रुति
रप्याह । नयाहि विद्या हवेवा ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवे यतायनमा ब्रूया अवीर्यवती तथा स्यां
अयसूयकः परापवादशीलः अनृजुर्यस्य मनोवाग्देहेषु समा प्रवृत्तयः विप्रकीर्णेन्द्रियस्त्वयतस्तस्मान्मा गोपाय तेत शेवधिः सुख
निधानमस्मि रक्षणेच वीर्यवती स्याम हमितिकामरूपिणीविद्याब्राह्मणमागत्योक्तवतीत्यर्थः ॥ [illegible] य आतृणत्त्य
वितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कृतमच्चनाह । अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते वि
प्रावाच मनसा कर्मणा वा। अथैव तेन गुरोर्भोजनीया स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३ ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्र
ह्मचर्योपपन्नं । यस्ते न दुह्येत्कृतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मान्निधिः शेवधिरिति यश्शुचि विद्याः जानीयास्तस्मै ब्रूयाः इत्यते

राम
६८

68

तुक तम ब्रह्म कदाचिद् पिमा ब्रूयाहे ब्रह्मन्मनो निधिपापगोप्त्रे निधिः शेवधिः सुखसाधनं । अत्र शास्त्रकारोक्तो ॥ शासः शास
इ त्येके त्वेवा धनायादेशः कर्त्तव्यो धिकारे सिवोलोपइत्वेवकाधी ति सिद्धये ना श्रियते तेन विधेति सकारलोपे शाधीति ॥ शास्त्रवि
त्यत्र शास हावितिनिर्देशो यवत्वभूतः सकारः अथवा । आ हा विति सूत्रं कर्त्तव्यत्वबाधकआकारः शासे रूपधायामवतीत्यर्थो वि
धेति सलोपः । अथवा न हाविति त्वनिषेधकं सूत्रं कर्त्तव्यं तत्र धित्वे धित्वेति सलोपे च शाधीत्यस्य सिद्धेनेदम् सिद्धवत्रावोदाहर
णमिति दिक् ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ अधिकारप्रसिद्धोयं स्फुरद्धातुसमाश्रितः । हिमाश्रितो भातितरां शाभावो हिमवानिव ॥ १ ॥ हिम
वान्सर्वपर्वताधिपत्येन प्रसिद्धः । शाभाव पक्षे तु प्रकर्षेण सिद्धः प्रसिद्ध नधिकारे प्रसिद्धो धिकारप्रसिद्धः उत्सलम्बोहे धिरिति
धिकारे धि शब्दे शाधीत्यत्र विधीयमानेत्राभीयमानेपेन सिद्धमिति सिद्धकार्यो करणात्प्रकर्षेणान सिद्ध इत्यर्थः । हिम् स्यये परे
विधीयत इति हिमाश्रितो हिमवपक्षे हिमेनाश्रित इत्यर्थः शाभावः शासिधातुमाश्रितो हिमवानत्रैरिकादिनिराश्रित इतिदि
क् ॥ ॥ अथानित्यताप्रतिपादनं । एकाश्रयेपि स्वादीनां आप्त्यानितिपदिके यदि ॥ नाधिरं स्वाश्रयस्तर्हि तत्रास्याकाविवेकिनः
॥ २ ॥ आ प्रातिपदिकादित्यधिकारात्स्वादयस्तदेकाश्रयाः अथ च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति सोलोपविधानान्नचिरं स्वाश्रयः
सोः सुप्रत्ययस्याश्रय स्थिरकालं त्वं न भवति प्रातिपदिकं तर्हि तत्र सुप्रत्ययो विवेकिनो लक्षणद्वयस्य साधुत्वं सुप्रयोगावि
वेकवतो वा अस्या कान कापीत्यर्थः स्वशब्दस्य धनवाचित्वाद्धोधनादीनामेक आश्रयेन लक्षणद्वयादिरिदानीं तनो वाक

।स्थितस्तोपि चेन्न चिरकालं स्थास्नुरयं धना अयं स्याद्धि तत्र धनाढ्यो विवेकवतः का आस्था अस्थास्ये येऽधीने कापीति स्लेषः। उक्तं च पास्त्वसम
निपत्रेपि संध्याव विविक्तं मते। इंदिरामंदिरेन्येषां कथं स्थास्यति सा चिरं। हातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संचयो न कर्तव्यः। पश्येह मा
धुकरीणां संचितमर्थं हरंत्यन्य इति। संपदो हि मनुष्याणां गंधर्वनगरोपमाः। दृश्यमाना नाः क्षणेनैव भवंतीति चेति। ननु यज्ञाते द्वेस्मा
दौ संयोगांतलोपेनैव सिद्धे हलंतात्सुतिसिपां लोपो न विधेयस्तावता च हि हलग्रहणमपृक्तग्रहणं तिस्योश्चग्रहणं हलग्राब्भ्ये
दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलित्यत्र न कर्तव्यं स्यात् दीर्घग्रहणं दीर्घात्स्योरित्येतावति सूत्रे कृतेपीष्टसिद्धेः। न चाविभर्वनि स्यादौ रात्सस्येति
नियमात् संयोगांतकारलोपो न सिध्यतीति हलंतात्तेरक्तस्य लोपो विधेय एवेति वाच्यं। रात्सस्येति नियमात् संयोगांतकारलो
पो न सिध्यतीति हलंतात्तेरपृक्तस्य लोपो विधेय एवेति वाच्यं। रात्सस्येत्यत्र द्वितकारकनिर्देशेन तत्सिद्धेः यद्येवं कीर्त्यतेः क्वि
पि कीरिति प्राप्नोति कीर्त्त् इति चेष्यते इति वाच्यं। लोके प्रयुक्तानामनुशासनादेतस्य प्रयोगस्याभावेन दोषाभावात्। न चाभिनो त्रेत्य
त्र भिदेर्लङि सिप् अतिसंयोगांतलोपे तस्य दश्चेति रुत्वे परस्मिन्कर्तव्ये सिद्धत्वात् रुत्वे तस्यातो रोरप्लुतादप्लुते इत्युत्वे क
र्तव्ये संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुत्वं न स्यादित्येतस्यातो रोरप्लुतादप्लुते इत्युत्वे कर्तव्ये संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुत्वं न स्यादि
ति कर्तव्यः सिलोपो हलंतादित्यपि न युक्तं वक्तुं संयोगांतलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा
हश्यो मेदिनं त्वेमित्यत्रापि संयोगांतलोपउत्वे सिद्धो न स्यादिति। अत्रोच्यते राज्ञात स्मादौ न लोपे कर्तव्ये संयोगांतलोप

69

राम
६९

स्या सिद्धत्वात्स कारात स्यपदत्वेन न लोपः प्राप्नोति तस्यासिद्धत्वात्र कार
स्य लोपो न भवति किंच गवास्यदित्यत्र उखाश्रसुः इति स्थिते संयोगादिलोपे पेन नाप्राप्तिन्यायेन पदत्वात् संयोगांतलोपं बा
धित्वा स्यात् ततः प्रसेरवयवो विभक्तिसकारो न भवतीति बहुप्रसुध्वं स्विति इत्वं न प्राप्नोति । तत्र यद्यपि स्वादिष्वसर्वनामस्था
ने पद तीति स्वस्यासाश्रयणात् अपवित्सर्वनामस्थाने परसंज्ञेति व्याख्यानादजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषेधे
सोपरतः पदसंज्ञायां सत्यां संयोगादिलोपात्पूर्वं दत्वेन तरनेः संयोगादिलोपः स्यात् तथापि तद्या सति राज्ञा तक्षेत्यादौ कृ
तापूर्वं प्रसंगित्वेन नित्यत्वात् नलोपे सति न तरपरास्मिन् संयोगांतलोपे नलोपस्या सिद्धत्वाभावात् सुलोपो न स्यात् संयोगांत
लोपे सुमतिनलोपो न स्यादित्युभयतः पाशाप्रसंगः तस्मात्ते हलं उत्तरस्य लोपो विधेयः स्वत्रस्तावपि पदमिति पदत्वेन लो
पे प्रसंग सत्यपि तस्यासिद्धत्वात्सुलोपो भविष्यति एवं अविभक्तिवानि स्यादौ रात्सस्येति नियमात्संयोगांत लोपाप्राप्ते
स्त्रिग्रहणमपि कर्तव्यं रात्सस्येत्यत्रास्मादेव ज्ञापकाद्धि तकारकनिर्देशस्य सूत्रकारानभिमतत्वात् संयोगांतलोपो रो
रुत्वे सिद्ध इत्यसनाश्रयणाद भिनोत्रेत्य त्रोत्वे संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वमिति सिग्रहणमपि कर्तव्यमेव । अत्र दीर्घग्रहणं संभ
वव्यभिचाराभ्यां आपो विशेषणं तेन निष्कौशांबिरित्यादौ ह्रस्वत्वे कृते न सुलोपः । ननु चाप्रत्ययग्रहणे यस्मात्तत् दादेस्तदं
तस्य ग्रहणमिति तदादिग्रहणादेवात्र न भविष्यतिः न चैवं परमकुमारीत्यादावपि न स्याल्लोप इति वाच्यं । ङ्यापप्रत्यये नुपस

र्जने ष्विङीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति ज्ञाप्यते तेन वध्वाः श्रेयस्यो ऽस्य वध्वश्रेयसीत्यत्रोपसर्जने पिलोपो भवति। ए
वमर्धपिप्पलीसादावपिलोपो भवति। यद्यपि तत्रैकविभक्त्यावषस्यंतमिति वचनात्तत्रोपसर्जनत्वं यथा श्रीयेनास्मत
एकोऽस्त्रियो रूपसर्जनत्वस्येति कृत्स्नत्वेन भवति तथाप्यप्रधानत्वरूपमस्त्येवोपसर्जनत्वं। ननु आपो विहितस्य स्तो लो
70 प इति विहितविशेषणं विज्ञास्यते किं दीर्घग्रहणेन चेति। यस्मेत्याहो यत्र छद्वाभ्यां हलंताभ्यामेव सुवृत्यते ः स्तस्लोपाना
वप्रसंगात्। हलंताद्विहितस्येति न विध्यतीति चेत्। हलंताद्विहितस्येत्याश्रयणीयः स्यः कइत्यत्रापि लोपप्रसंगादिति दि
क्। १ स्वादेः प्रत्ययचं नो विलोकयेतो ष्पितद्दिलयं। ८ प्रातिपदिकदर्वंगणितलजुाः किंतेमनुष्यमात्या। २। स्वादीनां यना
दीनां लोपमनेकधा पश्यंते पियेस्वादौ प्रत्यये विश्वासं दधति निर्लज्जा कोमेनुष्यतया न गण्णनीयाः किंतु पशुवदेव त इत्यर्थः
प्रातिपदिकवदिति। यथा प्रातिपदिकमम्पादौ स्वादीनां लोपं पश्यद्पिराम इत्याहो श्रूयमाणस्वादिप्रत्ययवद्देवेत्यर्थः। यद्य
पि यल्लोपवन्नत छयमाणस्वादिव यद्य श्रूयमाणात द्वन्नत न्नलोपवन्नमापि प्रातिपदिकत्वे नैकत्वमुरीकृत्य तथापि विवानां यद्वा
समासे यल्लोपवन्नदेववाकेत त्वस्यां दधन्नलजुते इति प्रातिपदिकं यथा न मनुष्ये गुणणनीयमेवं तेपीत्यर्थः। ननु अव्यये
भ्यो निः संख्येभ्यः कृयं स्यादिघइति चेत्। वक्रष्ववऽवचनमित्यादीनां पदैकवाक्यता स्वादिविधिविधाके न तस्मान्निः कारकेभ्यो निः राम
संख्येभ्यश्च। अव्ययेभ्योम्पादाप्सु पइति लुग्वधान। लिंग। त्यादयो भवंतीत्यावश्यमस्युपेयं तथा सति प्रत्ययलक्षणेन पदसे ७०

णा सिध्यति नान्यथा यथा पदाच स्वादिविधिवाक्येन बहुषु बहुवचनमित्यादेर्विध्यवाक्यतापन्नत्वादानि यत्र पदे तु ल्यजातीयस्य
नियमेन व्यावृत्तेर्बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोर्द्विपोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुष्विति स्येवं तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्ते
रसंख्येयोपस्थापेभ्यः स्वादीनामुदयः प्राप्त एव तामि वन हेभ्यः विधिपदे तु यत्र संख्याया वाच्यता संभवति तत्र तस्या वाच्यत्वे
न विधिरित्यव्ययेभ्यः समान्यविहिताः स्वाद्यः संख्येवेतिदिक्॥ अजादिषु विशिष्टेषु यदाकारो विनश्यति। मातिमानिहतत्को
वा विधासंकर्तुमर्हति॥ ३॥ अतुततपः प्रभावादिविशिष्टेष्वजादिषु ब्रह्मादिष्वपि यत्पस्माद्दाकारो विनश्यति तस्माद्दिवे
कीटजलजन्तुदोपमे मनुष्याद्याकारेऽस्मिन्माने स्थैर्यधियं चापहाय तदर्थमकार्यं पुत्रमित्रादावासक्तिं च विहाय सीतापति
परमेश्वर एव भावं निदधीतेत्यर्थः। उक्तं च। वासिष्ठे रामायणे। लीलाविग्रहधारिणा नक्रानुग्रहकारिणा निशाचरनि
वारिणा भगवता रामभद्रेण येषां निमेषोन्मेषाभ्यां जगतां प्रलयोदये। तादृशाः पुरुषा याता मन्मादृशां गणनैव का तडित्सु
शरदभ्रेषु गन्धर्वगगनेषु च। स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विग्रहे इति। उक्तं च महाभारते। इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृ
ताकृतं। एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे। कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति। ते पुत्र पशु मित्रार्थे संसक्तमन
सं नरं क्रूरं। व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति। तरुणनिलनदीवेगस्वप्नसंकाशवृत्तिषु। आयुष्यौवनभोगेषु प्राज्ञः को
नाम विश्वसेत्। दह्यमानेऽपि लोकेऽस्मिन्महता कालवह्निना॥ कोलमेतद्धत्ते प्राज्ञः प्रदीप्तादिव वेश्मनि। सर्वशास्त्राप्रमाथि

७१

नीसर्वोपापविनाशिनी। अप्रमाता प्रमतानां नन्दांगना गत्वि नित्यता। व्याकरणपक्षे तु आतो लोप इटि चेत्यजादिषु ङिद्वि
षे ष्टगोद इत्याद्याचाकारलोपविधानादिहाकारे विश्वासस्थेयीयिय ते कुर्यादित्यर्थः। अत्र वक्तव्यमुक्तं पाणिनिसूत्रयो। अथ प्र
यसमाप्तिमामिसे ध्यापशास्त्रं तस्य त्र मकारद्वयात्मकमुपद्दिपंक्तघाजेन मुक्तिं निरूपयति। संहृतं यदिमगोधसंततं संगतं निगत
ममो लि चिंतया। तत्स्वरूपमधिगम्यनिर्दिष्टो वर्णावद्भवति कोनकोविदः ४ कृत्स्नमवर्णो संहृतं प्रयत्नमेवकार्यार्थे पुनरशास्त्रे तस्य
विवृतत्वेनोपदेशस्तत्र वर्णद्वयात्मकेच पक्षाम्नाणां तत्सूत्रे तद्विचारणायां पुनः संहृतत्वरूपप्रत्यापत्तिस्तस्य प्रयोगे संवृतत्वे
वो चारणार्थे भवति। तथा च यथा संहृतो प्यकारः कोन चित्कारणेन विवृततां प्रापितो पि पुनर्निगमो तच्चिंतापाठे दोवस्तत्राणित्यति
देशान्निगमो वेदांगसूत्रसमुदायस्तन्मौलिरकारद्वयात्मकम् [illegible] पतिमे सूत्रे तद्विचारणायां स्वरूपे प्राप्यते तथा वस्तुतो ब्रह्मै
व सत्र निर्वचनीयानाद्यविद्याविलासेन जीवतां गतः कोविदः पंडितो मननोपदिसंहृतं विषयाभिलाषशून्यं जातं तदा तत्त्वमसी
त्यादि वेदांतवाक्यविचारणया पुनः स्वस्वरूपसंखंडानंदमयमधिगम्य निर्दृष्टो वीतशोकः कोनस्यादित्यर्थः। अत्र संहृते मनइ
त्यनेन शमदमभादिसंपत्तिर्नित्यानित्यविवेकइहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसंपत्तिरुक्ता भवति। अप्रश
ब्देन साधनचतुष्टयसंपत्तेः दानंतर्ये वेदांतवाक्यविचारस्यानिहितमितिदिक्। नत्तु अ अ इति सूत्रेण विवृतस्यस्या निनः पुनः
संहृतः प्रयोगे क्रियते तर्हि विवृतोपदेशस्य किं कार्यं। न च दूत्वा स्याद्देव दत्ता इ स्मा दोद्ध स्यपदी र्घप्लुतयोर्विधाने संवृतस्य संवृ

राम
७१

तावेव तौ मा भूतामित्येवमर्थं विवृतत्वोपदेश इति वाच्यं। लोकवेदयोः संवृतयोर्दीर्घप्लुतयोरभावेन विधानसामर्थ्याद्विवृ
तविधानस्यैव संभवादिति चेत्। अकारस्य दीर्घप्लुताभ्यां विवृताभ्यां सवर्णसंज्ञैव विवृतोपदेशोद्देश्यस्य प्रयोजनं अन्यथा
संवृतस्य तस्य प्रयत्नभेदात्तास्यान्नवर्ण्याचाकः सवर्णे दीर्घ इति दण्डाग्रमित्यादावेव स्यान्न तु दण्डाढकमित्यादौ ततश्च प्रयो
गे संवृतस्यैवोच्चारणार्थं प्रत्यापत्तिवचनं विवृतत्वोपदेशस्तुल्यास्यानादरवसेयः यद्वा क्रियमाणं प्रत्यापत्तिवचनमेवेदमकार
स्य ह्रस्वस्य विवृतत्वेन प्रतिज्ञानमस्तीति ज्ञापयति। स्वरूपाप्रच्युतस्य पुनः स्वरूपप्राप्तये यत्नो व्यर्थ इति ज्ञापनमेव प्रत्यापत्तेः
प्रयोजनं। नन्वतिखट्वः इत्यादाविवाकारस्य ह्रस्वत्वेऽप्यमानो विवृतः प्राप्नोति संवृतो यथा स्यादेवमर्थो प्रतिपत्तिरिति चेत्। लोकवेदयो
रपि विवृतोकारो नास्तीति संवृतस्यैव विधानं भविष्यति। ननु अ अ इति सूत्रे णको विवृतः स्थान्यकारस्तस्याणत्वात्सवर्णानां ग्रा
हकत्वे दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोकारः प्राप्नोतीति चेत्। आदेशस्य विवृताकारस्यानणत्वात् ज्ञाप्यमानत्वाद्भूसवर्णाग्रा
हकत्वाभावाद्भावितयोर्ह्रस्वस्य ह्रस्वो भविष्यतीनदीर्घादेः। ह्रस्वेवमादेशस्य संवृतस्यानणत्वात्सवर्णाग्राहकत्वेपि अणु
पुरुः संवृत उच्चरितत्वे गुणएव त्रयाणां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोति न तदानुदात्तस्वरितोऽनुनासिक एकश्रुत्यते सवर्णगु
णपुरुषस्य माऽत्रिकस्य प्रत्यापत्तिरिति चेत्। उच्यते। अत इति तपरकरणं कर्तव्यं। तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वः स्थान्यकारस्त
परो भिन्नकालो भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं च तपरकरणमिति दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यतः आदेशोऽपि द्वितीयोकारस्तात्परस्तपर इ

त्रिसत्कालानां गुणानां तरयुक्तानां ग्रहाणां यैतपरत्वं तत्रेति तेषां ग्रहकोऽभविष्यति। अथवा एकदेशनिर्दिश्येतेनमात्रिकाः
षडकाराः अपि स्थानिनोनिर्दिश्येतेतथादेशाः अपिषडेवतथाचषण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात् त्रिकालग्रहणात्तेनि
भाविष्यति। विहृतानांच षण्णां स्थानिनां से हृताः षडादेशाभविष्यति। केचित्तु द्वावपि तपरावदिति पठनीयाविति सर्वं मिदं
सिद्धं। अधिकंतु प्रयोजनमस्मादेनिरूपितं॥ प्रयोजनः कलितमत्सरएवं सन्तः कुत्रापितेपरगुणैः परितोषवंतः त्वत्कारितेननत
देनमिवं वने नसीतामहायपरितुष्य परत्वमेव॥१॥ मंदाम हाग्राष्यम हार्णवं येतरीतुमुद्बलमसंनशक्ताः। तत्रापनीतैः कृ
७४ पपा तदर्थं विलासवापीरचिता मेये॥२॥ सुजनानां स्वभावेन गुणे स्नेहः सदेहिवां। जायते गुणगुणे द्वेषो द्विषोखिद्युरात्मनां॥३॥
मंदानां मादृशामेव कृतेयं संग्रहः कृतः स्फुरत्सकलशास्त्रार्थ तन्मामुपहसंतुमा॥४॥ यावेकृतांजलिपुटोभवतो दयालुनालो
कितेनभवतांहृतदूषणेना। पत्नीवदाशरथिनेवसुमनेः समदोषायेयाकृतिः सगुणतां कवयः क्रियांतु॥५॥ श्रीविश्वनाथस्
नो रुक्मिनग्रस्परामचंद्रस्य सुधियः शोभयंत्येतामुत्सारितमत्सराः सहर्षे॥६॥ दोषप्रीतिर्मतो दोषा गुणप्रीतिमतो गु
णाः (द्दष्टे) पाततिकस्तत्र विषादोहर्षं एववा॥७॥ आनंदयेत्सुकृतिनः कृतिरियमवधीरिताखलैर्यद्यपि। किलसतितन्दपाल राम
मोलोचंपकम लिनावहेलितं तदपि॥८॥ ग्रामेप्रकाशास्तविधौविलालेविश्वेशयुक्तो। स्तिमठेरमेशः। तस्यात्नय मंदधि ७२
या मया यं ग्रंथः कृतस्सुकृतेपितु ज्ञातः॥९॥ प्रासप्रोक्तिरशेषवाण्मयविषये श्रीविश्वनाथः सुधीयधीमंतमस्तूतशोभनतमा

रंभाचरं नाम युतं ॥ श्रीसप्यामरत्नस्य पाधुविहितो श्रीरामचंद्राभिधाना ज्ञस्तस्य कृतौ समाप दचिरा दुल्लासपरवोतिम.। इति
श्रीमदनेकविद्वद्वृंदतेवासिवंदितपादारविंदस्य भट्टविश्वनाथस्य तनयेन श्रीरामचंद्रचरणकमलोपासिना प्रकाशावत्रिहि
तां विलालयामवासिना रामचंद्रेण निर्मितायां स्वकृतसप्यामरणपंजिकायां सप्तदशमालायां मंतिम उल्लासः समाप्तः ॥
समाप्तो यं ग्रंथः सीतापतेः सप्रसादात ॥ श्रीरस्तु जगतः ॥ ॥ ॥ संख्या २६७५

राम
७३

73

॥ सभ्याभरण स्यादः ॥